

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
Факультет міжнародно-правових відносин
Кафедра міжнародного та європейського права

ТЕОРІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Навчально-методичний посібник

За редакцією завідувача кафедри
міжнародного та європейського права
О.В. Бігняка

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

Автори:

Бігняк О.В. – д.ю.н., доцент завідувач кафедри міжнародного та європейського права (тема 11, 13, 16);

Грушко М.В. – доцент кафедри міжнародного та європейського права, к.ю.н., доцент (тема 12, 15, 17);

Мануїлова К.В. – доцент кафедри міжнародного та європейського права, к.ю.н., доцент (тема 5, 6, 18);

Каненберг-Сандул О.К. – к.ю.н., доцент кафедри міжнародного та європейського права (тема 4, 14);

Гриб Г.М. – к.ю.н., доцент кафедри міжнародного та європейського права (тема 3, 9);

Жебровська К.А. – к.ю.н., доцент кафедри міжнародного та європейського права (тема 1, 7, 10);

Рябошапченко А.О. – к.ю.н., доцент кафедри міжнародного та європейського права (тема 2, 8).

Рецензенти:

Мельничук О.С. – доктор юридичних наук, професор кафедри загальнотеоретичної юриспруденції Національного університету «Одеська юридична академія»;

Баликіна-Галанець Л.І. – кандидат юридичних наук, доцент секції конституційного, адміністративного та міжнародного права кафедри державно-правових дисциплін Університету «КРОК».

*Рекомендовано навчально-методичною радою
Національного університету «Одеська юридична академія»
(протокол № 4 від 5 березня 2020 року)*

Т33 Теорія міжнародного права : навчально-методичний посібник / за ред. завідувача кафедри міжнародного та європейського права О.В. Бігняка. – Херсон : Видавництво «Гельветика», 2020. – 224 с.

ISBN 978-966-992-087-4

У навчально-методичному посібнику викладені основні теоретичні питання міжнародного публічного права, розкрито зміст тематики дисципліни з посиланнями на літературу та наведений перелік питань до іспиту. Навчально-методичний посібник призначений для студентів 2 курсу денної форми навчання Національного університету «Одеська юридична академія».

УДК 341.01(075)

ВСТУП

Міжнародне співтовариство у ХХІ столітті дедалі більше переймається ідеями загального миру, зміцненням світового порядку, рівноправної співпраці держав, сталим розвитком цивілізації.

Нові тенденції світового суспільного розвитку, що намітилися наприкінці ХХ – початку ХХІ століття, поставили перед юридичною наукою ряд складних теоретичних і практичних завдань, від розв'язання яких багато в чому буде залежати вибір стратегічного напрямку подальшого розвитку людства. Найголовніше з цих завдань, на наш погляд, полягає у визначенні змістовних характеристик майбутнього світового порядку, у створенні необхідних механізмів і процедур його побудови і функціонування. Постановка зазначеної проблеми також пов'язана з глобальною трансформацією оточуючого нас світу. Сьогодні перед людством відкрилися небачені раніше можливості для процвітання і разом з цим виникли нові загрози.

В епоху глобальних перетворень, що відбуваються в усіх сферах життєдіяльності суспільства і держави, об'єктивною необхідністю виступає вдосконалення законодавства і практики його реалізації. Формування в державах збалансованого, ефективно діючого законодавства з гармонійно взаємопов'язаними і взаємообумовленими галузями і інститутами неможливо без усвідомлення загальносвітових інтеграційних процесів. Тому правову систему держави в даний період не можна розглядати поза зв'язком з іншими національними правовими системами та з міжнародним правом.

У зв'язку з цим у вітчизняній міжнародно-правовій науці актуалізувалося питання про вивчення і побудову єдиної і загальновизнаної системи теорії міжнародного права. Теорія міжнародного права є досить складною і своєрідною системою. Відсутність загальної структури теорії міжнародного права, недостатнє уявлення про його систему, безумовно, позначаються на науковій розробці окремих питань науки теорії міжнародного права, особливо при дослідженні його джерел, кодифікації, встановлення і заповнення прогалин в теорії міжнародного права, визначенні його галузей і їх місця в системі теорії міжнародного права.

Актуальність теми дослідження обумовлена потребою сучасного стану системи теорії міжнародного права, яка на сьогоднішній день змінилася і продовжує змінюватися за рахунок появи і розвитку нових галузей міжнародних відносин, а також існуючим значним розкидом думок про теорії міжнародного права в юридичній літературі.

Теоретичне вирішення зазначеної проблеми багато в чому залежить від рівня розвитку і пізнання як системи теорії міжнародного права в цілому, так і її структурних елементів зокрема. Дослідження даної проблеми можливе тільки з урахуванням тих конструктивних пропозицій, які вироблялися десятиліттями як в загальній теорії права, так і у вітчизняній міжнародно-правовій доктрині. Це в повній мірі відноситься і до теорії міжнародного права. Хоча міжнародне право і є особливою системою права, що відрізняється від внутрішніх систем права держав за багатьма ознаками, проте в основних, базових категоріях ці системи схожі; їх основними творцями і гарантами виступають одні й ті ж суспільно-політичні утворення – держави, а самі вони є основними регуляторами сучасних суспільних відносин.

Теорія міжнародного права об'єктивно виступає як соціально-необхідний інструмент регулювання міжнародних відносин. При всій своїй недосконалості принципи і норми міжнародного права на сьогоднішній день є єдино визнаним усіма цивілізованими державами зводом правил, що дає можливість в процесі співпраці вирішувати найважливіші проблеми міжнародних відносин. Становлення верховенства права в системі міжнародних відносин передбачає такий рівень розвитку права в світовому співтоваристві, при якому всі реальні задіяні суб'єкти міжнародних правовідносин можуть в практичному режимі і дієвим чином забезпечити через створені міжнародні судові та арбітражні установи захист своїх суб'єктивних прав та інтересів. Теорія міжнародного права як цілісна і закінчена система права надає належні засоби для врегулювання всіх потенційно можливих суперечок, обумовлених в первинному варіанті затребуваністю відновлення суб'єктивних прав учасників правовідносин як наслідок прямого порушення або зловживання правом. Теорія міжнародного права в однаковому порядку санкціонує (встановлює санкції) як щодо безпосереднього порушення права, так і в разі недотримання вимог належної поведінки, що пропонуються

принципом сумлінності. В тому і іншому випадку суб'єкти права можуть через звернення в міжнародні судово-арбітражні органи вжити відповідні процесуальні дії по відновленню міжнародного права і справедливості. Теорія міжнародного права через підтвердження своєї цілісності і закінченості не тільки створює умови для вирішення будь-яких спорів, пов'язаних з порушенням права або зловживання правом, а й прямо наказує необхідність їх врегулювання через звернення в міжнародні судові та арбітражні інститути.

Теорія міжнародного права наразі знаходиться в процесі постійного розвитку за допомогою вироблення нових міжнародних та національних правових інструментів.

Даний навчально-методичний посібник може бути використаний викладачами та студентами для проведення семінарських (практичних) занять та для самостійної роботи.

З огляду на актуальність навчальної дисципліни, у навчально-методичному посібнику розглянуті основні теми теорії міжнародного права. Враховуючи загальну кількість годин лекційних і семінарських занять деякі теми можуть бути залишені для самостійного вивчення. Лекційний курс є тезисним викладанням основного матеріалу лекцій. По кожній темі представлено перелік основних питань, які необхідні для розгляду на семінарських заняттях, основна та додаткова література, нормативні акти та теми рефератів для самостійної роботи.

Вивчення дисципліни має на меті формування у майбутніх фахівців вмінь та навичок, що необхідні для всеосяжного застосування норм міжнародного та національного законодавства в сфері теорії міжнародного права.

ТЕМА 1

Поняття, юридична природа міжнародного права

1. Виникнення міжнародного права та його періодизація.
2. Становлення міжнародно-правових норм, принципів та ідей у різних регіонах Стародавнього світу.
3. Міжнародно-правові норми у римському праві.
4. Визначення міжнародного права і теорії про його сутність в сучасній зарубіжній та вітчизняній доктрині міжнародного права.
5. Міжнародні відносини і міжнародне право доби Середньовіччя.
6. Міжнародно-правові відносини та їх регулювання в сучасному світі.
7. Міжнародне право в епоху глобалізації. Роздуми про кризу міжнародного права.
8. Функції міжнародного права.
9. Система сучасного міжнародного права.

Термін «міжнародне право» вперше було вжито Ієремією Бентамом у 1780 р. в його праці «Вступ до основ моралі та законодавства». Приблизно з 1840 р. в англійській та романських мовах його було змінено на термін «law of nations» – «право народів».

У доктрині міжнародного права із самого початку точилася боротьба між двома головними концепціями міжнародного права. Першу концепцію називають «солідаристською» (solidarist concept), оскільки її представники беруть за основу визначення міжнародного права факт існування міжнародного співтовариства. Із цієї точки зору норми міжнародного права випливають з вимог міжнародного співтовариства і спрямовані на реалізацію цілей, які постають перед людством. Друга концепція міжнародного права називається «волюнтаристською» (voluntarist concept), оскільки вона розглядає всі норми права, включно і норми міжнародного права, як продукт волі суверенних держав.

Волюнтаристська концепція міжнародного права є різновидом юридичного позитивізму, оскільки позитивістський підхід передбачає, що право є результатом діяльності держави і забезпечується державним примусом. Волюнтаристська концепція міжнародного права

передбачає, що норма цього права не може зобов'язувати державу, якщо вона не погодилася з нею. Ця концепція переважала в міжнародному праві в період між двома світовими війнами, причому радянська теорія міжнародного права значною мірою спиралася на цю концепцію. Однак у сучасній теорії та практиці волюнтаристська концепція міжнародного права піддається критиці з огляду на факт існування в рамках міжнародного права таких правових явищ, як загальні принципи права, основні права та обов'язки держав, основні принципи міжнародного права та імперативні норми міжнародного права (*jus cogens*), оскільки ці явища мають об'єктивний характер, тобто є обов'язковими для держав незалежно від їхньої згоди (волі).

Найбільш популярним визначенням міжнародного права є на сьогодні позитивістське визначення, згідно з яким міжнародне право є самостійною системою права, що складається з юридично обов'язкових принципів і норм, які регулюють відносини між державами і суб'єктами міжнародного права з метою забезпечення мирного співіснування та міжнародного співробітництва.

Міжнародне право – це система юридичних принципів та норм, що регулюють міждержавні відносини з метою забезпечення миру та співробітництва. Міжнародне право – це сукупність юридичних принципів і норм, що регулюють відносини між державами та іншими суб'єктами міжнародного права.

Міжнародне право (міжнародна правова система) – правова система, що складається з принципів і норм, якими регулюються відносини між її суб'єктами – державами, міжнародними організаціями тощо. Особливості системи міжнародного права полягають у тому, що вона не входить до будь-якої національної системи права і не включає норм національного права.

Міжнародне право з'явилося та стало розвиватися разом з виникненням держав і зародженням системи відносин між ними. Спочатку міжнародні відносини і регулюючі їх норми розвивалися у тих регіонах, де зароджувалася цивілізація і виникали центри міжнародного життя держав. Це, у першу чергу, долини Тигру і Євфрату, Нілу, райони Китаю та Індії, Егейського і Середземного морів. Міжнародні норми, що застосовувалися між державами у цих районах, спочатку мали релігійний

і звичайно-правової характер. Ці особливості знайшли відображення в інститутах міжнародного права, що стосувалися законів і звичаїв війни; укладення, дії, забезпечення і припинення міжнародних договорів; обміну послами; встановлення правового режиму іноземців; утворення міждержавних союзів. Значний вплив на зміст міжнародно-правових норм стародавнього світу здійснила система регулювання міжнародних відносин Римської імперії з іноземними державами, а також з підвладними їй провінціями.

У добу Середньовіччя розвиток міжнародних відносин пов'язаний із появою феодальних держав, виникненням великих феодальних станових монархій, а також з початком формування абсолютистських держав. Однією з особливостей міжнародного права цього періоду у Західній Європі було значний вплив на нього католицької церкви, яка опиралася при цьому на канонічне право, які формувалися постановами церковних соборів і папських указів. Помітний вплив на міжнародне право у відносинах між арабськими державами надавав іслам. У цей період ще не було загального для усіх держав міжнародного права. Застосування міжнародно-правових норм пов'язувалося з існуванням декількох регіонів у Західній Європі, Візантії, арабських халіфатів на території Індії та Китаю, Київської Русі.

У науці міжнародного права склалося чотири основних напрямки що часу його виникнення. Перший напрямок пов'язує його появу з періодом Середньовіччя; другий – з більш давнім періодом; третій напрямок характеризується міркуваннями про появу у період давнини лише окремих витоків міжнародного права, а виникнення власне його системи датується Середньовіччя; четвертий напрям відносить появу міжнародного права до первісного (племінного) періоду. Існують також й інші погляди щодо виникнення міжнародного права.

Період формування буржуазних інститутів міжнародного права пов'язаний з розвитком ідеї суверенної рівності держав та із затвердженням нових принципів і норм міжнародного права, заснованих на концепціях природного права. Суверенітет держави починає зв'язуватися з суверенітетом народів. Всі народи, а, отже, і держави незалежні і рівноправні, мають ряд основних прав і обов'язків. Під впливом ідей природного права по-новому стали вирішуватися питання

територіальних змін між державами, зокрема на основі плебісциту – підсумків голосування населення переданої території.

У XIX ст. виокремлюють етапи розвитку міжнародного права, пов'язані з міжнародними міждержавними конгресами та конференціями. У 1815 р на Віденському конгресі була проведена кодифікація дипломатичного права, а також заборонена работоргівля. У 1856 р. в Парижі було розроблено багато норм права війни на морі. На Берлінському конгресі 1878 р. було визнано незалежність Сербії, Румунії та Чорногорії. На Гаазькій конференції 1899 р. було прийнято конвенції з урегулювання правила ведення війни, а також Конвенція про міжнародний арбітраж. На другий Гаазькій конференції (1906–1907 рр.) були прийняті десять нових конвенцій, спрямованих на кодифікацію правил ведення війни та регламентування мирних способів вирішення міжнародних суперечок.

Період виникнення і розвитку сучасного міжнародного права пов'язаний з рядом подій і чинників, які вплинули на розвиток міжнародного права: Перша світова війна та утворення Ліги Націй, Друга світова війна, Тегеранська конференція (1943 р.), Ялтинська конференція (1945 р.), створення у 1945 р. Організації Об'єднаних Націй.

Функції міжнародного права – це способи та форми впливу міжнародного права на міжнародні відносини, які зумовлені об'єктом, предметом і методом правового регулювання, правами та обов'язками суб'єктів і його джерелами.

Основними функціями міжнародного права є:

- *координуюча* функція полягає у тому, щоб за допомогою його норм встановлювати правила поведінки, які є стандартами для усіх держав у їх взаємовідносинах;
- *регулююча* функція полягає у тому, що в нормах і загальнознайомих принципах держав закріплюються правила, без яких неможливе їх спільне існування та спілкування;
- *забезпечувальна* функція полягає в тому, що міжнародне право містить норми, які спонукають держави дотримуватись певних правил поведінки як у мирний час, так і під час війни;
- *охоронна* функція полягає у тому, що міжнародне право закріплює механізми, які захищають законні права й інтереси держави та дозволяють спільно (колективно) карати порушників.

Міжнародне право в епоху глобалізації. Одним із результатів збройних конфліктів по усьому світові, у тому числі анексія Криму, агресії Російської Федерації проти України, стало панування у сучасній суспільній думці скептичного ставлення до міжнародного права. Таке трактування міжнародного права, на думку вітчизняних науковців, його значення і ролі в регулюванні міжнародних відносин призводить до неправильного визначення завдань і можливостей, що неприпустимо за необхідності максимального використання міжнародно-правових інструментів в умовах кризових явищ у міжнародних відносинах, і як вбачається, кардинальної перебудови геополітичної конфігурації сучасного світу. Найбільш серйозні і, здавалось б, фатальні події у міжнародних відносинах призводили до нових витків у розвитку і прогресі міжнародного права; так, вони символізували собою зміну епох цього права, але останнє виходило з них оновленим, адаптованим до нових суспільних реалій і відносин.

Система міжнародного права. Система міжнародного права – це взаємопов’язаний комплекс юридичних норм, який характеризується принциповим єдністю і водночас внутрішньою диференціацією її міжнародно-правових норм на відносно самостійні частини. Цінністю поняття системи міжнародного права є те, що воно дозволяє вирішити ряд методологічних питань, встановити ієрархію і підпорядкованість норм міжнародного права, а також розкрити механізм взаємодії та співвідношення структурних елементів системи міжнародного права між собою. Однією з особливостей системи міжнародного права є також те, що принципи міжнародного права, серед яких особливе місце займають основні принципи міжнародного права, є не тільки системоутворюючим засадами для міжнародно-правових норм, а й самостійним структурним елементом у системі міжнародного права.

Виходячи з теорії систем, можна вибудувати наступний структурний понятійний ряд категорій «система міжнародного права»: «галузь міжнародного права», «підгалузь міжнародного права», «інститут міжнародного права», «принципи міжнародного права», «норми міжнародного права».

Первинним елементом системи міжнародного права є *норма*. Система міжнародного права – це нормативна модель системи міжнародних відносин. Система може бути регулятором відносин, тому що окремі групи норм у її складі вирішують свої специфічні завдання. У сучасній універсальній

системі міждержавних відносин різні типи відносин держав не можуть розвиватися окремо, в «чистому» вигляді. Тому все частіше у якості об'єкта правового регулювання виступають не окремі відносини, а цілі системи, причому їх складність зростає. В сучасних умовах сам характер більшості міжнародних проблем (безпека, роззброєння, глобальні проблеми тощо) вимагають їх комплексного рішення і, отже, системного регулювання. Отже, для того, щоб міжнародно-правове регулювання було ефективним, система повинна бути внутрішньо узгодженою.

Міжнародно-правовий інститут – це група норм міжнародного права, що регулюють певну сферу відносин (наприклад, інститут визнання, правонаступництва та ін.). Головне призначення інституту міжнародного права – бути основою для побудови галузей. Однак у міжнародному праві крім внутрішньогалузевих інститутів існують загальносистемні інститути, серед яких інститут міжнародної правосуб'єктності, інститут міжнародно-правової відповідальності, інститут міжнародної правореалізації, інститут розв'язання міжнародних суперечок та ін.

На базі декількох міжнародно-правових інститутів формуються підгалузі міжнародного права, наприклад, міжнародне торгове право, міжнародне інвестиційне право – у рамках галузі «міжнародне економічне право».

Галузь міжнародного права – це комплекс однорідних норм, що регулюють відносини між суб'єктами міжнародного права у певній галузі. Галузі міжнародного права зароджуються і розвиваються об'єктивно.

Критеріями відокремлення галузей міжнародного права, як і для виділення галузей національного права, деякі автори вважають предмет правового регулювання і метод правового регулювання, функції цієї галузі і інші (факультативні) ознаки. Інші автори вважають зазначені критерії предмета і методу регулювання неприйнятними для міжнародного права, оскільки загальним предметом регулювання у цій галузі права виступають міждержавні відносини владного характеру, а метод регулювання в міжнародному праві єдиний – узгодження волі держав. У якості додаткових використовують такі критерії виокремлення галузей міжнародного права, як зацікавленість суспільства у розвитку правового регулювання конкретної групи суспільних відносин; специфічні функції; достатній обсяг нормативного матеріалу; наявність спеціальних

принципів як структуроутворюючих компонентів; кодифікація міжнародно-правих норм у відповідній сфері регулювання тощо. Таким чином, у науці міжнародного права це питання залишається дискусійним.

Перелік галузей сучасного міжнародного права, що пропонувалися юристами, різний. Найбільш поширеним є визнання таких галузей міжнародного права: право міжнародних договорів; право міжнародних організацій; право зовнішніх зносин; міжнародне гуманітарне право; міжнародне кримінальне право; право міжнародної безпеки; міжнародне морське право; міжнародне повітряне право; міжнародне космічне право; міжнародне екологічне право; міжнародне економічне право.

Питання до семінарського заняття:

1. Виникнення міжнародного права, його витоки, періодизація.
2. Питання існування міжнародного права у неєвропейських регіонах та до періоду Античності.
3. *Jus gentium* – галузь римського права як попередник класичного (європейського) міжнародного права.
4. Історичні процеси формування міжнародного права в Європі.
5. Поняття міжнародного права, аналіз підходів щодо його найменування.
6. Функції сучасного міжнародного права.
7. Сучасне міжнародне право на зламі епох. Проблема кризи міжнародного права.
8. Система міжнародного права. Структурні елементи системи міжнародного права. Галузі і підгалузі міжнародного права.

Теми для самостійної роботи:

1. Вестфальська система міжнародних відносин і міжнародного права.
2. Віденська система міжнародних відносин і міжнародного права.
3. Версальська система міжнародних відносин і міжнародного права.
4. Міжнародні відносини і міжнародне право після Другої світової війни.

Теми рефератів:

1. Стародавні джерела міжнародно-правового регулювання.
2. Філософський аналіз становлення міжнародного права.

Список літератури:

1. Статут ООН 1945 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : <https://www.un.org/ru/charter-united-nations/index.html>.
2. Блощаневич А.В. Проблеми та перспективи розвитку міжнародного права у ХХІ столітті / А.В. Блощаневич // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 390–393.
3. Буткевич О.В. Історія міжнародного права: підручник / О.В. Буткевич. – 2-ге вид., стер. – Київ: Ліра-К, 2016. – 412 с.
4. Буткевич В.Г. Міжнародне право: основи теорії: підручник / В.Г. Буткевич, В.В. Мицик, О.В. Задорожній. – Київ: Либідь, 2002. – 608 с.
5. Буткевич О.В. Сучасне міжнародне право: продовження «холодної війни» чи початок нової епохи? / О.В. Буткевич // Сучасні проблеми міжнародного права: Liber Amicorum до 60-річчя проф. М.В. Буроменського: монографія / за наук. ред. В. Репецького, В. Гутника. – Львів; Одеса: Фенікс, 2017. – С. 41–67.
6. Городинський І.М. До питання про забезпечення верховенства міжнародного права у сучасних міжнародних відносинах / І.М. Городинський // Від теорії міжнародного права до практики захисту прав людини. Liber Amicorum до 60-річчя проф. В.В. Мицика: монографія / за ред. О.В. Задорожнього та О.Р. Поєдинок. – Київ, Одеса: Фенікс, 2016. – С. 71–88.
7. Дмитрієв А.І. Історія міжнародного права : монографія / А.І. Дмитрієв, Ю.А. Дмитрієва, О.В. Задорожній. – Київ: Промінь, 2008. – 384 с.
8. Дмитрієв А.І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: Монографія. – К., 2001. – 426 с.
9. Дрьоміна-Волок Н.В. Імперативізація міжнародного права і становлення концепції расової дискримінації як *Jus cogens delict* : монографія / Н.В. Дрьоміна-Волок. – Одеса: Юрид. л-ра, 2014. – 392 с.
10. Задорожній О.В. Особливості міжнародно-правової діяльності українських союзів племен у період до заснування Київської Русі / О.В. Задорожній // Право і суспільство. – 2014. – № 5-2. – С. 6–11.
11. История международного права : монографія / под ред. А.И. Дмитриева, У.Э. Батлера. – 2-е изд., доп. и перераб. – Одесса: Фенікс, 2013. – 574 с.

12. Международное право как основа современного миропорядка : [кол. монографія] / редкол.: Т.Р. Короткий [и др.]. – Киев : Фенікс ; Одесса : Фенікс, 2012. – 879 с.
13. Мережко А.А. Идея международного права: историко-социологический очерк : монографія / А.А. Мережко. – Киев : Юстиниан, 2011. – 144 с.
14. Мережко А.А. История международно-правовых учений : учеб. пособие / А.А. Мережко. – Киев : Таксон, 2006. – 492 с.
15. Міжнародне публічне право : підручник : рекомендовано МОН України / за ред. В.М. Репецького. – 2-ге вид., стер. – Київ : Знання, 2012. – 437 с.
16. Міжнародне публічне право : у 2 т. : підручник / за ред. В.В. Мицика ; авт. кол.: В.В. Мицик, М.В. Буроменський, О.В. Буткевич [та ін.]. – Харків : Право, 2020. Т. 1. Основи теорії. – 416 с.
17. Наука міжнародного права на рубежі століть : тенденції розвитку та трансформації : [зб. наук. ст.] / наук. ред. В.М. Репецький. – Львів, 2016. – 186 с.
18. Сухорольський П.М. Вплив транснаціональних ІТ-компаній на права людини та проблеми еволюції міжнародного права / П.М. Сухорольський // Сучасні проблеми міжнародного права : Liber Amicorum до 60-річчя проф. М.В. Буроменського : монографія / за наук. ред. В. Репецького, В. Гутника. – Львів ; Одеса : Фенікс, 2017. – С. 336–360.
19. Тимченко Л.Д. Международное право. Вводный курс / Л.Д. Тимченко. – Одесса : Фенікс, 2014. – 320 с.
20. Чайковський Ю.В. Філософські засади становлення міжнародного права : монографія / Ю.В. Чайковський. – Одеса : Фенікс, 2010. – 176 с.

ТЕМА 2

Наука міжнародного права: історія та сучасність

1. Міжнародне право як наука. Методологія науки міжнародного права.
2. Роль і місце доктрини у міжнародному праві.
3. Соціологічна школа міжнародного права.
4. Психологічна школа міжнародного права.
5. Теорія природного права і міжнародні відносини.
6. Школа позитивного міжнародного права.
7. Класифікація та характеристика шкіл та напрямків у сучасній теорії міжнародних відносин.
8. Розвиток науки міжнародного права в Україні. Київська школа міжнародного права. Харківська школа міжнародного права. Львівська школа міжнародного права. Одеська школа міжнародного права.

Міжнародне право як наука. Міжнародне право як галузь юридичної науки являє собою систему наукових знань про міжнародне право як систему права, закономірності її становлення, розвитку і функціонування, принципи та особливості правового регулювання міждержавних відносин, нормативно-правову основу і організаційно-правовий механізм міжнародного співробітництва, основних інститутах і галузях міжнародного права, про особливості взаємодії міжнародно-правової системи і національних правових систем в, юридичної відповідальності за міжнародні правопорушення та ін.

Тенденція зближення системи міжнародного права, системи науки міжнародного права і системи навчального курсу міжнародного права дозволяє зрозуміти процес побудови системи міжнародного права як результату взаємозв'язку об'єктивних закономірностей міжнародних відносин і адекватних процесів, що відбуваються в науці міжнародного права. Володіючи схожими рисами, система міжнародного права, система науки міжнародного права і система навчального курсу міжнародного права мають свої особливі риси, зокрема це виражається у характері їх створення, а також в елементному складі структури цих систем.

Система міжнародного права має першорядне значення; наукова і навчальна системи міжнародного права безпосередньо повинні виходити з об'єктивної структури системи міжнародного права. Будучи самостійними правовими категоріями, зазначені системи в той же час є взаємозалежними і взаємопов'язаними.

Поняття міжнародно-правової доктрини. У міжнародному праві термін «доктрина» вживається переважно у двох незалежних один від одного значеннях: перше визначається п. 1 «d» ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН (далі – МС ООН), згідно з яким Суд при вирішенні справ може застосовувати «доктрини найбільш кваліфікованих спеціалістів з публічного права різних націй як допоміжний засіб для визначення правових норм»; та друге, що характеризує цей термін з погляду позиції суб'єктів міжнародних відносин з політичних питань, які часто є вираженням їх зовнішньої політики і можуть мати міжнародно-правові наслідки.

Праці юристів відіграли значну роль у становленні міжнародного права. Навіть сам термін «міжнародне право» запропонований юристом і філософом І. Бентамом. Це пояснюється тим, що практично до другої половини XIX ст. міжнародне право було майже закритою для суспільств системою, функціонування якої, як і міжнародних відносин загалом, було сферою повноважень виключно абсолютних правителів держав та їх дипломатичних агентів. В умовах обмеженого впливу суспільства на міжнародні відносини знання про міжнародне право зосереджувалися в працях юристів, які широко використовувалися практикою як доказ існування тих або інших його норм, побудованих на відповідному теоретичному підґрунті. Тому тривалий час міжнародне право розвивалося під впливом філософських теорій, доктринальних за своїм характером, у яких узагальнювалася практика взаємовідносин держав та тенденції її спрямування. Отже, історія міжнародного права, починаючи з XIV ст., є історією його доктрини, створеної в рамках відповідних шкіл.

До найперших наукових шкіл, що сформували доктринальні погляди щодо міжнародного права, є:

– італійська школа, представлена постглотаторами Бартолом (1314–1357) і Балдусом (1327–1400), яка розглядала міжнародне право водночас як універсальне і природне право, що застосовується між незалежними володарями та вільними спільностями;

– іспанська школа, яка, виражаючи наприкінці XV – на початку XVI ст. провідну роль Іспанії в західній системі держав і, підтримуючи постгосподарів, в особі Віторія (близько 1480–1546), обстоювала дійсність універсалізму міжнародного права, а саме, що воно застосовується як між Іспанією та індіанськими спільнотами в Америці, так і між християнськими державами;

– англо-голландська школа елизаветинської Англії, представлена Джентілі (1552–1608), протестантським юристом італійського походження, для якого міжнародне право було не просто моральним стандартом поведінки держав, а реалізацією сукупності норм, що дійсно застосовувалися між державами. Г. Гроцій (1583–1645), спираючись на праці Джентілі, визнав суверенну державу як основу міжнародного права, обґрунтувавши це природним правом, римським правом і державною практикою.

Теоретично структура поняття міжнародного права досить складна і свідчить про різні рівні міжнародно-правової дійсності та свідомості. Міжнародне право розглядається: як формальне (діючі норми); як реальне (сфера політичних і економічних інтересів); як ідеальне (ціннісна ідея міжнародного права, що випливає з природно-правового ідеалу).

В історії розвитку міжнародного права науковцями та філософами обґрунтовувалися різні назви цієї галузі: право народів – зовнішнє державне право (В.Ф. Гегель); міжсуверенне право (М.О. Таубе); право держав (І. Кант); міжнародне право (І. Бентам); міждержавне право (М.М. Коркунов, Г. Єлінек); транснаціональне право (Ф. Джессеп); світове право (Г. Дж. Берман); глобальне право (Г. Тойбнер); космополітичне право; конгломерат правових систем (В.М. Корецький) та ін.

Розвиток сучасної зарубіжної науки міжнародного права в цілому відбувається на основі визнання нормативного характеру міжнародного права, покликаного регулювати міжнародні (переважно міждержавні) відносини. Про це свідчать роботи західноєвропейських учених – Ж.Ж. Руссо, А. Фердросса, Л. Оппенгейма та ін.

Для зарубіжної доктрини міжнародного права при розгляді наповненості розділу Загальної частини міжнародного публічного права характерною є загальна тенденція приділяти особливу увагу питанням міжнародно-правового захисту прав людини, міжнародному екологічному

праву, міжнародному економічному праву, гуманітарному праву і праву міжнародних конфліктів у поєднанні з гл. VII Статуту ООН (як наслідок терористичного акту 11 вересня 2001 року на території США).

Англійські та американські юристи-міжнародники традиційно приділяють значну увагу дослідженню морського права. У курсах американських науковців значна увага присвячується складним взаємовідносинам міжнародного і національного права і судової системи США. Німецькі науковці-міжнародники багато уваги аналізують проблему співвідношення міжнародного і національного права. Австрійська доктрина міжнародного права розробляє теорію нейтралітету.

Значного поширення у сучасній зарубіжній науці міжнародного права отримали концепції: правового реалізму, політично орієнтований підхід; критична школа права, концепція світового (глобального) права.

Прихильники концепції *правового реалізму* (наприклад, М. Макдугал) розглядають міжнародне право «як процес прийняття владних рішень». У той же час концепція правового реалізму носить яскраво виражений ідеологічний характер, оскільки сам М. Макдугал бачив кінцеву мету міжнародного права в захисті демократії, свободи та гідності людини, західних цінностей загалом.

Представники *критичної школи права міжнародного права* засновують свою позицію, з одного боку, на суперечливому змісті міжнародного права, відзначаючи розвиток діаметрально протилежних тенденцій: універсалізму і регіоналізму, правового формалізму і політико-орієнтованого підходу до міжнародного права, який служить інтересам могутніших в політичному і економічному відношенні держав. З іншого боку, вони розглядають міжнародне право з «міждисциплінарної» позиції, і констатують тісний зв'язок міжнародного права не з державою, а з суспільством. Для представників критичної школи міжнародного права воно є не стільки сукупністю (часто конкуруючих) норм і принципів, скільки явищем культури в широкому сенсі цього слова. Найбільший вплив на теоретичну думку Заходу надають представники так званої «*Іельського школи міжнародного права*» на чолі з М. Макдугалом, які розглядають його як невід'ємну частину зовнішньої політики. Представники політично *орієнтованого підходу* (наприклад М. Каплан, Н. Катценбах) розглядають міжнародне право не як систему норм, а як процес. У своїй

методології вони застосовують «поведінковий і кількісний підхід», використовуючи політичні, економічні та соціологічні дані для своїх наукових пошуків. Серед зарубіжних науковців поширеним є *нігілістичним напрямом*, представники якого наголошують на пануванні сили в міжнародних відносинах, на відсутності правового характеру міжнародного права внаслідок відсутності суду з обов'язковою юрисдикцією, централізованого примусу в міжнародних відносинах.

У зарубіжній науці міжнародного права деякими авторами розробляється концепція світового (глобального) права (Ссель Г., М. Джейніс, А. Слотер та ін.). Так, відзначається, що Світова організація торгівлі відіграє роль глобального «міністерства торгівлі»; Міжнародний валютний фонд – «міністерства фінансів»; ЮНЕСКО – «міністерства культури»; МАГАТЕ – «міністерства атомної енергетики»; ООН – двопалатного парламенту»; «Велика вісімка» – «глобальна адміністрація».

Розглянуті західні теорії (доктрини) та підходи до міжнародного права підкреслюють його тісний зв'язок з міжнародними відносинами. Деякі англійські автори прямо заявляють, що політика і міжнародне право нероздільні. Ці поняття не синоніми, але вони взаємодіють між собою на різних рівнях і не применшують значення один одного.

Розвиток науки міжнародного права в Україні. В Україні протягом майже двох століть сформувалися кілька наукових і навчальних центрів і, відповідно, шкіл міжнародного права. Київська школа міжнародного права представлена була утворена у Київському університеті Святого Володимира і нині представлена Інститутом держави і права ім. В. Корецького та Інститутом міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Харківська школа була започаткована в Імператорському Харківському університеті, і нині розвивається на базі Національної юридичної академії ім. Ярослава Мудрого. Інститут міжнародних відносин Львівського національного університету ім. І. Франка є третім центром міжнародного права.

Значний внесок у розвиток вітчизняної школи міжнародного права внесли представники Одеської школи міжнародного права, яка була заснована в Імператорському Новоросійському університеті. До складу юридичного факультету цього університету якого входила кафедра міжнародного права, хоча попередниками спеціалізованої підготовки

з публічно-правових наук на юридичному факультеті Новоросійського університету були ще камеральне та юридичне відділення Рішельєвського ліцею. Видатними представниками Одеської школи міжнародного права цього були І.А. Іванівський, і П.Е. Казанський, А.Ф. Федоров, М.В. Васильєв.

З моменту утворення у 1997 р. Одеської національної юридичної академії – нині Національного університету «Одеська юридична академія», Одеська школа права набула нового імпульсу у своєму розвитку. Визначними представниками сучасної Одеської школи міжнародного права є М.Ю. Черкес, Н.А. Зелінська, О.К. Вишняков та ін.

Питання до семінарського заняття:

1. Міжнародне права як наука. Методологія науки міжнародного права.
2. Розвиток доктрини міжнародного права. Класифікація міжнародно-правових учень.
3. Розвиток науки міжнародного права у вченнях І. Канта і В. Гегеля.
4. Міжнародно-правові вчення Г. Гроція.
5. Концепція природного міжнародного права.
6. Позитивістська концепція міжнародного права.
7. Сучасні школи та напрями в теорії міжнародного права.
8. Наука міжнародного права в Україні: становлення та розвиток. Центри вивчення міжнародного права в Україні. Одеська школа міжнародного права: історія і сучасність.

Теми для самостійної роботи:

1. Радянська школа міжнародного права.
2. Провідні школи міжнародного права у США.
3. Європейські наукові центри з дослідження міжнародного права.

Теми рефератів:

1. Життєвий шлях та наукова спадщина Л. Ерліха.
2. Г. Лаутерпахт і Р. Лемкін Львівська школа міжнародного права.
3. Школа права В.М. Корецького.
4. Розвиток вітчизняної науки міжнародного права в Імператорському Харківському університеті.

5. Міжнародно-правові ідеї П.Є. Казанського та їх значення для сучасної науки міжнародного права.

6. Наукова спадщина М.Ю. Черкеса.

7. Школа міжнародного кримінального права Н.А. Зелінської.

Список літератури:

1. 170 років – зберігаємо традиції. 20 років – створюємо майбутнє / ред. кол.: С.В. Ківалов (голов. ред.) [та ін.] ; відп. за вип. М.Р. Аракелян. – Одеса : Юрид. літ., 2017. – 560 с.
2. Буромецький М. Харківська школа міжнародного права / М. Буромецький, О. Сенаторова, О. Тарасова // Міжнародне право. – 2012. – № 1. – С. 123–139.
3. Буткевич О.В. Історія міжнародного права : підручник / О.В. Буткевич. – 2-ге вид., стер. – Київ : Ліра-К, 2016. – 412 с.
4. Буткевич В.Г. Міжнародне право: основи теорії : підручник / В.Г. Буткевич, В.В. Мицик, О.В. Задорожній. – Київ : Либідь, 2002. – 608 с.
5. Гачкевич А.О. До питання походження терміна «міжнародне право» (на основі поглядів Людвіка Ейрліха) / А.О. Гачкевич // Право України. – 2010. – № 1. – С. 163–168.
6. Гачкевич А.О. Життєвий шлях і наукова спадщина Людвіка Ерліха / А.О. Гачкевич // Порівняльно-правові дослідження. – 2014. – № 1. – С. 74–82.
7. Гриенко І.С. Юридичний факультет Університету Святого Володимира. 1834-1920 / І.С. Гриценко, В.А. Короткий. – Київ : Либідь, 2009. – 256 с.
8. Гулима Ю. Тенденції у розвитку науки міжнародного права, нові підходи до вивчення міжнародного права / Ю. Гулима // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 6. – С. 174–177.
9. Денисов В. Наука міжнародного права в Україні у XIX – першій половині XX століття: історія становлення та розвитку / В. Денисов, К. Савчук // Право України. – 2012. – № 3-4. – С. 258–267.
10. Денисов Н.В. Місце і роль доктрини у міжнародному праві / Н.В. Денисов // Правова держава. – 2014. – Вип. 25. – С. 255–290. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PrDe_2014_25_16.

11. Довгерт А.С. Становлення науки міжнародного приватного права на теренах України (остання чверть XIX ст. – початок XX ст.) / А.С. Довгерт // Університетські наукові записки. Право. Економіка. Управління. – 2012. – Вип. 1. – С. 211–216.
12. Дудченко В.В. Роль Гуго Гроція у становленні науки міжнародного права // Международное право после 11 сентября : сб. науч. ст. Одеса, 2004. – С. 97–105.
13. Задорожний О. Історія кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка за останнє десятиліття (2002–2012 рр.) / О. Задорожний // Міжнародне право. – 2012. – № 1. – С. 93–110.
14. Земан І.В. Наука міжнародного права у Львівському університеті : монографія / І.В. Земан. – Львів, 2015. – 320 с.
15. История международного права : монография / под ред. А.И. Дмитриева, У. Э. Батлера. – 2-е изд., доп. и перераб. – Одесса : Фенікс, 2013. – 574 с.
16. Історія Одеської школи права : навч.-метод. посібник / М.Р. Аракелян, О.В. Горяга, Н.В. Єфремова [та ін.]. – 2-ге вид., переробл. та доповн. – Одеса : Фенікс, 2018. – 390 с.
17. Кивалова Т.С. Марк Ефимович Черкес – страницы биографии и творчества / Т.С. Кивалова, Т.Р. Короткий // Альманах международного права. – 2011. – Вып. 3. – С. 204–220.
18. Кресін О. Наука міжнародного права в Інституті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України / О. Кресін, К. Савчук // Міжнародне право. – 2012. – № 1. – С. 111–117.
19. Мережко А.А. Психологическая теория международного права (публичного и частного) : монография / А.А. Мережко. – Одесса : Фенікс, 2012. – 244 с.
20. Мережко А.А. Русская наука международного права в период Первой мировой войны : Russian Doctrine of International Law during First World War : монография / А.А. Мережко. – Одесса : Фенікс, 2014. – 225 с.
21. Репецький В. Розвиток науки міжнародного права у Львівському Національному університеті імені Івана Франка у 2007–2011 рр. / В. Репецький, В. Гутник // Міжнародне право. – 2012. – № 1. – С. 118–122.

ТЕМА 3

Сфера дії міжнародного права

1. Міжнародне право як самостійна правова система.
2. Сфера дії міжнародного права: поняття та особливості.
3. Об'єктна сфера дії норм міжнародного права.
4. Суб'єктна сфера дії міжнародного права.
5. Просторова сфера дії міжнародного права.
6. Екстериторіальна сфера дії міжнародного права.

Міжнародне право як самостійна правова система. Міжнародне право як самостійний нормативний комплекс (правова система) являє собою сукупність юридичних норм, що створюються спільно державами з метою регулювання їх взаємних відносин у сфері їх спільних інтересів. Відносини, що регулюються міжнародним правом – це відносини між державами – двосторонні та багатосторонні; між державами та міжнародними міжурядовими організаціями, насамперед у зв'язку з членством держав у міжнародних організаціях; між міжнародними міжурядовими організаціями.

При розгляді міжнародних, міждержавних відносин слід враховувати, що такий характер вони набувають тому, що за своїм змістом виходять за межі компетенції та юрисдикції будь-якої окремої держави, стають об'єктом спільної компетенції та юрисдикції держав чи всього міжнародного співтовариства в цілому. Можна виділити три напрямки відносин, які складають предмет міжнародного регулювання:

Відносини, які за своєю суттю є міждержавними і не можуть належати до внутрішньої компетенції будь-якої держави, не можуть вирішуватися односторонніми актами держави (міжнародна безпека, роззброєння, глобальні екологічні процеси, режим відкритого моря, космічного простору).

Відносини, які й не пов'язані з загальнолюдськими інтересами, але склалося тільки спільними зусиллями двох або декількох держав на основі врахування взаємних інтересів (встановлення і режим державного кордону, надання правової допомоги, подвійне громадянство, візовий або безвізовий порядок в'їзду).

Відносини, врегулювання яких відноситься до внутрішньої компетенції кожної держави, але які з метою більш ефективного їх вирішення доцільно регулювати спільними актами держав (забезпечення і захист прав і свобод людини, надання допомоги у випадку ядерної аварії або радіаційної аварійної ситуації).

Сфера дії міжнародного права: поняття та особливості. Сфера дії міжнародного права – це межі застосування міжнародно-правових норм. Так як міжнародне право є самостійною системою права, то в сфері дії міжнародного права виділяють особливі об'єкт, предмет та метод правового регулювання, а також особливі суб'єкти міжнародного права.

Об'єктом міжнародно-правового регулювання є суспільні відносини, що виникають в рамках міжнародного співтовариства держав, з приводу певних матеріальних і нематеріальних благ. Міжнародно-правові відносини складаються з приводу таких благ, як природні ресурси, континентальний шельф, об'єкти, що запускаються в космос тощо. Правом подіяти на ресурси, шельф та космічні апарати не можна, але врегулювати відносини, що виникають з приводу цих об'єктів, можна.

Предметом міжнародного права є міжнародні правовідносини переважно міждержавного характеру. Під міжнародними розуміються відносини за участю держав, міжнародних міжурядових організацій, націй та народів, що борються за національне визволення, та державо-подібних утворень, які і є суб'єктами міжнародного права.

Відносини, що становлять предмет міжнародно-правового регулювання, можна умовно розділити на:

- міждержавні;
- неміждержавні.

До міждержавних відносин належать:

- 1) відносини між державами;
- 2) відносини між державами та державоподібними утвореннями;
- 3) відносини між державами і націями, що борються за незалежність.

Міжнародними неміждержавними відносинами є:

- 1) відносини між державами і міжнародними організаціями;
- 2) відносини між міжнародними організаціями;
- 3) відносини між державами, міжнародними організаціями з одного боку і фізичними та юридичними особами – з іншого;

4) відносини між фізичними особами.

Методом формування норм міжнародного права є узгодження волі його суб'єктів (на відміну – внутрішньодержавне право створюється в результаті владних рішень компетентних органів суверенної держави).

Міжнародне право – горизонтальна система права, заснована на рівності і незалежності її суб'єктів. У цьому полягає головна специфіка міжнародного права, його істотна відмінність від права національного. Суб'єкти міжнародного права виступають не тільки носіями прав і обов'язків, але і створюють, здійснюють і самостійно контролюють реалізацію міжнародно-правових норм. У міжнародному праві відсутній будь-який наддержавний орган міжнародної правотворчості та примусу.

З огляду на те, що засоби і способи міжнародно-правового регулювання – це невід'ємні елементи механізму міжнародно-правового регулювання, можна стверджувати, що питання про сферу дії міжнародного права належить до галузі теоретичних основ дії цього механізму і саме в цьому його значення. Дія міжнародного права на міжнародній арені дуже різноманітна. Залежно від того, що виступає в той або інший момент центральною ланкою такої дії, сфера дії міжнародного права, із погляду його теорії, може проявлятися наступним чином:

- сфера об'єктна, тобто, сфера, обумовлена колом регульованих міжнародно-правових відносин, які є об'єктом міжнародного права;
- сфера суб'єктна, яка обумовлена колом суб'єктів міжнародного права;
- сфера просторова, тобто, територіальна у вузькому значенні слова.

Об'єктна сфера дії норм міжнародного права. Об'єктна сфера дії міжнародного права – це коло регульованих міжнародно-правових відносин, що є об'єктами міжнародного права.

Об'єктна сфера міжнародного права включає коло міжнародних (міждержавних) відносин, що підпадають під його регулювання. Міжнародне право регулює не всі відносини, а лише ті, які зачіпають істотні інтереси держав або міжнародного співтовариства в цілому.

З погляду теорії міжнародного права, об'єктом міжнародних правовідносин є усе те, з приводу чого суб'єкти міжнародного права вступають у правовідносини на основі принципів і норм міжнародного права. Такими об'єктами можуть бути матеріальні і нематеріальні блага, дії або стримування від дій.

Найбільш чітко об'єктна сфера виявляється у кожній галузі права, зокрема, у дипломатичному праві об'єктна сфера – це статус дипломатичного представника, процедура дипломатичних переговорів; у міжнародному морському праві – це рибальство, судноплавство, правовий режим відкритого моря і т.д. З розвитком суспільства і міждержавних відносин об'єктна сфера міжнародного права постійно розширюється, оскільки з'являються нові відносини, не урегульовані ним (правовий статус космічних об'єктів, питання міжнародної безпеки, запобігання глобальним екологічним катастрофам), або ж взаємодія держав призводить до необхідності урегулювання відносин, що традиційно були сферою регулювання внутрішньодержавного права (наприклад, захист прав людини). Міждержавні відносини охоплюють усе нові сфери, яких вони раніше не торкалися і навіть ті, котрі не існували взагалі: використання атомної енергії, міжнародний район морського дна, Антарктика і навіть економічні зони та – це далеко не повний перелік порівняно нових об'єктів міжнародного права, що недавно з'явилися. Однак розглядаючи питання про об'єктну сферу дії міжнародного права (мимоволі усвідомлюючи поняття об'єкт міжнародного права як матеріальне і нематеріальне благо, дії або стримування від них), об'єкт міжнародного права не варто змішувати з предметом міжнародного права, під яким розуміються самі міжнародні правовідносини, тобто, правовідносини суб'єктів міжнародного права, що взагалі складаються в процесі міжнародного спілкування.

Міжнародне право регулює відносини, що виходять за рамки внутрішньодержавної компетенції. При цьому предметом міжнародно-правового регулювання виступають відносини виключно між суб'єктами міжнародного права. Таким чином, предмет міжнародного права відрізняється від об'єкта міжнародного права тим, що об'єкт міжнародного права – це все те, з приводу чого суб'єкт міжнародного права вступає в правовідносини, а предмет міжнародного права – це самі правовідносини, тобто, предмет міжнародного права – це міжнародні правовідносини взагалі, а об'єкт – це міжнародні правовідносини, що відносяться до якогось конкретного питання, точні ще ті, що регулюють якісь конкретні дії або бездіяльність.

Відтак, міжнародне право є складний комплекс юридичних норм, що створюються державами, міжнародними організаціями та іншими

суб'єктами міжнародних відносин шляхом угод та являють собою самостійну правову систему, предметом регулювання якої є міждержавні та інші міжнародні відносини, а також певні внутрішньодержавні відносини, пов'язані з участю їх суб'єктів у відносинах між собою. А тому, особливий характер відносин передбачає і особливий механізм формування та дії норм міжнародного права. Він носить саме міждержавний, а не наддержавний характер.

Суб'єктна сфера дії міжнародного права. Суб'єктна сфера, як питання теорії і практики сучасного міжнародного права, у наші дні набуває важливого значення. Це пояснюється тим, що, на відміну від класичного права і тим більше права цивілізованих народів (*jus gentium*), коли суб'єктами права визнавалися лише держави, сучасне міжнародне право значно розширило і продовжує розширювати коло суб'єктів. Якщо на початку ХХ століття в сфері дії Статуту Ліги Націй фігурували дещо більше трьох десятків держав – суб'єктів міжнародного права, то до його кінця у сфері дії Статуту ООН їх налічується близько 200. Більше того, сучасне міжнародне право, включивши спочатку до складу суб'єктів міжнародного права всі держави і зруйнувавши цим колоніальну систему, почало включати народи і нації, що борються за свою незалежність, потім міжнародні організації і зараз уже стоїть питання про визнання суб'єктами міжнародного права індивідів. Особливо це є актуальним у світлі розвитку і вдосконалення захисту прав людини. Однак у цьому є свої негативні сторони, зокрема змінюється значення і роль міжнародного права як права міждержавного, з одного боку, а з іншого – фізичні особи вважаються бенефіціарами, тобто користувачами наданих державою правових можливостей.

Суб'єктна сфера дії міжнародного права охоплює держави, міжнародні міжурядові організації, нації та народи, що борються за національне визволення, та державоподібні утворення. Спеціальну міжнародну правосуб'єктність визнають за фізичними особами, які виступають суб'єктами деяких міжнародних правовідносин (наприклад, вони можуть звернутися зі скаргою до Європейського Суду з прав людини, можуть нести кримінальну відповідальність за міжнародним правом). Те ж саме стосується й правосуб'єктності транснаціональних

компаній та деяких міжнародних неурядових організацій (Міжнародний Комітет Червоного Хреста).

Просторова сфера дії міжнародного права. Просторова сфера дії міжнародного права має основне значення для практики, і вона, звичайно, відображається в кожному міжнародному договорі. Просторова сфера в загальному плані може включати сухопутні, морські, повітряні або космічні простори (наприклад, просторова сфера міжнародного морського права – води світового океану) або в більш вузькому – конкретні простори з позиції географії або державної приналежності (наприклад, Антарктика, води відкритого моря, Чорноморські протоки та ін.).

На практиці просторова сфера може виступати як самостійно, так і в тісній взаємодії з суб'єктною сферою. У той же час вона може визначати й об'єктну сферу, тобто, об'єкт правовідносин (наприклад, Азовське море або міжнародний район морського дна). Самостійно просторова сфера виступає у випадках, коли в угоді чи договорі мова йде про правове регулювання космічного простору, або міжнародного району морського дна, або Антарктики та ін. У цьому випадку основним критерієм при визначенні меж просторової сфери виступає об'єкт міжнародного права. Взаємодія просторової і суб'єктної сфер виявляється тоді, коли мова йде про права, обов'язки і відповідальність конкретних учасників міжнародно-правового документа, тобто, конкретних суб'єктів міжнародного права (держав або організацій). Важливе значення також має питання розмежування просторових сфер дії міжнародного і національного права. У цьому питанні можна виділити три аспекти:

- дії внутрішньодержавного права у межах державної території і за її межами (права прапора у відкритому морі, Антарктика та ін.).

- дія міжнародного права за межами дії державної території (і в межах державної території);

- взаємне проникнення у сфери дії обох правових систем. Це видно на прикладах із міжнародного морського права (право мирного проходу, право архіпелажного проходу та ін.). Виходячи з цього, можна дійти висновку, що сфера дії міжнародного права характеризується як: сфера державної території; сфера території з міжнародним режимом; сфера взаємодії двох правових систем (території зі змішаним режимом).

За простором міжнародне право діє всюди, де є міждержавні відносини. Однак сфера дії договору не обмежується територією учасників цього договору, а може стосуватись й інших просторів. Наприклад, заборона ядерних випробувань стосується дій суб'єкта на будь-якій території. Норми міжнародного права не поширюються на територію держави автоматично нарівні з нормами внутрішньодержавного права, однак зобов'язують державу забезпечити виконання норм на своїй території.

Екстериторіальна сфера дії міжнародного права. Екстериторіальність в міжнародному праві стосується питань статусу фізичних або юридичних осіб, установ або об'єктів, вилучених з-під дії місцевого законодавства і які підпадають (частково або в повному обсязі) під дію законодавства держави, громадянство якої вони мають.

Звичайною практикою екстериторіальності є інститут дипломатичних і консульських привілеїв та імунітетів. Однак, стосовно до даного випадку термін «екстериторіальність» поступово витісняється більш точними позначеннями різних форм імунітету від юрисдикції іноземної держави. Це пов'язано з тим, що раніше з принципу екстериторіальності робили висновок про те, що звільняється від кримінальних, адміністративних та економічних правових норм, відповідальна особа (або установа) вважається що знаходяться на території держави, громадянство (або національність, якщо мова йде не про фізичні особи) якої вона має. Оскільки ця юридична фікція може послужити обґрунтуванням безмежного розширення імунітетів і, термін екстериторіальність не рекомендується тлумачити розширено.

Згідно з положеннями Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 року, Віденської конвенції про консульські зносини 1963 року й інших багатосторонніх міжнародних договорів, держави на умовах взаємності звільняють співробітників дипломатичних місій від дії кримінальних, адміністративних та економічних правових норм приймаючої країни (т. зв. дипломатичний імунітет).

Екстериторіальністю, наприклад, користуються військові бази в зарубіжних державах, а також будівлі, які займають установи ООН. У деяких галузях міжнародного права екстериторіальність зберегла своє значення. Наприклад, у міжнародному морському праві вона застосовується для характеристики статусу військового корабля в іноземному

порту, оскільки такий корабель і в цьому випадку розглядається як плавуча територія держави прапора. Відповідно до статті 32 Конвенції ООН з морського права 1982 року морські судна в межах іноземної території, якщо опинилися там законним шляхом, користуються екстериторіальністю. Екстериторіальністю також користується і військове повітряне судно, що знаходиться на іноземній території за згодою територіального суверена, оскільки воно вважається частиною території держави, розпізнавальні знаки якого має.

Питання до семінарського заняття:

1. Міжнародне право як самостійна правова система.
2. Сфера дії міжнародного права: поняття та особливості.
3. Об'єктна сфера дії норм міжнародного права.
4. Суб'єктна сфера дії міжнародного права.
5. Просторова сфера дії міжнародного права.
6. Екстериторіальна сфера дії міжнародного права.

Теми для самостійної роботи:

1. Міжнародне право як самостійна правова система.
2. Сфера дії міжнародного права: поняття та особливості.
3. Держава – основний суб'єкт дії норм міжнародного права.

Теми рефератів:

1. Особливості застосування принципу екстериторіальності в дипломатичних відносинах.
2. Транснаціональні компанії як суб'єкти сфери дії норм міжнародного права.
3. Сфера дії норм міжнародного права щодо фізичних осіб.

Список літератури:

1. Статут Організації Об'єднаних Націй 1945 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : <https://www.un.org/ru/charter-united-nations/index.html>.
2. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно

- до Статуту Організації Об'єднаних Націй 1970 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569.
3. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055
 4. Антонович М.В. Міжнародне право: навчальний посібник. – К: Юрінком Інтер, 2011. – 381 с.
 5. Буткевич В.Г. Міжнародне право: основи теорії: підручник / В.Г. Буткевич, В.В. Мицик, О.В. Задорожній. – Київ : Либідь, 2002. – 608 с.
 6. Говорова Я. Невизнані держави: сутність поняття та проблеми міжнародно-правового визнання/ Я. Говорова // Підприємництво, господарство і право. – 2017. – № 11. – С. 238–240.
 7. Далявська Т.П. Невизнані держави в контексті державотворчих процесів та міжнародного визнання / Т.П. Далявська // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2014. – Вип. 66. – С. 345–353.
 8. Мельничук О.С. Миська правова система: теоретичні та нормативні засади : монографія / О.С. Мельничук. – Одеса : Фенікс, 2015. – 408 с.
 9. Мельничук О. Просторова диференціація права у контексті правової урбаністики / О. Мельничук // Jurnalul juridic national: teorie si practica. – 2014. – №3. – С. 16–21.
 10. Міжнародне публічне право : підручник : рекомендовано МОН України / за ред. В.М. Репецького. – 2-ге вид., стер. – Київ : Знання, 2012. – 437 с.
 11. Міжнародне публічне право : у 2 т. : підручник / за ред. В.В. Мицика ; авт. кол.: В.В. Мицик, М.В. Буроменський, О.В. Буткевич [та ін.]. – Харків : Право, 2020. Т. 1. Основи теорії. – 416 с.
 12. Овчаренко В.Н., Теліпко Т.І. Міжнародне право. – К., 2010
 13. Сироїд Т.Л. Міжнародне публічне право. Міжнародний захист прав людини : посіб. для підгот. до зовн. незалеж. оцінювання / Т.Л. Сироїд, О.А. Гавриленко, Л.О. Фоміна ; за заг. ред. Т.Л. Сироїд. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Харків : Право, 2019. – 494 с.
 14. Тетарчук І.В., Дяків Т.Є. Міжнародне право: навч. посіб К.: ЦУЛ, 2014
 15. Тимченко Л.Д., Кононенко В.П. Міжнародне право : підручник. – К. : Знання, 2012. – 631 с.

ТЕМА 4

Співвідношення міжнародного та національного права

1. Моністична теорія співвідношення міжнародного та національного права.
2. Дуалістична теорія співвідношення міжнародного та національного права.
3. Взаємозв'язок та взаємовплив міжнародного і національного права.
4. Трансформація та імплементація норм міжнародного права.
5. Місце норм міжнародного права у правовій системі України.

Проблема взаємодії міжнародного і національного права є центральною в теорії міжнародного права, оскільки її дослідження дозволяє розкрити сутність обох правових систем, основи їх існування і розвитку. Їх взаємозв'язок в останні десятиліття настільки посилилася, що в окремих випадках рішення питання про те, яка з двох систем є визначальною при регулюванні будь-яких відносин, представляє значну складність. Більш того, особливо актуальним стає питання про те, як впливають норми однієї системи на формування та розвиток норм іншого. Вирішення цих питань є визначальним для усєї сфери дії не тільки міжнародного, а й внутрішньодержавного права. У зв'язку з всеосяжним розвитком інтеграційних процесів у світі, міжнародне право є основним елементом розвитку національних правових систем. Від якісного побудови системи міжнародного і національного права залежить досягнення цілей світової безпеки, забезпечення миру і взаємопов'язаного розвитку держав.

І.І. Лукашук, кажучи про співвідношення міжнародного і національного права, відзначав, що, «розвиваючись, міжнародне право посилює взаємодію з національним правом і визначається інтернаціоналізацією суспільного життя. При цьому взаємозв'язок і єдність світу вимагають, щоб національні політико-правові системи світу будувалися як частина єдиної глобальної системи, для забезпечення взаємодії один з одним і з системою міжнародних відносин в цілому. На його думку, від взаємодії з зовнішнім середовищем залежить рішення багатьох внутрішніх завдань».

В даний час науковці по-різному підходять до питання взаємозв'язку міжнародного і національного права: одні визначають через категорію

співвідношення, інші – через взаємодію. Самостійність даних систем права визначається суб'єктивним складом, об'єктом правового регулювання, методом встановлення взаємних прав і обов'язків. Однак, самостійність не означає незалежність, відсутність будь-якої взаємозумовленості. Зазначені системи права знаходяться в тісній взаємодії. Натомість питання співвідношення, взаємодії, застосування, узгодження, використання та дії міжнародних норм у національному праві висвітлено у багатьох дослідженнях фахівців у сфері міжнародного права.

Серед доктринальних підходів до співвідношення міжнародного та національного права протягом останніх двох століть вироблені декілька узагальнюючих концепцій, які традиційно поділяють на теорії монізму та теорії дуалізму. У свою чергу, моністичний підхід поділяється на дві протилежні течії: примату міжнародного та примату національного права.

Моністична теорія співвідношення міжнародного та національного права. Основні принципи теорії монізму у 1899 р. розробив німецький дослідник В. Кауфман у роботі «Юридична сила міжнародного права і взаємозв'язок законодавчої влади і державних органів». Згодом ця теорія набула розвитку у дослідженнях Г. Кельзена. Моністична теорія передбачає існування єдиної універсальної системи права, яка охоплює правопорядки різних рівнів. Все право розвивається в рамках так званої «основної норми», яка, на думку Г. Кельзена, «є запровадженням засадничих обставин правотворення й може бути означена, у цьому розумінні, як конституція в юридично-логічному сенсі, на відміну від конституції в позитивно-юридичному значенні слова». Міжнародне право має пріоритетне значення щодо інших норм права. Воно займає верхівку нормативної ієрархічної піраміди і визначає юридичну дійсність інших правопорядків. Державний правопорядок може бути заснований тільки на міжнародному праві, яке становить юридичну основу всіх наступних актів держави. Співвідношення норм міжнародного та норм національного права, на думку Г. Кельзена, є аналогічним співвідношенню національного правопорядку і національних норм корпорації.

Стверджуючи примат міжнародного права, Г. Кельзен розглядає державний суверенітет як свободу дій держави, визначену міжнародним правом. Міжнародний правопорядок спирається на так звану «позитивну

(фактично встановлену) норму», яку Г. Кельзен визначає так: «Відповідно до загального міжнародного права, уряд, незалежно від інших урядів здійснює ефективний контроль над населенням певної території, він є легітимним урядом, а населення, яке живе на цій території і контролюване цим урядом, утворює державу (в сенсі міжнародного права)».

Протилежну концепцію – концепцію примата національного права – розробили послідовники Г. Гегеля Мальберг, Ейхельман, Симсон, Цорн. Для Гегеля держава була абсолютною цінністю, над якою не можуть стояти будь-які норми. Мальберг писав: «Держава дотримується норм, керуючись власною волею, а міжнародне право і міжнародне товариство – анархія, порядок до якої вносить держава, обмежуючи себе». Продовжуючи цю думку, А. Цорн зазначив: «норми міжнародні є правовими нормами тоді, якщо вони проявляють себе як складова частина національного права». Теорії примату національного права дотримувалися Н.О. Безбородов, О.О. Ейхельман, Е.К. Симсон, А.Я. Вишинський. Сьогодні ця концепція відхиляється наукою міжнародного права як по суті нігілістична, але у практиці деяких держав усе ж спостерігаються випадки визнання фактичного пріоритету за національним правом.

Дуалістична теорія співвідношення міжнародного та національного права. Теорію дуалізму створив німецький вчений Г. Тріпель. Вчений виокремив дві основні відмінності між міжнародним і національними правопорядками: 1) суб'єктами національного права є індивіди, тоді як суб'єктами міжнародного права є тільки держави; 2) джерелом національного права є виключно воля держави, тоді як джерелом міжнародного права – загальна воля держав. На думку Г. Тріпеля, для того, щоб міжнародне право змогло виконати своє завдання, воно має постійно звертатися за допомогою до національного права.

Доктрина дуалізму вважає, що міжнародне право не залежить від волі конкретної держави, оскільки воно виражає загальну волю всіх держав. Кожна держава зобов'язана сумлінно виконувати свої міжнародно-правові зобов'язання. Однак держава може самостійно визначати, яким чином вона буде реалізовувати ці зобов'язання. У своїй правовій системі вона може навіть установлювати пріоритет національного законодавства над міжнародним правом. Безумовно, це може обумовити відповідальність держави, але ця відповідальність буде мати

виключно міжнародно-правовий характер і жодним чином не матиме юридичного значення для внутрішньої правової системи.

Одним з важливих практичних аспектів співвідношення міжнародного і національного права є питання про порядок виконання державою міжнародних договірних і звичайних зобов'язань на її території. Моністичні концепції співвідношення двох правопорядків припускають пряму дію норм міжнародного права в національній правовій системі. В інших концептуальних напрямках по-різному пояснюється суть процесу виконання міжнародно-правових норм у національній сфері. З позицій сучасного міжнародного права не виникає сумнівів щодо обов'язкової чинності для держав загальновизнаного принципу «*pacta sunt servanda*», але загальноприйнятим є те, що держава відповідно до свого законодавства самостійно визначає, у який спосіб вона виконує міжнародно-правові зобов'язання.

Теорії монізму і дуалізму є абстрактними, але в науковому відношенні дуже важливими. Вибір між монізмом і дуалізмом впливає не тільки на розуміння співвідношення міжнародного і національного права, але також і на розуміння природи міжнародного права (чи є воно винятково консенсуальним, чи створює загальнообов'язкову основу для всіх державних правопорядків), характер державного суверенітету (чи є він абсолютним, чи обмеженим), сутність визнання держав (є воно декларативним, чи конститутивним), місця індивіда в міжнародному праві (є він суб'єктом, чи об'єктом міжнародного права). Співвідношення між монізмом і дуалізмом відбувається, насправді, не стільки через докази реальності «безпосередньої дії» міжнародного права, скільки через інтерпретацію фундаментальних принципів міжнародного права.

Серед нових теорій співвідношення норм міжнародного і норм національного права заслуговує на увагу теорія гармонізації, запропонована у 1957 р. Дж. Фіцморісом, відома також як «компроміс Фіцморіса». Він звернув увагу на те, що більш-менш подібним застосуванню міжнародного права в національній правовій системі є застосування іноземного законодавства відповідно до колізійного права, коли іноземне законодавство застосовується тією мірою, якою воно не суперечить національному законодавству держави. З теорії Фіцморіса випливає, що національні судді не можуть застосовувати міжнародне

право, не маючи на те санкції, встановленої національним правом. Так само і міжнародні арбітри та судді застосовують норми національного права лише тією мірою, якою вони не суперечать міжнародному праву. У цілому, вважає Фіцморіс, існує тенденція до гармонізації національних правових систем та міжнародного права. Національні юристи, наприклад, тлумачать і розробляють національно-правові акти, беручи до уваги міжнародні зобов'язання своєї держави, а юристи-міжнародники розробляють міжнародно-правові акти, враховуючи особливості національних законодавств. Виходячи із цього, теорія Фіцморіса відома як «теорія гармонізації».

Взаємозв'язок та взаємовплив міжнародного і національного права.

Взаємозалежність і взаємодія міжнародного і національного права відображає сучасну об'єктивну реальність і обумовлена необхідністю співіснування і взаємодії світової спільноти. Вплив міжнародного права на національне здійснюється шляхом безпосереднього застосування принципів і норм, а також прецедентів міжнародного права в рамках національного права. Такий вплив відбувається і шляхом приведення у відповідність до встановлених міжнародних стандартів правових норм національного права. Це вимагає удосконалення законодавчої бази матеріального і процесуального права в рамках національної правової системи.

Вплив міжнародного права на національні правові системи не є однорідним, тобто ступінь цього впливу залежить від безлічі чинників, що відображають як історію формування цих національних правових систем, так і сучасний стан їх функціонування. На цей процес впливають культурно-цивілізаційні і правові традиції, які формують основні принципи функціонування правових систем.

Трансформація та імплементація норм міжнародного права.

Щоб бути в змозі регулювати відносини з участю фізичних і юридичних осіб, правила, що містяться в міжнародному праві, необхідно включити до правової системи країни в установленому нею порядку. Процес входження норм міжнародного права в правовій системі – «імплементація», «трансформація» – це засіб здійснення.

Процес реалізації державою міжнародно-правового зобов'язання і узгодження міжнародного права і національного права ділиться на: трансформацію, інкорпорацію, рецепцію, відсилання.

Дослідники проблематики впливу міжнародного права на національне вказують на існування протиріч у цьому питанні. По-перше, відсутня єдність поглядів з приводу термінології, використовуваної. Наприклад, деякі автори називають «трансформацією» безпосередньо процес узгодження. Інші вважають, що трансформація – це лише один із способів (поряд з іншими) здійснення реалізації норм міжнародного права всередині країни. Також відсутня єдність поглядів щодо характеру та обсягів трансформації. Одні включають в поняття трансформації відсилання, акти ратифікації, публікації договору, видання спеціальних законів, адміністративних розпоряджень.

До методів узгодження національних правових актів з міжнародними правовими відносять: відсилання, рецепцію, паралельну правотворчість, уніфікацію, перетворення. Також вчені вводять в науковий обіг поняття «імплементация» («внутрішньо-державне імплементация»), «національна імплементация», «внутрішньо-правова імплементация». Також пропонується використовувати термін «санкціонування». У зарубіжній літературі також не існує єдиної думки. Однак найбільшого поширення набули поняття «гармонізація» і «приспосовання».

Термін «трансформація» носить умовний характер, адже по суті норми міжнародного права не втрачають властивої їм правової природи. Трансформація полягає в забезпеченні державою виконання її міжнародних зобов'язань за допомогою владних повноважень. Якщо формулювання закону текстуально збігається з положеннями міжнародної угоди – це інкорпорація. Якщо в національному законі в індивідуальній або спільній формі зафіксовано, що в разі розбіжностей між нормами національного права і нормами міжнародного договору застосовуються норми міжнародного права – це відсилання.

В юридичній літературі виділяють кілька видів або форм трансформації норм міжнародного права в національне. Е.Т. Усенко вважає, що всі види трансформації можна розділити на два види: генеральну і спеціальну. Генеральна трансформація полягає у встановленні державою в національному праві спільної норми, яка надає міжнародно-правовим нормам силу внутрішньо-державної дії. Спеціальна трансформація полягає в наданні державою конкретним нормам міжнародного права внутрішньо-державного статусу шляхом їх відтворення в законі текстуально або у вигляді

положень, адаптованих до національного права, або шляхом законодавчого узгодження їх застосування іншим способом.

Трансформація – не тільки відтворення, але і переробка норм міжнародного договору відповідно до загальних принципів національного права. Правовим результатом трансформації, на відміну від інкорпорації, є не тільки доповнення чинного національного права, але і зміна норм у зв'язку з вимогами міжнародної угоди.

Під трансформацією розуміється процес приведення державою національного права у відповідність з міжнародним правом з метою забезпечення виконання розпоряджень, дозволів і заборон, встановлених міжнародним правом. Трансформація не передбачає зміни міжнародних норм. Міжнародні норми з моменту їх прийняття діють тільки в сфері міждержавних відносин, свою природу не змінюють і змінити не можуть. Для забезпечення здійснення таких норм держави, в разі необхідності, вживають необхідних національних правових норми.

Трансформація може відбуватися безпосередньо, що передбачає, наприклад, застосування норм міжнародного права в рамках національного, тоді, коли це впливає з норм, закріплених в конституції або інших нормативно-правових актах, які передбачають примат норм міжнародного права над нормами національного права. Таку форму трансформації називають прямою трансформацією. Зокрема, стаття 9 Конституції України говорить: «Міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України». Таким чином санкціонується їх пряму дію нарівні з чинним законодавством України.

Термін «імплементация» (від англ. implementation) буквально означає «втілення в життя відповідно до певної процедури», «забезпечення практичного результату і фактичного виконання конкретними засобами». Термін імплементация був розроблений в міжнародному праві і набув широкого поширення в численних резолюціях Генеральної Асамблеї ООН, у багатьох міжнародних конвенціях і договорах. У найширшому сенсі слова імплементация норм міжнародного права є не що інше, як процес, в ході якого відповідні суб'єкти, яким адресована норма, діють відповідно до її положень. Нерідко з боку держав потрібне прийняття додаткових правових та організаційних заходів для всебічного і повного

здійснення норм міжнародного права. І.І. Лукашук відзначав, що «здійснення міжнародно-правових норм є, як правило, набагато більш складним і відповідальним завданням, ніж їх прийняття. Вирішення цієї задачі можливе лише при наявності оптимального механізму імплементації як певної сукупності правових і організаційних засобів, що використовуються суб'єктами міжнародного права на міжнародному та національному рівнях з метою втілення приписів норм міжнародного права». У більшості випадків імплементація норм міжнародного права – це прерогатива суверенних держав, що використовують в цих цілях свій внутрішній організаційно-правовий механізм.

На думку деяких вчених, імплементація міжнародно-правових норм у національне законодавство являє собою сукупність міжнародних норм, що регламентують спільну організаційно-правову діяльність суб'єктів міжнародного права, спрямовану до здійснення цілей, закладених в міжнародних зобов'язаннях. А.С. Гавердовский під імплементацією розуміє «цілеспрямовану організаційно-правову діяльність держав, що вживаються індивідуально, колективно або в рамках міжнародних організацій з метою своєчасної і повної реалізації прийнятих ними відповідно до міжнародного права зобов'язань». У той же час С.В. Черниченко вважає, що термін «імплементація» може бути використаний для позначення «впливу норм міжнародного права на внутрішньодержавні відносини через внутрішньодержавне право».

Імплементація норм міжнародного права є не що інше, як процес, в ході якого відповідні суб'єкти, яким адресована норма, діють відповідно до її положень. Нерідко з боку держави потрібне прийняття додаткових правових та організаційних заходів для всебічного і повного здійснення норм міжнародного права. У більшості випадків імплементація норм міжнародного права – це прерогатива суверенних держав, що використовують в цих цілях свій внутрішній організаційно-правовий механізм.

Дослідники відокремлюють два процеси, які розрізняються за суб'єктами, змістом дій і результатом: міжнародно-правову та внутрішньо-державну імплементації міжнародно-правових норм, які опосередковують два механізму імплементації, взаємодіючих і доповнюють один одного: міжнародно-правовий механізм імплементації та внутрішньо-державний механізм імплементації норм міжнародного права.

Національне право є основним інструментом імплементації норм міжнародного права. Перша правова стадія процесу імплементації норм міжнародного права – це рецепція національним правом правил міжнародних договорів. Існують два основних види рецепції: загальна рецепція; часткова рецепція. Загальною рецепцією є закріплення в конституціях держав положення про те, що міжнародні договори є частиною національного права. Часткова (індивідуальна) рецепція може відбуватися у формі: інкорпорації, або трансформації – конкретного відсилання.

Інкорпорація – це включення в національних систем права норм, зовні цілком ідентичними нормам акту міжнародного права. У більшості випадків зазначений міжнародний правовий акт зберігає форму, найменування, хоча і виступає як закон. Інкорпорація є формальним «включенням» норм міжнародного договору у національне право держави. По суті, приймається новий закон або підзаконний акт, зовні цілком ідентичний міжнародному договору – назва, структура, формулювання тощо.

Легалізація – прийняття особливого національного акту з метою забезпечення виконання державою норм міжнародного права. Такий національний акт не слід всіх зовнішніх ознак відповідного міжнародного правового акту.

Під терміном «відсилання» розуміється вказівка в національному законодавстві на те, що певна поведінка державних органів, посадових осіб, громадян регулюється загальними положеннями або конкретними нормами договорів міжнародного права. Відсилання, як самостійний вид трансформації, значить, використання відповідно до розпорядження національного права правил, встановлених міжнародними договорами або звичаями. Однак, національні відносини регулює не норма міжнародного права, а відсилні норми національного правового акта.

Відсилання – це формулювання моделі поведінки в одній системі права, в іншій системі тільки вказується джерело, де з моделлю можна ознайомитися. В результаті – модель поведінки одна, а конкретні відносини і суб'єкти – різні, що призводить різні норми і результати правового регулювання.

Уніфікація, як метод узгодження – процес спрямованих дій за погодженням єдиних положень в міжнародному праві і національному законодавстві.

Перетворення, як метод узгодження – внесення змін, доповнень, уточнень до національного законодавства.

Місце норм міжнародного права у правовій системі України. Відповідно до Закону України «Про міжнародні договори України», згода України на обов'язковість для неї міжнародного договору може надаватися шляхом підписання, ратифікації, затвердження, прийняття договору, приєднання до договору. Згода України на обов'язковість для неї міжнародного договору може надаватися й іншим шляхом, про який домовилися сторони. Частина 1 ст. 9 Конституції України встановлює: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою, є частиною національного законодавства України». Відповідно до п. 2 ст. 17 Закону України «Про міжнародні договори України» при розбіжності правил міжнародного договору України з правилами внутрішнього законодавства нашої держави слід застосовувати правила міжнародного договору. Дані положення свідчать про визнання України авторитету міжнародного права і його верховенства над нормами національного права.

Положення ст. 19 вищевказаного Закону повторює розглянуте формулювання настанови закону, що втратив чинність, про інкорпорацію укладених і належним чином ратифікованих міжнародних договорів у національне законодавство України та пріоритет конституційного права над усім іншим національним правовим масивом. У правовій системі України у разі колізій між нормами міжнародного і національного права пріоритет віддається міжнародному праву, але якщо останні протирічать Конституції України, то їх застосування можливе тільки після внесення відповідних змін до Конституції України.

Питання до семінарського заняття:

1. Співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права: спільні та відмінні риси.
2. Моністична теорія співвідношення міжнародного і національного права.
3. Дуалістична теорія співвідношення міжнародного і національного права.
4. Теорія гармонізації.

5. Юридико-технічні аспекти входження норм міжнародного права у національні правопорядки.
6. Трансформація норм міжнародного права. Імплементация норм міжнародного права.
7. Місце норм міжнародного права у правовій системі України.

Теми для самостійної роботи:

1. Концепція примату національного права.
2. Концепція примату міжнародного права над національним правом.
3. Способи трансформації норм міжнародного права.

Теми рефератів:

1. Вплив міжнародного права на національне право в умовах глобалізації.
2. Види трансформаційних актів.
3. Колізії між нормами міжнародного і національного права.

Список літератури:

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року // [Електронний ресурс] Режим доступу : www.rada.gov.ua.
3. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 р. // ВВР України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.
4. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 червня 2004 р. № 1906-IV // ВВР України. – 2004. – № 50. – Ст. 540. [Електронний ресурс] Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>.
5. Васечко Л.О. Взаємозв'язок національного і міжнародного права: сучасний погляд/ Л.О. Васечко// Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.– 2010.– № 1. – С. 35–41.
6. Волошин Ю.О. Особливості формування моністичних концепцій співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права

- та їх роль у розвитку міждержавної інтеграції/ Ю.О. Волошин // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 1. – С. 303–307.
7. Волошин Ю.О. Концепція «трансформації» як засіб реалізації норм міжнародного права у національному правопорядку держав: змістовна та видова характеристика / Ю.О. Волошин // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 2. – С. 272–275.
 8. Гультай М. Норми міжнародного права у практиці Конституційного Суду України / М. Гультай, І. Кияниця // Вісник Конституційного Суду України. – 2014. – № 6. – С. 82–89.
 9. Денисов В.Н. Роль міжнародного права у зовнішній і внутрішній політиці України / В.Н. Денисов // Юридичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 279–284.
 10. Іванченко О.М. Узгодження норм національного та міжнародного права: юридико-технічний аспект / О.М. Іванченко // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – № 63. – С. 126–133.
 11. Конюхова І.А. Международное и конституционное право: теория и практика взаимодействия / И.А. Конюхова. – М.: Формула права, 2006 – 496 с.
 12. Красникова А.В. Имплементация международно-правовых норм в национальное законодательство государств : монография / А.В. Красникова. – Херсон : Олди-Плюс, 2014. – 192 с.
 13. Міжнародне право: навчальний посібник / за ред. М.В. Буроменського. – Київ: Юрінком Інтер, 2006. – 336 с.
 14. Попович В. І. Імплементация норм міжнародного гуманітарного права у кримінальне законодавство України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / В.П. Попович. – Л., 2010. – 20 с.
 15. Савчук К.О. Генезис проблеми співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права // К.О. Савчук, О.В. Драчов // Актуальні проблеми міжнарод. відносин. – 2010. – Випуск 93 (Част. II). – С. 128–134
 16. Соловійов О.В. До питання про співвідношення та взаємодію національного і міжнародного права/ О.В. Соловійов // Вісник Академії адвокатури України. – 2009. – № 3(16). – С. 118–123.
 17. Терлецький Д.С. Конституційно-правове регулювання дії міжнародних договорів в Україні : монографія / Д.С. Терлецький. – О. : Юрид. л-ра, 2009. – 232 с.

ТЕМА 5

Норми міжнародного права

1. Поняття норми міжнародного права.
2. Особливості норм міжнародного права.
3. Класифікація норм міжнародного права.
4. Структура норм міжнародного права.

Поняття норми міжнародного права. *Норма права* – це особливий вид соціальних правил поведінки загального характеру, що встановлені, визнані чи санкціоновані компетентним органом держави або в іншому, передбаченому нею порядку, які мають загальнообов'язкову силу, регулюють суспільні відносини в інтересах громадян і суспільства, виражаються публічно у формально-визначених приписах, як правило, в письмовій формі, та передбачають можливість застосування державно-примусових заходів, включаючи відповідальність перед державою в разі порушення цих норм з метою їх підтримання та неухильного виконання.

Норма міжнародного права – це створене за згодою держав та інших суб'єктів міжнародного права формально визначене правило поведінки, що регулює міжнародні відносини шляхом запровадження прав та обов'язків для суб'єктів і забезпечується юридичним механізмом охорони.

Особливості норм міжнародного права. До характерних рис, що вирізняють міжнародно-правові норми від інших суспільних норм поведінки, належать: 1) об'єкт регулювання; 2) метод регулювання; 3) координаційний характер цих норм; 4) обов'язковість тільки для сторін, які добровільно їх визнали; 5) форма існування (міжнародний договір, звичай, акти міжнародних міждержавних організацій тощо); 6) забезпечення реалізації здійснюється суб'єктами міжнародного права; 7) структурна особливість.

Норми міжнародного права створюються на засадах добровільних угод між його суб'єктами. У результаті компромісів та узгоджень держави приходять до взаємного узгодженого рішення щодо певних правил взаємовідносин. Закріплені у загальновизнаних юридичних формах, джерелах міжнародного права (міжнародних договорах та

звичаях, певних актах міжнародних організацій), вони визнаються нормами міжнародного права, які мають «погоджувальний», «координаційний» характер. Це відрізняє їх від норм національного права, які мають «субординаційний» характер і виражають не узгоджені між окремими суб'єктами права правила поведінки, а встановлені державою через законодавство обов'язкові для них норми, виконання яких гарантується органами державного примусу.

У міжнародному правотворенні не існує законодавчих органів, які займалися б правотворчістю, на відміну від процесу створення внутрішньодержавних норм, які створюються законодавчими і деякими іншими органами держави. Відзначимо, що суб'єкти міжнародного права самостійно встановлюють ті чи інші правові норми у якості міжнародно-правових. Нормоутворення в міжнародному праві носить погоджувальний характер за своєю суттю. Угода суб'єктів міжнародного права може бути явно вираженою або невираженою у такий спосіб. У першому випадку – це договірні норми, у другому – звичаєві норми міжнародного права.

Також норми міжнародного права відрізняються від національних тим, що більшість з них не має загальнообов'язкового характеру. Група держав або навіть більшість держав не можуть створювати норми для інших держав. Кожна договірна або звичаєва норма втілюється в об'єктивне право тільки для держав, які беруть участь у них або висловили з ними явну чи мовчазну згоду.

Класифікація норм міжнародного права. Норми міжнародного права класифікуються за такими різноманітними підставами:

- 1) за сферою дії – універсальні, регіональні, локальні, партикулярні;
- 2) за змістом і місцем у системі – цілі, принципи, норми;
- 3) за юридичною силою – імперативні, диспозитивні та рекомендаційні;
- 4) за функціями у системі – матеріальні та процесуальні;
- 5) за способом створення та формою існування, тобто за джерелом, – загальні, договірні, норми рішень міжнародних організацій;
- 6) за характером нормативних приписів – зобов'язальні, заборонні, уповноважувальні, відсильні;
- 7) за терміном дії – строкові та безстрокові (І.І. Лукашук).

Універсальні норми міжнародного права – це норми, що регулюють відносини, об'єкт яких становить загальний інтерес світового співтовариства, і спрямовані на визнання їх переважною більшістю або всіма державами. Головними відмінними ознаками цих норм є всезагальна обов'язкова сила, створення та відміна їх міжнародною спільнотою у цілому. Основною формою існування служить звичай. Універсальні норми утворюють загальне міжнародне право. Існують норми, які приймаються обмеженою кількістю держав, але мають всезагальне значення. Такі норми встановлюють міжнародний режим (наприклад, для Антарктики, для космічного простору тощо). Норми створюються найбільш зацікавленими державами і поступово знаходять визнання з боку інших держав.

Регіональні норми міжнародного права історично передували універсальним. Останні створювалися на базі перших, використовуючи їх досвід. Цей процес продовжується й досі. Разом з тим універсальне міжнародне право сприяє прогресу регіональних систем, передаючи їм досвід як більш розвинутих регіональних систем, так і універсальної системи.

Регіоналізм набуває новий вимір з розвитком інтеграційних процесів. У окремому регіоні суттєво поглиблюється взаємодія держав, що породжує потребу у більш високому рівні нормативного регулювання аж до створення наднаціонального регулювання. У регіоні інтеграції виникають комплекси норм, що мають немалу специфіку, створюються нові механізми правотворчості та правозастосування. Найбільш показовий у цьому плані досвід Європейського Союзу. Статут ООН містить главу «Регіональні угоди», яка присвячена специфічному регіоналізму – військово-політичному. У ст. 52 даного Статуту зазначено, що такі угоди чи їх органи та їх діяльність повинні бути сумісними з цілями та принципами ООН. Регіональні норми – це норми, що регулюють будь-які міждержавні відносини, об'єкт яких має регіональний інтерес і які визнаються всіма або більшістю держав відповідного регіону.

Локальні норми міжнародного права регулюють відносини між державами певної місцевості, здебільшого між сусідніми, стосовно об'єктів, які знаходяться в даній місцевості. Їх основним джерелом є договори. Але існують і звичаєві норми такого роду. Міжнародний Суд ООН не один раз посилався на регіональні, локальні звичаї. Локальні

норми за кількістю значно перевищують універсальні. Вони виконують важливі функції по відношенню до останніх, а саме слугують засобом їх конкретизації стосовно певних випадків, сприяють їх реалізації у цих випадках та регулюють відносини, що не охоплюються загальним міжнародним правом. Такі норми містяться, наприклад, у Конвенції про захист морського середовища в районі Балтійського моря від 22 березня 1974 року.

Партикулярні норми міжнародного права – це найпоширеніший вид норм міжнародного права. Вони регулюють міждержавні відносини між будь-якими державами, з приводу будь-яких об'єктів, незалежно від географічного розташування держав і географічних особливостей об'єктів правового регулювання. Такі норми можуть бути багатосторонніми, але частіше за все регулюють певні двосторонні відносини взаємодіючих суб'єктів, розташованих у різних географічних регіонах. Такі норми втілені, наприклад, у Консульській Конвенції між Україною і Соціалістичною Республікою В'єтнам від 8 червня 1994 р.

Виділяють *організаційні норми міжнародного права*, які регулюють діяльність міжнародних органів та організацій. Науково-технічна революція обумовила швидкий розвиток технічних зв'язків. Потреба в їх регулюванні спричинила розповсюдження технічних норм. До них відносяться норми міжнародного права, які надають юридичну силу вимогам, що витікають із законів природи, науки і техніки. Технічні норми регулюють не функціонування технічних систем, а співробітництво держав, зобов'язуючи їх забезпечити дотримуватися встановлених правил тими, хто експлуатує ці системи. За своїм змістом норми є технічними, але за механізмом дії – міжнародно-правовими.

Серед усіх норм міжнародного права особливе місце посідають *імперативні норми*. Уперше вони одержали офіційне, універсальне та юридичне закріплення в міжнародному договорі універсального характеру – Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., потім були відображені у Віденській конвенції про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р. Хоча ще у минулому існувало імперативне регулювання, яке визначало порядок створення норм – лише угодами. Імперативний був принцип *pacta sunt servanda* (договори мають виконуватися), без якого

нема міжнародного права. Імперативними були заборони піратства та работоргівлі, а також деякі правила ведення війни. Новизна полягає у тому, що тепер імперативні норми утворюють цілий комплекс, що визначає характер міжнародного права, його цілі та принципи, основний зміст. Окрім того, імперативні норми отримали офіційне визнання. Відповідно до ст. 53 зазначених конвенцій імперативна норма загального міжнародного права є нормою, що приймається і визнається міжнародним співтовариством держав у цілому як норма, відхилення від якої неприпустиме і яку може бути змінено лише наступною нормою загального міжнародного права, що має такий самий характер. У статті ставиться знак рівності між дефініціями «імперативні норми» та *jus cogens*.

У цьому визначенні можна виділити чотири істотних аспекти. Перший, що відноситься до юридичної природи норм *jus cogens*, полягає у тому, що ця норма є результатом узгодження волі держав та міжнародних міжурядових організацій та в її основі полягає угода між ними. Вона може бути явно висловлена через міжнародний договір, або мовчазна – через міжнародно-правовий звичай. При створенні диспозитивних норм суб'єкти міжнародного права узгоджують свої волі спочатку відносно змісту правил поведінки, а після відносно визнання цього правила обов'язковим у міжнародному спілкуванні. У випадку створення імперативної норми загального міжнародного права, що мають характер *jus cogens*, необхідно додаткове волевиявлення держав та міжнародних міжурядових організацій на цей рахунок, тобто досягнення угоди про так би мовити більшу обов'язковість такої норми. Ця угода буває, як правило, мовчазною.

Другий аспект полягає в тому, що ця норма є загальновизнаною. Третій, найбільш істотний аспект у тому, що ця норма має найвищу юридичну силу. Відхилення від імперативної норми неприпустиме як у двосторонніх, так і в багатосторонніх договорах. Будь-який договір є несуттєвим, якщо в момент укладання він суперечив імперативній нормі загального міжнародного права. Четвертий аспект, тісно пов'язаний з першим, стосується можливості зміни норм *jus cogens*. Локальна угода держав відносно зміни її змісту є недійсною. Вона може бути змінена тільки наступною нормою загального міжнародного права, яка має імперативний характер.

Особливістю імперативних норм є те, що вони покликані регулювати найважливіші загальні відносини міжнародного співтовариства у цілому, і їх порушення завдає шкоди усьому міжнародному співтовариству, а не окремим державам. Ще однією особливістю є те, що імперативні норми дійсно мають бути визнані всіма суб'єктами міжнародного права. Вони також служать критерієм оцінювання юридичної дійсності інших норм міжнародного права.

Імперативні норми не кодифіковані, але імперативний характер носять усі основні принципи сучасного міжнародного права, які є головним критерієм правомірності усіх міжнародно-правових норм. Найширше визнання одержали такі види імперативних норм, як: 1) рівноправність і самовизначення народів; 2) незастосування сили та мирне вирішення спорів; 3) загальнодемократичні стандарти елементарної гуманності та основних прав людини; 4) неприпустимість привласнення «нічийних» земельних, морських, повітряних і космічних просторів, які мають життєво важливе значення для всієї міжнародної спільноти.

Наявність у міжнародному праві імперативних норм не стримує процес створення нових прогресивних норм, що спрямовані на більш ефективне забезпечення міжнародного миру та безпеки, на подальший розвиток довготривалого взаємовигідного співробітництва держав та міжнародних міжурядових організацій, а також інших суб'єктів міжнародного права.

У літературі підіймається питання щодо поширення *норм jus cogens*, прийнятих у межах ООН щодо держав, які не входять у цю міжнародну міжурядову організацію. Це пов'язано із тим, що визначив головні устої сучасного міжнародного правопорядку, його основні принципи, Статут ООН встановив: «Організація забезпечує, щоб держави, які не є її членами, діяли у відповідності з цими принципами, оскільки це може виявитися необхідним для підтримання міжнародного миру та безпеки» (п. 6 ст. 2 Статуту ООН). У зв'язку із щодо зобов'язань третіх держав, вказується на так званій об'єктивний характер закріплених норм, що вони відображають норми природного права, а тому є обов'язковими для усіх без винятку держав.

Це питання слід визнати неактуальним, зважаючи на сучасну історію ООН. У період з березня 1992 р. по квітень 1993 р. до ООН увійшли

майже всі колишні союзні республіки Радянського Союзу, Югославії та Чехословаччини. Прибалтійські держави ввійшли до організації ще 17 вересня 1991 р., Союзна республіка Югославія у складі Сербії та Чорногорії 1 листопада 2000 р. (після проголошення у червні 2006 року незалежності Чорногорії, остання увійшла до складу ООН як окрема держава, а Сербія продовжила членство). У вересні 2002 р. після входження до складу Організації Об'єднаних Націй до того завжди нейтральної Швейцарії та Східного Тимору, що врешті проголосив незалежність, завершився процес об'єднання під егідою організації усіх без винятку держав світу. Після цього ООН отримала принципово нове право, що в цілому не характерно для міжнародних організацій – визнання новостворених держав. Так, воно було реалізовано 28 червня 2006 р., коли Чорногорію було прийнято до лав міжнародного співтовариства. І тепер не існує держав, які не входять до складу ООН, а отже і територій, що не підпадають під її юрисдикцію. Тому норми *jus cogens*, прийняті у межах ООН, розповсюджуються і на території незнаних держав, оскільки формально-юридично вони є територіями держав-членів ООН.

Диспозитивні та рекомендаційні норми. Імперативні норми складають незначну кількість норм міжнародного права, тоді як їх основна частина – це диспозитивні норми. Це тому, що міжнародне право має координаційний характер, і держави як суверенні суб'єкти міжнародного права основний обсяг різноманітних міждержавних відносин урегульовують не за допомогою загальнообов'язкових норм.

Диспозитивні норми – це норми, що допускають відступ від них за угодою у взаємовідносинах сторін. Але це не повинно стосуватися прав та законних інтересів третіх держав. Більшість універсальних та локальних норм складають норми диспозитивні. У цьому знаходить своє вираження високий рівень індивідуалізації міжнародно-правового регулювання. Диспозитивні норми мають бути відповідними до імперативних норм, у протилежному випадку вони є недійсними. Диспозитивні норми мають повну юридичну силу. Якщо суб'єкти не домовилися про інакше, то вони зобов'язані виконувати диспозитивну норму, а у випадку її порушення несуть відповідальність. Диспозитивність норми полягає не у обмеженій обов'язковій силі, а у тому, що вона передбачає право

суб'єктів регулювати свої взаємовідносини інакше, ніж це передбачено загальною нормою. Специфіка таких норм полягає також у тому, що часто сторони, приймаючи їх залишають собі певну свободу вибору варіанту поведінки. Здійснений вибір є обов'язковим для сторін.

Рекомендаційними є норми, які покликані узгоджувати міжсуб'єктні відносини рекомендаційним способом, визначивши бажану, доцільну модель поведінки, але які не зобов'язують її виконувати. Такі норми мають суто юридичний характер, створюються відповідно до імперативних і диспозитивних норм і підпорядковані їм. Концепція рекомендаційних норм міжнародного права породжена, перш за все, намаганнями пояснити природу резолюцій міжнародних організацій. При цьому ігнорується різниця двох явищ – рекомендаційних норм та рекомендацій як міжнародних актів. У першому випадку мова йде про норми, чие призначення регулювати відносини рекомендаційним способом, встановлюючи бажану, доцільну модель поведінки, але не зобов'язуючи слідувати їй. У другому випадку маються на увазі акти, що мають силу рекомендацій, наприклад резолюції Генеральної Асамблеї ООН, які можуть містити категоричні приписи, але не мають юридичної сили.

За функціями у системі міжнародного права норми поділяються на *матеріальні та процесуальні*. Матеріальні норми визначають конкретні права і обов'язки сторін щодо певного об'єкта міжнародно-правового регулювання. Процесуальні норми встановлюють порядок створення і реалізації матеріальних норм (правила процедури міжнародних конференцій і організацій, процедури вирішення міжнародних суперечок та ін.).

За способом створення і формою вираження норми міжнародного права поділяються на *звичаєві, договірні і ті, які містяться у рішеннях міжнародних організацій, що мають нормативні властивості*.

За способом регулювання норми міжнародного права поділяються на *норми-зобов'язання, норми-повноваження, норми-заборони, норми-визначення, відсилочні норми*. Зобов'язальні норми закріплюють обов'язки учасників конкретних міжнародних правовідносин. Норми-повноваження встановлюють певні права взаємодіючих учасників міжнародних відносин. Заборонюючі норми містять заборону на вчинення певних дій або на утримання від них. Відсилочні норми

зобов'язують керуватися правилами, які викладені в інших нормативних актах. Така норма може відсилати і до неправових актів (наприклад, до рекомендаційної резолюції міжнародної організації). В цьому випадку відповідне положення неправового акту для регулювання цих правовідносин наділяється юридичною силою.

За часом дії норми міжнародного права поділяються на *строкові* та *безстрокові*. Існування строкових норм визначається або чіткими часовими межами, або залежно від настання або ненастання будь-яких юридичних фактів. Безстрокові норми характерні для мирних договорів про дружбу і співробітництво, статутів міжнародних міжурядових організацій.

Структура норм міжнародного права. Міжнародно-правові норми, зазвичай, містять тільки диспозицію, дуже рідко – гіпотезу і диспозицію, а санкції відсутні. Інколи гіпотези і диспозиції міжнародно-правових норм містяться в різних статтях міжнародного акта, іноді і в різних актах, які пов'язані між собою. Санкції, як правило, визначаються в окремих міжнародних договорах і звичаях і не завжди мають визначений характер.

Питання до семінарського заняття:

1. Природа норм міжнародного права.
2. Поняття норм міжнародного права.
3. Види норм міжнародного права.
4. Особливості процесу утворення норм міжнародного права. Основні процеси утворення норм міжнародного права. Додаткові процеси утворення норм міжнародного права.
5. Особливості утворення звичаєвих норм.
6. Норми «м'якого права».
7. Кодифікація норм міжнародного права та їх прогресивний розвиток.

Теми для самостійної роботи:

1. Специфіка норм «м'якого права».
2. Норми-принципи у міжнародному праві.
3. Співвідношення договірних та звичаєвих норм міжнародного права.
4. Особливості утворення звичаєвих норм міжнародного права.

Теми рефератів:

1. Універсалізація норм міжнародного права.
2. Основні доктринальні підходи до визначення загальновизнаної природи норм міжнародного права.
3. Взаємозв'язок імперативних норм міжнародного права (*jus cogens*) і зобов'язань *erga omnes*.

Список літератури:

1. Статут ООН 1945 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : <https://www.un.org/ru/charter-united-nations/index.html>.
2. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118.
3. Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a04.
4. Декларація о принципах міжнародного права, касаючихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций 1970 г. [Електронний ресурс] Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_569.
5. Буткевич В.Г. Міжнародне право: основи теорії: підручник / В.Г. Буткевич, В.В. Мицик, О.В. Задорожній. – Київ: Либідь, 2002. – 608 с.
6. Грушко М.В. Особливості «несамовиконуваних» та «самовиконуваних» норм щодо захисту військовополонених / М.В. Грушко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – № 5 – С. 122–128.
7. Енциклопедія міжнародного права: у 3 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко, В.Н. Денисов, В.І. Акуленко [та ін.]. – Київ: Академперіодика, 2014. – Т. 1: 2014. – 920 с.
8. Енциклопедія міжнародного права: у 3 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко, В.Н. Денисов, В.І. Акуленко [та ін.]. – Київ: Академперіодика, 2017. – Т. 2: Е–Л. – 928 с.

9. Задорожна С.М. Загальновизнані принципи права – фундамент міжнародного права та міжнародного правопорядку / С.М. Задорожна // Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство. – 2014. – Випуск 728. – С. 64–68.
10. Заморська Л. До питання про визначення категорії «норма права» / Л. Заморська // Право України. – 2011. – № 4. – С. 159–163.
11. Звичаєві норми міжнародного гуманітарного права / передм. Т.Р. Короткий, Є.В. Лук'янченко ; вступ. стаття М.М. Гнатовський. – Одеса : Фенікс, 2017. – 40 с.
12. Мережко А.А. Типологія норм міжнародного права в світлі психологічної теорії права / А.А. Мережко // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса, 2011. – Вип. 62. – С. 281–293.
13. Міжнародне публічне право : у 2 т. : підручник / за ред. В.В. Мицика ; авт. кол.: В.В. Мицик, М.В. Буроменський, О.В. Буткевич [та ін.]. – Харків : Право, 2020. Т. 1. Основи теорії. – 416 с.
14. Патеї-Братасюк М.Г. Норма права в контексті основних типів праворозуміння / М.Г. Патеї-Братасюк // Філософські та методологічні проблеми права. – 2011. – № 1. – С. 40–47.

ТЕМА 6

Джерела міжнародного права

1. Поняття і види джерел міжнародного права.
2. Міжнародно-правовий звичай як джерело міжнародного права.
3. Міжнародний договір у системі джерел міжнародного права.
4. Акти органів міжнародних організацій.

Поняття і види джерел міжнародного права. У доктрині права неодноразово відзначалася багатозначність поняття джерела права. Причиною цього є, зокрема, та обставина, що термін «джерело» дозволяє характеризувати право як із зовнішньої, так і з внутрішньої сторони, має відношення і до форми, і до змісту права і його норм.

Якщо виходити з того, що право відрізняється від інших соціальних регуляторів своїм загальнообов'язковим характером, то джерелом правових норм є те, з чого випливає ця загальнообов'язковість, що робить право правом. Тоді джерелом норм права буде обумовлений характером праворозуміння «спосіб визнання соціальних норм в якості обов'язкових».

З розвитком держави і виділенням права у самостійну систему регулювання, найважливішим чинником, що визначає загальнообов'язковість правових норм, їх місце в системі інших соціальних приписів стає форма їх вираження і закріплення. Вони встановлюються в результаті правотворчості, або санкціонування певних норм, створених без участі держави (звичаї, доктрина і т.д.), або їх визнання державами як регулятори суспільних відносин. Поняття «правотворчий процес» і «юридичне джерело права» в даному випадку або перехреснюються, або накладаються один на одного.

В даний час багато юристів міжнародники визначають джерело міжнародного права переважно як форми, в яких воно втілюється, існує «встановлені державами в процесі правотворчості форми втілення узгоджених рішень, форми існування міжнародно-правових норм».

Перелік сучасних джерел міжнародного права включає, перш за все:
– міжнародний договір;

- міжнародний звичай;
- деякі акти (рішення, резолюції) міжнародних організацій, міжнародних конференцій і нарад.

Радянська доктрина міжнародного права в основу визначення і класифікації джерел міжнародного права поклала положення Статуту Міжнародного Суду ООН, згідно зі статтею 38 п. 1 якого Суд при вирішенні переданих йому суперечок на підставі міжнародного права застосовує: а) міжнародні конвенції, як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила, безперечно визнані державами, які є сторонами спору; б) міжнародні звичаї як доказ загальної практики, визнаної в якості правової норми; с) загальні принципи, визнані цивілізованими націями; д) із застереженням, зазначеним у ст. 59, судові рішення і доктрини найбільш кваліфікованих фахівців з публічного права різних націй як допоміжні засоби для визначення правових норм». У теорії та практиці міжнародного права джерела поділяються на дві основні групи: основні (міжнародний договір та міжнародно-правовий звичай) і допоміжні засоби для визначення міжнародно-правових норм (судові рішення і доктрини найбільш кваліфікованих фахівців у галузі міжнародного права).

Міжнародно-правовий звичай як джерело міжнародного права. Міжнародні звичаї застосовувалися упродовж усього розвитку людства, починаючи з міжплемінних відносин. Еквівалентний торговельний обмін, розмежування територіальних володінь, релігійна терпимість, добросовісне виконання взятих на себе зобов'язань, особливий статус послів (глашатаїв), принцип запобігання злочинам або їх покарання (що втілювався у давні часи в принципі таліону: «око за око, зуб за зуб») – далеко не повний перелік норм й інститутів, що зародилися в давнину. «Навіть у диких і варварських народів, – писав І. Блюнчлі, – ми майже завжди зустрічаємо повагу, що звичайно вселяється релігійними поняттями, до недоторканності послів чужого племені, деякі сліди права гостинності й звичай укладення між собою союзів та інших договорів, а також звичай закінчувати війну формальним миром».

Немає єдиної думки щодо цілісності системи звичаєвих норм в міжнародному праві. Такий стан у доктрині міжнародного права зумовлений різними підходами авторів до змісту юридичної природи та порядку формування міжнародно-правового звичаю.

Особливість міжнародного звичаю як джерела міжнародного права полягає у тому, що, порівняно з міжнародним договором, у ньому набагато складніше провести відмінність між правотворчою процедурою і нормативним результатом. У той час як договір, що виникає у рамках формальних переговорів, існує у вигляді нормативного акта, відповідно звичай створюється практикою держав і функціонує у вигляді норми, яка закріплює цю практику.

Формулювання звичаю, яке подано у ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН, підтверджує визнання міжнародного звичаю одним із основних джерел міжнародного права. Крім цього, ст. 38 вказує на згоду всіх членів міжнародного співтовариства щодо основних елементів, наявність котрих є необхідна для констатації звичаєвих норм міжнародного права. Отже, йдеться про наявність, з одного боку, практики, а з іншого – визнання цієї практики у вигляді правової норми.

Практика держав, яка формує міжнародний звичай, складається внаслідок взаємодії домагань, які висувають держави у міжнародній сфері, та є результатом їх міжнародно-правової позиції з конкретних проблем, а також їх активної чи пасивної реакції на ці домагання з боку інших держав. Висунення таких правових домагань відбувається у формі конкретних дій, односторонніх чи багатосторонніх актів чи заяв держав. Узгодження позицій держав при цьому є значно меншим, ніж при договірному нормоутворенні. У процесі міжнародного звичаєвого нормотворення узгодження волі держав щодо змісту правила поведінки і визнання цього правила як міжнародно-правової норми досягається в рамках процедури, яку умовно можна назвати «неформальним консенсусом», котрий має місце у практиці держав усього міжнародного співробітництва. На відміну від угоди, котра призводить до виникнення договірних норм і є наслідком узгодження волі держав, згода або погодження, котрі містяться в основі звичаю, є результатом не узгодження волі, а збігу думок і переконань держав. За допомогою конкретних дій, заяв чи інших актів, які використовуються у міждержавній практиці, держави свідомо та цілеспрямовано можуть впливати на процес формування загального міжнародного права.

Від міжнародного звичаю необхідно відрізнити міжнародну звичаєвість як правило поведінки держав, що використовується ними

у взаємовідносинах, стосовно якого вони не визнають обов'язкової юридичної сили. Порушення міжнародної звичаєвості варто розглядати лише як недружній акт. До міжнародної звичаєвості відносять, наприклад, правила міжнародної ввічливості («*comitas gentium*»), зокрема, правила дипломатичного етикету чи дипломатичного протоколу.

У сучасному міжнародному праві виокремлюють два види звичаєвих норм. Перші – неписане правило, що склалося у практиці, за яким суб'єкти визнають юридичну силу. Інші також вважають неписаними, однак створюють їх не внаслідок тривалої практики, а через визнання декількох або навіть одного попереднього акту.

Оскільки для звичаю здебільшого характерна відносна нечіткість нормативного змісту, відповідно, застосування звичаєвих норм на практиці супроводжується низкою проблем. Вони виникають і при визначенні сфери застосування норм договору, що виражають через процедуру ратифікації, тоді як застосування норм звичаєвого права ґрунтується на мовчазних формах згоди держав. Усе це в кінцевому підсумку веде до спорів стосовно їх обов'язковості для конкретних держав.

Здебільшого міжнародний звичай веде до створення норм універсального характеру. Він виступає первинним джерелом регулювання у тих випадках, коли через певні обставини держави взагалі не закріплюють свої зобов'язання у зазначеній сфері відносин у договірній формі. При наявності кодифікації у вигляді конвенції звичай продовжує бути джерелом правового регулювання взаємних відносин держав, котрі не є її учасниками, у відносинах цих держав з учасниками конвенції.

До переваг міжнародного звичаю порівняно до міжнародного договору відносять: а) звичай є первинним засобом вираження тих універсальних морально-правових цінностей, які сформувалися на підставі багатовікового історичного досвіду суспільних відносин і тим самим надали йому властивостей, що не залежать від політичної кон'юнктури; б) установлення звичаїв має особливу специфіку: висновок про наявність норми робиться виходячи з комплексного аналізу різних джерел, що мають не тільки позитивно-правове походження (міжнародні договори, національне законодавство різних держав), а й актів застосування позитивних норм (рішення міжнародних і національних судів, рішення міжнародних організацій, постанови урядів різних держав

та ін.), а також будь-яких інших засобів зовнішньої фіксації практики дійсних фактичних міжнародних правовідносин.

Міжнародний договір у системі джерел міжнародного права.

Договір як правовий інститут відомий з найдавніших часів, ще в період існування додержавних структур і раннях держав договір використовувався як форма укладення угоди, а нормативний договір – як форма вираження права. Із римського права беруть свій початок визначення договору через категорію «угода» і розуміння договору як підстави виникнення зобов'язання. Трансформації сучасного праворозуміння надають можливість вийти на новий рівень осмислення договору як універсального регулятора суспільних відносин, здатного приводити до досягнення компромісів і вирішення виникаючих конфліктів.

Правовий договір в цьому контексті розуміється як формальна угода, що виникла при узгодженні відокремлених вільних волей і волевиявлень рівноправних двох або більше суб'єктів права, що встановлює загальні умови, виконання яких є обов'язковим і спрямоване на досягнення правового результату. Система загальноправових функцій, притаманних договору як теоретико-правовій категорії може бути представлена таким чином: регулятивна (статистична, динамічна), інформаційна, комунікативна, охоронна, правореалізуюча, правозастосовна, розподільна або дистрибутивна, виховна, пізнавальна.

У науці міжнародного права склалося дві точки зору на місце договорів у системі джерел міжнародного права: 1) визнання пріоритетним джерелом договору; 2) визнання пріоритетним джерелом звичаю. Прихильники превалюючої ролі міжнародного договору як джерела сучасного міжнародного права виводять його першорядність із таких висновків:

Міжнародний договір є чітко висловленою згодою держав, зручним засобом формулювання норм, взаємних прав і зобов'язань. Наявність як самого міжнародного договору, так і його норм і, що не менш важливо, їх зміст досить легко встановити. Міжнародний договір дає змогу оперативно врегулювати міжнародні проблеми, що виникли.

Переважаючої ролі міжнародний договір набув у другій половині ХХ ст., коли цілі інститути (прав людини, роззброєння і контролю за його здійсненням, міжнародної боротьби зі злочинністю тощо) і навіть галузі міжнародного права (міжнародне ядерне право, міжнародне

космічне право, міжнародне договірне право, міжнародне посольське і консульське право, міжнародне морське право, міжнародне економічне право та ін.) або набули договірної оформлення, або почали розвиватися здебільшого через укладення відповідних міжнародних договорів.

Міжнародний договір можна використовувати для регулювання будь-якої сфери міждержавних відносин. У сучасних міжнародних відносинах з'явилися цілі галузі міждержавних стосунків, які взагалі не можуть бути врегульовані без міжнародного договору або регулюються виключно договором (роззброєння, співробітництво в атомній промисловості, міжнародна безпека, економічна, науково-технічна та інші види спеціалізованої співпраці).

Слід зазначити, що міжнародний договір є настільки важливим джерелом, що в системі міжнародного права існує окрема галузь, яка має назву «право міжнародних договорів». Ця галузь регулює порядок укладання, дії, розірвання міжнародних договорів, його форми, а також всі інші питання, якимось чином пов'язані з міжнародними договорами. Право міжнародних договорів є кодифікованою галуззю та її найважливішим міжнародно-правовим актом є Віденська конвенція 1969 р. про право міжнародних договорів.

Зважаючи на те, що міжнародне право тривалий час залишалось правом війни, першими джерелами міжнародного права були двосторонні мирні договори. У пізніший період почали з'являтися договори про торгівлю та співробітництво. З подальшим розвитком відносин між країнами починається формування інституту консульських представників, що спричиняє укладання численних консульських угод. Згодом міжнародно-правові відносини з локальних, двосторонніх, переходять у регіональні, тобто набувають загальнішого значення та охоплюють уже кілька сусідніх країн одного регіону. Універсальні міжнародні договори з'являються вже у ХІХ ст. Сьогодні у світі налічується понад 500 тис. двосторонніх і багатосторонніх договорів, які регулюють практично всі сфери міжнародного життя.

Таке значення міжнародних договорів зумовлює вимоги, які висуваються щодо них. Так, міжнародний договір має бути об'єктивно правомірним, тобто укладеним відповідно до норм і принципів міжнародного права. Як уже зазначалось, договір, який суперечить імперативним

нормам міжнародного права, є автоматично недійсним. Крім того, під час укладання міжнародного договору сторони мають додержуватись норм права міжнародних договорів. Повноваження сторін і процедура укладання міжнародних договорів мають відповідати вимогам норм внутрішнього законодавства стосовно держав і не виходити за межі статутів, якщо це стосується міжнародних організацій. Саме внутрішньодержавними нормами визначається, які особи мають право укласти міжнародні договори *ex officio*, тобто без спеціальних повноважень, за посадою. В Україні, як і в переважній більшості країн, такими особами є президент, прем'єр-міністр і міністр закордонних справ. Внутрішньодержавні норми визначають порядок надання спеціальних повноважень для укладання міжнародних договорів.

У міжнародному праві немає чіткої ієрархії міжнародних договорів. Але загальновизнано, що найавторитетнішим договором є Статут ООН. Зумовлено це тим, що саме в Статуті закріплено основні принципи міжнародного права. Відповідно в міжнародному праві визнається пріоритет договорів залежно від характеру норм, які містяться в такому договорі.

За дією у просторі, а також за кількістю сторін визнається пріоритет універсальних міжнародних договорів над регіональними, які, в свою чергу, мають перевагу над локальними, або партикулярними, міжнародними договорами.

Щодо форми міжнародних договорів, можна відзначити, що в міжнародному праві поряд з письмовою формою існує й усна форма міжнародних договорів. Усні договори зустрічаються надто рідко та мають назву «джентльменські угоди». Але у тому разі, коли одні й ті ж відносини регулюються і усними, і письмовими угодами одних і тих же суб'єктів, перевага надається міжнародним договорам, укладеним у письмовій формі.

Форма викладу норм міжнародного договору дає можливість здійснювати чіткий контроль за його виконанням як міждержавними і внутрішньодержавними інституційними механізмами, так і неурядовими організаціями, широкою громадськістю.

Наголошуючи на перевагах міжнародного договору як джерела міжнародного права, не слід забувати й про його недоліки. Більшість договорів є результатом компромісу, якого вдалося досягти в результаті

переговорів. Але часто це досягається за рахунок чіткості, ясності формулювання. Значна більшість принципів та універсальних норм міжнародного права навіть у найавторитетніших міжнародних угодах формулюється дещо звужено (на відміну від того, як вони функціонують століттями у звичаєвому міжнародному праві). Багато таких угод за кількістю її сторін часто поступаються відповідним міжнародним звичаям, які визнають сучасні суб'єкти міжнародного права. Надто оптимістичними є твердження про можливість оперативного врегулювання міжнародних відносин тільки завдяки міжнародному договору. Практика свідчить, що для підготовки і переговорів з метою укладення деяких багатосторонніх договорів були потрібні роки й десятиріччя. Особливо це є характерним для відносин роззброєння, контролю над озброєнням, заборони зброї масового знищення тощо.

Акти органів міжнародних організацій є допоміжними джерелами міжнародного права і важливим чинником, що впливають на процес формування нових норм міжнародного публічного права.

Юридична сила рішень міжнародних організацій характеризує не тільки її юридичну компетенцію. Вона визначає її юридичну природу. Здатність прийняття міжнародних організацій відповідних актів – це можливість впливати на поведінку держав. З іншого боку, самі держави визначають ступінь впливу, і цей фактор стає своєрідним захистом для держав від можливого, на їхню думку, впливу міжнародних організацій на них, втручання в їхні внутрішні справи. Прийняття рішень міжнародних організацій опосередковано характеризує співвідношення сил в організації, певним чином засвідчує про дієздатність, ефективність роботи, тенденції розвитку. В установчих актах держави – засновниці організації значну увагу приділяють питанням юридичної сили актів та процедурі їх прийняття.

Залежно від ступеня їх обов'язковості рішення міжнародних організацій поділяють на дві групи: акти, що мають обов'язкову юридичну силу, і такі, що мають рекомендаційний характер.

Обов'язкові рішення приймають з внутрішніх питань діяльності організації. Значна частина їх має процедурний характер. Вплив таких рішень не поширюється за межі організації. Проте такі рішення є обов'язковими для всіх без винятку держав – членів організації. Вони

покликані, як уже зазначалось, забезпечувати функціонування самої організації. Це питання, пов'язані з членством (прийом і виключення з членів організації, призупинення членства, зміни в структурі організації, створення та вибори інших, як правило, допоміжних органів, уже згадувані бюджетні, фінансові регламенти, правила процедури окремих органів тощо). Такі рішення формують внутрішнє право організації.

Міжнародні організації створюються для налагодження ефективного співробітництва між державами-членами. Це основне їхнє завдання. Результат роботи матеріалізується в рішеннях, які адресовані членам організації. Такі рішення приймають у формі рекомендацій. На відміну від обов'язкових рішень, які мають внутрішню дію, рішення-рекомендації, як правило, спрямовані державам-членам, тобто назовні організації.

Однак частина рішень, призначених для внутрішнього користування в рамках організації, може мати характер рекомендацій. Такими, наприклад, є рішення Парламентської Асамблеї Ради Європи, направлені Комітетові міністрів, або акти Генеральної Асамблеї ООН, призначені для Ради Безпеки. А значна частина рішень, які приймаються міжнародними організаціями, наднаціонального характеру й адресовані державам-членам, мають пряму дію на території цих держав. Вони обов'язкові для виконання не тільки державами, а й фізичними та юридичними особами.

Загальні принципи права як джерела міжнародного права. Загальні принципи права, визнані цивілізованими націями, відповідно до ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН відносяться до джерел міжнародного права. Оцінка загальних принципів права залишається дискусійною у сучасній літературі і, як правило, вони виключаються з числа основних джерел міжнародного права. Виділяють три основні точки зору з питання визначення «загальних принципів права»:

- дане поняття охоплює загальні принципи природного права і справедливості;
- це поняття включає основні принципи міжнародного права;
- під загальними принципами розуміються загальні принципи, характерні для національних правових систем (сумлінність, незловживання правом, рівність сторін у суперечці та ін.).

Під «загальними принципами права, визнаними цивілізованими націями», слід розуміти принципи природного права і справедливості,

які отримали вираз в позитивному праві більшості правових систем. У них відбивається правосвідомість народів, тому їх можна включити в коло джерел міжнародного права, але які розуміються в ідеологічному сенсі. Більш кращим є оцінка загальних принципів права як загальна, тобто єдиних для внутрішньодержавного права і для міжнародного права, базові регулятивні імперативи, визнані міжнародним співтовариством держав.

Питання до семінарського заняття:

1. Поняття і види джерел міжнародного права.
2. Критерії (ознаки) виокремлення джерел міжнародного права.
3. Концепції доктрини про джерела міжнародного права.
4. Концепції щодо становлення універсального міжнародного договору як джерела міжнародного права. Міжнародно-правовий договір як джерело права.
5. Концепції щодо встановлення нового способу формування міжнародного звичаю як джерела міжнародного права. Міжнародний звичай як джерело міжнародного права. Способи виникнення міжнародних звичаїв.
6. Загальні принципи як джерело міжнародного права.
7. Допоміжні засоби визначення норм міжнародного права
8. Акти органів міжнародних організацій.

Теми для самостійної роботи:

1. Концепція нормативістів щодо природи джерел міжнародного права.
2. Концепція прихильників природного права щодо природи джерел міжнародного права.
3. Концепція представників психологічного напрямку щодо природи джерел міжнародного права.

Список літератури:

1. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду 1945 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010.

2. Римський статут міжнародного кримінального суду 1998 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_588.
3. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU69K01.html.
4. Броневицька О.М. Поняття і види міжнародних договорів кримінально-правового характеру / О.М. Броневицька // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 3. – С. 201–212.
5. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU69K01.html
6. Енциклопедія міжнародного права: у 3 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко, В.Н. Денисов, В.І. Акуленко [та ін.]. – Київ: Академперіодика, 2014. – Т. 1. – 920 с.
7. Київець О.В. Поняття «джерело міжнародного права»: доктрина та практика / О.В. Київець // Університетські наукові записки. – 2009. – №3. – С. 212–216.
8. Красникова А.В. Имплементация международно-правовых норм в национальное законодательство государств: учеб. пособие / А.В. Красникова. – Херсон: ОЛДИ-ПЛЮС, 2014. – 193 с.
9. Лісабонські консолідовані договори про Європейський Союз і функціонування Європейського Союзу // Право Європейського Союзу: підруч. / [за ред. В.І. Муравйова]. – Київ: Юрінком Інтер, 2011. – С. 528–691.
10. Мельник С.А. Односторонние акты государств в современном международном праве : монографія / С.А. Мельник. – Одесса : Фенікс, 2011. – 336 с.
11. Міжнародне публічне право : підручник : рекомендовано МОН України / за ред. В.М. Репецького. – 2-ге вид., стер. – Київ : Знання, 2012. – 437 с.
12. Мережко, О.О. Право міжнародних договорів: сучасні проблеми теорії та практики : монографія / О.О. Мережко. – Київ : Таксон, 2002. – 344 с.

13. Пронюк Н.В. Сучасне міжнародне право : [навчальний посібник] / Н.В. Пронюк. – 2-е вид., змін. та допов. – К. : КНТ, 2010. – 438 с.
14. Терлецький Д.С. Конституційно-правове регулювання дії міжнародних договорів в Україні : монографія / Д.С. Терлецький ; ОНЮА. – Одеса : Фенікс, 2009. – 232 с.
15. Шпакович О.М. «М'яке» право міжнародних організацій / О.М. Шпакович // Від теорії міжнародного права до практики захисту прав людини. Liber Amicorum до 60-річчя проф. В.В. Мицика : монографія / за ред. О.В. Задорожнього та О.Р. Поединок. – Київ, Одеса: Фенікс, 2016. – С. 183–196.
16. Щокін Ю.В. Міжнародно-правовий звичай: проблеми теорії і практики : монографія / Ю.В. Щокін. – Х. : Право, 2012. – 456 с.

ТЕМА 7

Принципи права та принципи міжнародного права

1. Поняття принципів права та принципів міжнародного права.
2. Ознаки принципів міжнародного права.
3. Класифікація принципів міжнародного права.
4. Система принципів міжнародного права.
5. Поняття основних принципів права та їх характеристика.
6. Функції принципів міжнародного права.

Поняття принципів міжнародного права. Принципи права – це закріплені у праві вихідні нормативно-керівні положення, що сьогодні є дискусійним поняттям у вітчизняній науці. Можна виокремити дві точки зору на їх природу. Принципи права формуються також ученими на основі вивчення змісту нормативних джерел права. Вони насамперед існують у людській свідомості як найзагальніші уявлення про добро і зло, справедливість і несправедливість, порядність і непорядність, повагу й неповагу тощо. У подальшому принципи права можуть матеріалізуватися не тільки у вигляді норм у нормативно-правових актах, але й закріплюватися у вигляді правових звичаїв, діставати вияв у судовій чи адміністративній практиці.

Теорія міжнародного права в питанні щодо розуміння принципу права виходить з положень загальної теорії права, однак привносить і щось своє, що обумовлено специфікою цієї галузі права.

Принцип міжнародного права – юридично узагальнене правило поведінки суб'єктів міжнародного права у конкретній сфері правовідносин.

Принципами міжнародного права є норми, які відрізняються від інших норм міжнародного права тільки тим, що вони мають, як правило, більш загальний характер і регулюють головні питання міжнародних відносин, а чіткого розмежування між принципами і нормами не існує (Г.І. Тункін).

Принципи міжнародного права становлять ієрархічну систему, яку очолюють норми *ius cogens*, до яких більшість фахівців міжнародного

права зараховують: повагу територіальної цілісності, непорушність суверенітету, неприпустимість рабства, катувань та геноциду. У свою чергу, ці принципи входять до більш широкої категорії загальнознайомих норм та принципів міжнародного права. Крім того, зважаючи на фрагментацію міжнародного права формування галузей міжнародного права слід визнати наявність галузевих принципів міжнародного права.

Ознаки принципів міжнародного права. Принципам міжнародного права притаманні ознаки, серед яких: ядро юридичної сутності сучасного міжнародного права, що має імперативний характер; фундамент сучасного міжнародного права, його нормативно-правової бази; критерій оцінки правомірності дій суб'єктів міжнародного права на міжнародній арені; найбільш яскравий виразник цілей і завдань сучасного міжнародного права; конкретний правовий регулятор міжнародних відносин; юридичний орієнтир при виробленні зовнішньої і національної політики кожної держави; цементуючий засіб у справі розвитку і зміцнення міжнародного співробітництва; фактор універсальності основних положень сучасного міжнародного права; аргументоване вираження конкретного змісту сучасного міжнародного права.

Класифікація принципів міжнародного права. Сучасному міжнародному праву у своїй «класичній», «вестфальській» традиції відомі два види принципів – конвенційні (договірні) і звичайні, що відрізняються від договірних тим, що спочатку сформувалися на практиці, а лише потім виявилися сформульованими та включеними до міжнародних договорів та угод.

Найбільш узагальноною класифікацією принципів міжнародного права є їх поділ на загальнознайомі (загальні) та спеціальні (галузеві) принципи міжнародного права.

У міжнародному праві прийнято класифікувати принципи права за сферою дії: на основні, загальнознайомі, універсальні й загальнообов'язкові для усіх суб'єктів міжнародного права імперативні правові норми найбільш загального характеру (*jus cogens*), яким мають відповідати будь-які інші конкретні міжнародні норми, інститути і галузі міжнародного права. Вони приймаються і визнаються міжнародним співтовариством держав у цілому як норми, відхилення від яких є

неприпустимим і які можуть бути змінені тільки наступними нормами загального міжнародного права, які мають такий само характер. Основні принципи – це вищі норми сучасного міжнародного права, свого роду правове ядро всієї сучасної правової системи і всіх міжнародних відносин між суб'єктами міжнародного права. Всі інші норми міжнародного права мають знаходитися у відповідності до основних принципів, які є критерієм законності.

Прикладом принципів міжнародного регіонального права є принципи Європейського Союзу, які становлять певну систему:

1) принципи-цінності Союзу (за змістом вони, у свою чергу, можуть бути поділені на три групи: а) основні права людини; б) демократичні принципи; в) принципи правової держави);

2) принципи взаємодії з іншими правовими системами, а також принципи, що регулюють відносини між Союзом і державами-членами;

3) принципи, що визначають відносини Європейського Союзу з рештою світу;

4) процесуальні принципи;

5) загальні структурні принципи – принципи організації;

6) загальні функціональні принципи (В.В. Колесніченко).

Поняття основних принципів права та їх характеристика. Основні принципи міжнародного публічного права – це керівні правила поведінки його суб'єктів, що виникають як результат суспільної практики; юридично закріплені засади міжнародного права. Вони являють собою найбільш загальне вираження і практику поведінки, яка встановилася, і практику взаємодії суб'єктів міжнародного права на міжнародній арені в рамках міжнародних відносин.

У Статуті ООН ці принципи було тільки названо. Їх юридичний зміст детально було розкрито в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН від 24 жовтня 1970 р. (далі – Декларація про принципи міжнародного права 1970 р.). Цей документ закріплює такі загальні принципи, як: незастосування сили або загрози силою; мирне розв'язання міжнародних суперечок; невтручання у справи, які є національною компетенцією держав; співробітництво держав відповідно до Статуту ООН; рівноправ'я і самовизначення

народів; суверенна рівність держав; сумлінне виконання державами зобов'язань, прийнятих ними відповідно до Статуту ООН.

Хоча цю Декларацію було прийнято резолюцією Генеральної Асамблеї ООН і вона має виключно рекомендаційний характер, проте більшість її положень мали велике політико-правове значення, оскільки згодом вони лягли в основу багатьох універсальних і регіональних міжнародних договорів, в яких рекомендовані раніше положення набули договірною закріплення, перетворивши їх на джерело міжнародного права.

Нормативне закріплення загальновизнані принципи міжнародного права знайшли у Статуті ООН, Статуті Міжнародного суду ООН, Віденській конвенції про право міжнародних договорів від 23.05.1969 р., у Віденській конвенції про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями, Декларації про принципи міжнародного права, серед яких: незастосування сили чи погрози силою; мирне вирішення міжнародних спорів; невтручання у справи, що входять до внутрішньої компетенції держави; співробітництво держав одна з одною у відповідності до Статуту ООН, рівноправність і самовизначення народів; суверенна рівність держав; добросовісне виконання міжнародних зобов'язань. У Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 01.08.1975 р. було сформульовано і закріплено ще три принципи: територіальної цілісності держави; непорушності державних кордонів; загального визнання і захисту прав людини.

Класифікація основних принципів міжнародного права може здійснюватися за своїм юридичним змістом, за історико-політичною ознакою, за способами формування, за часом виникнення тощо: принципи, що стосуються забезпечення миру і міжнародної безпеки; принципи, що стосуються забезпечення співробітництва держав; принципи, що стосуються забезпечення прав людини, народів і націй. Ця та інші види класифікацій є досить умовними, оскільки будь-який основний принцип міжнародного права спрямований на забезпечення різноманітного співробітництва держав, у тому числі у сфері захисту прав і свобод людини, а їх юридичний зміст є досить складним і має окремі елементи, що є властивими багатьом основним принципам одночасно.

Система принципів міжнародного права розвивається так само динамічно, як і саме міжнародне право. В останній десятиліття особливу значимість набули проблеми боротьби з міжнародною злочинністю, спільні зусилля держав щодо збереження навколишнього природного середовища. Ці та інші фактори зумовили необхідність інституціалізації нових принципів міжнародного права і прийняття єдиного нормативного документа, в якому була б закріплена їх обов'язкова юридична сила.

Функції принципів міжнародного права. Принципи міжнародного права виконують одночасно дві функції:

- сприяють стабілізації усього комплексу міжнародних відносин, обмежуючи їх певними нормативними рамками;
- закріплюють усе нове, що з'являється у практиці суб'єктів міжнародного права в рамках міжнародних відносин, і таким чином сприяють їх розвитку.

Загальновизнані принципи – це ті ж норми, тільки вони володіють вищою юридичною силою, відхилення від них у практиці держав є неприпустимим, це імперативні міжнародні норми характеру *jus cogens*.

Роль принципів права у «класичному» міжнародному праві має зводитися до актів необхідної конкретизації норм договору, що здійснюються у міру його реалізації та застосування, а також беруться до уваги надалі у зв'язку з реалізацією норм договору у практиці його сторін, тобто, таким чином, принципи права у «класичному» міжнародному праві набувають свого розвитку виключно у зв'язку з кожним конкретним договором, укладеним суб'єктами міжнародного права, і, відповідно, тільки щодо сторін договору у зв'язку зі сферою його (договору) дії та реалізацією.

Питання до семінарського заняття:

1. Поняття принципів права та принципів міжнародного права.
2. Загальні принципи права.
3. Класифікація принципів міжнародного права.
4. Поняття та ознаки основних принципів міжнародного права.
5. Зміст основних принципів міжнародного права.
6. Функції принципів міжнародного права.

Теми для самостійної роботи:

1. Принципи міжнародного і принципи національного права: загальне та особливе.
2. Співвідношення принципу територіальної цілісності з принципом самовизначення націй і народів.

Теми рефератів:

1. Нормативне втілення загальноновизнаних принципів міжнародного права у конституціях.
2. Принцип верховенства права та питання його забезпечення у сучасних міжнародних відносинах.
3. Україна та індекс верховенства права.
4. Використання загальноновизнаних принципів міжнародного права національними судами.

Список літератури:

1. Статут Організації Об'єднаних Націй 1945 р. та Статут Міжнародного Суду 1945 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010.
2. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118.
3. Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a04.
4. Декларація о принципах міжнародного права, касаючихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций 1970 г. [Електронний ресурс] Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_569.
5. Заключний акт Ради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055.

6. Буткевич О.В. Сучасне міжнародне право: продовження «холодної війни» чи початок нової епохи? / О.В. Буткевич // Сучасні проблеми міжнародного права : Liber Amicorum до 60-річчя проф. М.В. Буроменського : монографія / за наук. ред. В. Репецького, В. Гутника. – Львів ; Одеса : Фенікс, 2017. – С. 41–67.
7. Верле Г. Принципы международного уголовного права / Г. Верле. – О. : Фенікс, 2011. – 856 с.
8. Верховенство права в Интернете и в остальном цифровом мире: Тематический доклад, опубликованный Комиссаром Совета Европы по правам человека [Электронный ресурс] Режим доступа : <http://www.refworld.org.ru/pdfid/553e05174.pdf>.
9. Горобець К.В. Осмислюючи верховенство міжнародного права / К.В. Горобець // Від теорії міжнародного права до практики захисту прав людини. Liber Amicorum до 60-річчя проф. В.В. Мицика : монографія / за ред. О.В. Задорожнього та О.Р. Поєдинок. – Київ, Одеса: Фенікс, 2016. – С. 45–70.
10. Енциклопедія міжнародного права: у 3 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко, В.Н. Денисов, В.І. Акуленко [та ін.]. – Київ : Академперіодика, 2014. – Т. 1. – 920 с.
11. Задорожній І.В. Порушення принципу поваги основних прав і свобод людини агресією РФ на Сході України / О.В. Задорожній // Від теорії міжнародного права до практики захисту прав людини. Liber Amicorum до 60-річчя проф. В. В. Мицика : монографія / за ред. О.В. Задорожнього та О.Р. Поєдинок. – Київ, Одеса: Фенікс, 2016. – С. 605–61.
12. Київцев О.В. Загальні принципи права в системі джерел міжнародного права: 100 років дискусії / О.В. Київцев // Від теорії міжнародного права до практики захисту прав людини. Liber Amicorum до 60-річчя проф. В.В. Мицика : монографія / за ред. О.В. Задорожнього та О.Р. Поєдинок. – Київ, Одеса: Фенікс, 2016. – С. 98–114.
13. Климчук Ю.В. Система принципів міжнародного гуманітарного права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук за спец. : 12.00.11 / Ю.В. Климчук. – Х., 2003. – 20 с.
14. Международное право как основа современного миропорядка : [кол. монография] / редкол.: Т.Р. Короткий [и др.]. – Киев : Фенікс ; Одесса : Фенікс, 2012. – 879 с.

15. Мельник С.А. Односторонние акты государств в современном международном праве : монография / С.А. Мельник. – Одесса : Фенікс, 2011. – 336 с.
16. Міжнародне публічне право : підручник : рекомендовано МОН України / за ред. В.М. Репецького. – 2-ге вид., стер. – Київ : Знання, 2012. – 437 с.
17. Перепьолкін С.М. Принципи міжнародного права як категорія міжнародного права / С.М. Перепьолкін // Сучасні проблеми міжнародного права : Liber Amicorum до 60-річчя проф. М.В. Буроменського : монографія / за наук. ред. В. Репецького, В. Гутника. – Львів ; Одеса : Фенікс, 2017. – С. 77–89.
18. Пронюк Н.В. Сучасне міжнародне право : [навчальний посібник] / Н.В. Пронюк. – 2-е вид., змін. та допов. – К. : КНТ, 2010. – 438 с.
19. Репецький В.М. Виконання рішень Комітету ООН з прав людини в Україні / В.М. Репецький, А.Є. Зубарева // Від теорії міжнародного права до практики захисту прав людини. Liber Amicorum до 60-річчя проф. В.В. Мицика : монографія / за ред. О.В. Задорожнього та О.Р. Поєдинок. – Київ, Одеса: Фенікс, 2016. – С. 370–384.
20. Савчук К.О. Принципи територіальної цілісності держав та непорушності державних кордонів як запорука стабільного міжнародного правопорядку / К.О. Савчук // Сучасні проблеми міжнародного права : Liber Amicorum до 60-річчя проф. М.В. Буроменського : монографія / за наук. ред. В. Репецького, В. Гутника. – Львів ; Одеса : Фенікс, 2017. – С. 90–110.
21. Шпакович О.М. «М'яке» право міжнародних організацій / О.М. Шпакович // Від теорії міжнародного права до практики захисту прав людини. Liber Amicorum до 60-річчя проф. В.В. Мицика : монографія / за ред. О.В. Задорожнього та О.Р. Поєдинок. – Київ, Одеса: Фенікс, 2016. – С. 183–196.

ТЕМА 8

Суб'єкти міжнародного права

1. Поняття і зміст міжнародної правосуб'єктності: нормативний і доктринальний аспекти.
2. Види суб'єктів міжнародного права.
3. Держава як основний суб'єкт міжнародного права.
4. Правосуб'єктність індивіда і міжнародне право.
5. Правосуб'єктність міжнародних організацій.
6. Міжнародна правосуб'єктність інтеграційних утворень.
7. Правосуб'єктність державоподібних утворень.
8. Міжнародна правосуб'єктність міст-держав.

Вперше термін «суб'єкт міжнародного права» (*persona jure gentium*) для позначення особи, яка має право на участь у міжнародному спілкуванні, застосував німецький просвітник-енциклопедист, філософ-ідеаліст і правознавець Г. Лейбніц у своєму «Кодексі міжнародного дипломатичного права» («*Codex juris gentium diplomaticus*») 1693 року. При підготовці цього Кодексу Г. Лейбніц керувався усіма доступними йому джерелами, у тому числі й працями голландського юриста, одного з засновників науки міжнародного права Г. Гроція, головний твір якого «Про право війни і миру» («*De jure belli ac pacis*», 1625 р.) справив великий вплив як на розвиток філософії права загалом, так і міжнародного права зокрема, та творами англійського філософа-матеріаліста Т. Гоббса, основними з яких являються «Елементи законів природних і політичних» («*The elements of law natural and politic*, 1640»), «Основи філософії»: «Про тіло», «Про людину», «Про громадянина» («*Elementorum Philosophiae Sectio prima, De Corpore*», 1655 р., «*Sectio secunda, De Nomine*», 1658 р., «*Sectio tertia, De Cive*», 1642 р.) і «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та громадянської» («*Leviathan, or the matter, form and power of a commonwealth ecclesiastical and civil*», 1651 р.), що мали особливо великий вплив на розвиток суспільної думки, оскільки містили вчення про державу і право. Розвиваючи відповідні постулати зазначених праць, Г. Лейбніц зробив спробу скорегувати основні положення міжнародного права, що склалися до того часу

і стали результатом укладення Вестфальських мирних договорів. В цей період відбувається формування нової системи міжнародних відносин, основними учасниками якої виступають не Папа Римський та імператор Священної Римської імперії, а суверенні держави як самостійні учасники міжнародного спілкування. Це неминуче викликало необхідність опрацювання окремого вчення про суб'єкти міжнародного права.

Ознаками міжнародної правосуб'єктності Г. Лейбніц називає публічну свободу її володаря, а також його необмежене право на війну та участь у союзах, що, однак, може поєднуватися з формальним підпорядкуванням даного суб'єкта вищестоящому сюзерену. Таким чином, Г. Лейбніц фактично обумовлює володіння міжнародною правосуб'єктністю наявністю суверенітету, який, проте, міг бути відносним, і юридично пояснює існуючу в його час реальність, коли в міжнародних відносинах в якості їх повноправних суб'єктів брали участь як імператор Священної Римської імперії, так і його формальні васали – германські князі, які претендували на суверенний статус. Впроваджений Г. Лейбніцем інститут міжнародної правосуб'єктності надавав князям можливість брати участь у формуванні міжнародного правопорядку, одночасно підпорядковуючи їх проголошеній Г. Лейбніцем ідеї верховенства права і справедливості у міжнародних справах.

Доктрина міжнародної правосуб'єктності була пізніше розвинута у працях швейцарського дипломата і юриста Е. Ваттеля та німецького філософа, родоначальника німецького класичного ідеалізму І. Канта, які оперували поняттям «моральна особа» при описанні правового характеру участі держави у міжнародних справах. Незважаючи на те, що науковці притримувалися різних точок зору з питання співвідношення національного права держав і міжнародного правопорядку, вони визнавали лише держави повноцінними суб'єктами міжнародного права виключно в силу властивого їм суверенітету.

У XIX ст. концепція правової природи держави піддається суттєвому теоретичному перегляду – вона більше не розглядається як група індивідів, а уявляється як живий організм, за межами якого людина не може бути по-справжньому вільною. Г. В.Ф. Гегель проголошує ідею абсолютного суверенітету, заперечуючи можливість існування міжнародного права, не обумовленого суверенною волею держав.

Докорінний поворот у підходах до питання про міжнародну правосуб'єктність відбувся після закінчення Першої Світової війни у рамках течій реставраціонізму та ревізіонізму у міжнародному праві. Прибічники реставраціонізму (Л. Оппенгейм, Е. Кауфман, А. Кавальєрі та інші) виступили за повернення до класичного, довоєнного розуміння міжнародного права як регулятора відносин між суверенними суб'єктами – державами. При цьому реставраціоністи не заперечували необхідності пошуку форми «примирення» міжнародного права з суверенітетом. Так, Л. Оппенгейм стверджував, що суверенітет як «абсолютна незалежність» не обмежується підпорядкованістю держави міжнародному праву, оскільки воно становить собою право «між», а не «над» суверенними державами.

Поняття і зміст **міжнародної правосуб'єктності**. Зміст терміну «міжнародна правосуб'єктність» у нормах сучасного міжнародного права не розкривається, існують лише теоретичні конструкції, що характеризують правову природу та властивості його суб'єктів. При цьому міжнародна правосуб'єктність розглядається у двох аспектах:

- як елемент системи міжнародного права;
- якісна характеристика його суб'єктів.

У першому випадку міжнародна правосуб'єктність становить собою загальносистемний інститут міжнародного права.

У другому значенні у сучасній доктрині міжнародного права під міжнародною правосуб'єктністю розуміють здатність суб'єкта безпосередньо володіти правами та обов'язками за міжнародним правом, брати участь у створенні та реалізації його норм.

Отже, з цього визначення випливає, що суб'єкти міжнародного права володіють правами та обов'язками за міжнародним правом безпосередньо, без участі якого-небудь політико-правового утворення, і реалізуючи нормотворчу функцію, ці суб'єкти створюють окремих правовий порядок, якому вони й підпорядковуються.

Якщо узагальнити характеристики носіїв міжнародної правосуб'єктності, що зустрічаються в юридичній літературі, то можна виділити такі їх ознаки:

1. Суб'єкт міжнародного права повинен виступати у міжнародних відносинах як зовні відособлене політичне утворення, яке не

підпорядковується в галузі міжнародних відносин якій-небудь іншій політичній владі. У даному випадку мова йде про володіння властивим суверенітету елементом незалежності на міжнародній арені.

2. Необхідною якістю суб'єкта міжнародного права є здатність виявляти та здійснювати автономну волю, яка розуміється як «здатність до самостійної орієнтації на які-небудь цілі у відносинах, що регулюються міжнародним правом, і до організації діяльності, направленої на досягнення цих цілей». Більше того, у теорії держави автономна воля розглядається як невід'ємний елемент суверенітету.

3. Міжнародна правосуб'єктність – юридична властивість, що набувається в силу дії норм міжнародного права і наділяє те чи інше утворення статусом його суб'єкта. У даному випадку мова йде не про фактичну, а про юридичну здатність до здійснення міжнародних прав і обов'язків відповідно до положень міжнародного права.

4. Суб'єкти міжнародного права являються колективними утвореннями. Кожний з них має елемент структурної організації (державна – влада і апарат управління; нація, що бореться за самовизначення, – політичний орган, який представляє її всередині країни і на міжнародній арені; міжнародна організація – постійно діючі органи тощо).

Класифікація суб'єктів міжнародного права. Теорія міжнародного права розрізняє категорію загальноновизнаних суб'єктів міжнародного права, до яких відносять держави, міжнародні міждержавні організації, нації (народи), які борються за самовизначення, державоподібні утворення.

Відповідно до існуючих класифікацій суб'єкти міжнародного права можуть поділятися на:

- основні (первинні) та похідні (вторинні);
- традиційні (держави, міжнародні міждержавні організації) і нетрадиційні (міжнародні неурядові організації, фізичні. юридичні особи);
- суверенні (держави, нації та народи, які борються за самовизначення) і несуверенні (міжнародні міждержавні організації, державоподібні утворення);
- типові (держави, міжнародні міждержавні організації тощо) і нетипові (вільні міста, Ватикан);
- постійні (держави) і тимчасові (нації та народи, які борються за самовизначення).

У міжнародно-правовій доктрині прийнято виділяти: первинних та вторинних суб'єктів міжнародного права.

До первинних суб'єктів міжнародного права відносяться держави, які володіють міжнародною правосуб'єктністю в силу самого факту свого існування. У даному випадку правосуб'єктність не залежить від чиєї-небудь волі та має за своєю природою об'єктивний характер. Держави виступили в якості первинних суб'єктів міжнародного права, фактично створивши його як особливу систему правових норм, від самого початку покликаних регулювати саме міждержавні відносини. З цієї причини теорія міжнародної правосуб'єктності первісно складалася саме як вчення про державність. При цьому джерело міжнародної правосуб'єктності держав справедливо ототожнюється з суверенітетом, який деякі дослідники розглядають в якості її «об'єктивного критерію».

До вторинних суб'єктів міжнародного права відносять міжнародні організації, нації і народи, які знаходяться у колоніальній залежності і борються за незалежність. При цьому об'єм і зміст правосуб'єктності вторинних суб'єктів залежить від волі первинних суб'єктів міжнародного права.

Фізична особа як суб'єкта міжнародного права. Питання визнання фізичної особи як суб'єкта міжнародного права є особливо актуальним сьогодні, оскільки можна спостерігати так званий процес міжнародно-правової емансипації людини.

Прагнення фізичної особи отримати статус суб'єкта міжнародного права є цілком природною рефлексією на багаторічну узурпацію цього статусу державами. Пам'ятаючи, що людина створила державу заради задоволення своїх інтересів, та усвідомивши, що інтереси держави і людини не завжди збігаються, зусилля на цьому напрямку розглядаються як відновлення справедливості. *Justitia in suo cuique tribuendo cernitur!*

У позитивному праві ящик питання нормативного визнання фізичних осіб суб'єктами міжнародного права було розкрито, коли Нюрнберзький трибунал постановив: «Злочини проти міжнародного права вчиняються людьми, а не абстрактними особами, і положення міжнародного права можуть бути реалізовані лише шляхом покарання людей, які вчиняють такі злочини».

Визнання правосуб'єктності фізичної особи поступово впроваджується й у практиці Міжнародного суду ООН. Наприклад, у справі братів Ла Гранд (Німеччина проти Сполучених Штатів Америки (далі – США)) було зазначено, що певними міжнародно-правовими договорами між державами створюються не тільки права й обов'язки для держав, а й безпосередньо створюються індивідуальні права для фізичних осіб. У справі Авени й інших мексиканських громадян (Мексика проти США) було висловлено схожу позицію.

У Консультативному висновку щодо компетенції судів м. Данцига від 3 березня 1928 р. Постійна Палата міжнародного правосуддя (попередниця Міжнародного суду ООН) зазначила: «Не можна ставити під сумнів те, що метою міжнародного договору відповідно до наміру договірних сторін може бути прийняття сторонами певних норм, які створюють права й обов'язки для індивідів і придатні до застосування національними судами». Крім того, у Консультативному висновку Міжнародного суду ООН від 11 квітня 1949 р. у справі про відшкодування збитків, понесених на службі ООН, Суд досить чітко визначив, кого слід вважати суб'єктом міжнародного права: «Бути суб'єктом міжнародного права – значить мати міжнародні права й обов'язки, а також спроможність підтримувати ці права зверненнями, заявами в міжнародні судові інстанції».

Подібні формулювання втілені й у практиці Європейського суду із прав людини. У справі «Ван Генд і Лус проти Адміністрації внутрішніх доходів Нідерландів» Європейський суд із прав людини зазначає, що Співтовариство являє собою нову правову систему міжнародного права, на користь якої держави обмежили свої суверенні права, хоча і в окремих сферах, і суб'єктами якої є не лише держави-члени, а й їхні громадяни. Тому, незалежно від чинних нормативно-правових актів держав-членів, законодавство Співтовариства не лише встановлює зобов'язання перед фізичними особами, але й покликане надати їм права, які стають частиною їхнього правового статусу. Отже, Європейський суд із прав людини визнає людину як суб'єкта міжнародного права.

Аналіз теорії і практики міжнародного права з питання правосуб'єктності націй і народів, що борються за свою незалежність,

свідчить, що міжнародна правосуб'єктність визнається за учасниками національно-визвольного руху. Саме таке поняття вживається в рамках ООН. Терміни «нація», «народ» вважаються такими, що важко підлягають визначенню. А спроби визначення або залишаються марними, або можуть тільки посилити міжнародне напруження. Правосуб'єктність учасника національно-визвольного руху за своєю суттю є перехідною до державної (кінцева мета – створення незалежної держави). В основі правосуб'єктності є принцип наступництва політичного утворення: держава після здобуття незалежності зобов'язана дотримуватися зобов'язань, які вона взяла на себе в правових актах, прийнятих до незалежності. Правосуб'єктність народу, нації, які борються за створення незалежної держави, має перехідний, тимчасовий характер. З припиненням такої боротьби змінюється статус її учасника. У процесі боротьби на націю, народ, які її ведуть, поширюються всі права та обов'язки учасника міжнародного конфлікту, тобто принципи і норми міжнародного гуманітарного права, права збройних конфліктів тощо. За такими суб'єктами визнається право вступати у правові відносини, зокрема укладати міжнародні угоди з іншими державами або іншими сторонами, які воюють чи які повстали.

Щодо *питання правосуб'єктності міжнародних організацій*, то у вітчизняній науці на сьогодні переважає визнання за міжнародними організаціями властивостей суб'єкта міжнародного права. Ця правосуб'єктність вторинна. Міжнародні організації володіють правосуб'єктністю в межах, установлених міжнародними угодами – установчими актами цих організацій.

Інтеграційні утворення згодом зможуть претендувати на статус самостійного виду суб'єкта міжнародного права. Не можна недооцінювати виникнення нового виду правової системи – інтеграційної правової системи, що деякою мірою є гібридною, але при цьому характеризується явно виділеними відмітними ознаками.

Державоподібні утворення, як і міжнародні організації, є вторинним суб'єктом міжнародного права. Вони не мають суверенітету і створюються державами, які визначають їхній статус і обсяг правосуб'єктності. На відміну від первинних суб'єктів, вони можуть вступали лише в ті відносини, які передбачені документами про їхнє заснування.

У доктрині міжнародного права немає єдиної думки стосовно того, володіє *Святий Престол первинною міжнародною правосуб'єктністю* подібно державам, чи його правосуб'єктність є вторинною стосовно до основних суб'єктів міжнародного права. Аналіз правової природи та особливостей міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу свідчить, що Апостольський Престол від початку в силу самого факту свого існування (*ipso facto*) володіє міжнародними правами та обов'язками і є первинним членом міжнародного співтовариства. Статус Святого Престолу як суб'єкта міжнародного права носить об'єктивний характер і знаходить відображення в таких аспектах: *jus legationis* (активне і пасивне право посольства), *jus contrahendi* (укладення міжнародних договорів), *jus societatis* (участь у роботі міжнародних організацій), *jus conventus* (участь у роботі міжнародних конференцій), *jus arbitrum* (участь у мирному вирішенні міжнародних спорів).

Аналіз правової природи та особливостей міжнародної ***правосуб'єктності Суверенного Мальтійського Ордену*** дозволяє прийти до висновку, що Орден, здійснюючи суверенні функції безперервно з тих далеких часів, коли він перебував на острові Родос (1310–1522 pp.), володіє міжнародними правами та обов'язками і є первинним членом міжнародного співтовариства. На сьогодні Суверенний Мальтійський Орден підтримує відповідно до норм міжнародного права дипломатичні відносини з 106-ма державами, у тому числі зі Святим Престолом, від якого він номінально залежить як католицький релігійний орден, однак є незалежним як суверенний суб'єкт міжнародного права. Суверенний Мальтійський Орден має також офіційні представництва, які не являються дипломатичними, у Бельгії, Німеччині, Франції, Люксембурзі, Швейцарії та Канаді. У діяльності Суверенного Мальтійського Ордену як специфічного суб'єкта міжнародного права, на відміну від типових держав світу, не має чіткого поділу на внутрішню та зовнішню політику. Остання не базується на вузько національних економічних і політичних інтересах та геополітичних амбіціях і реалізується Орденем з огляду на свій функціональний суверенітет і правоздатність та дієздатність у міжнародних відносинах, які являються виключно наслідком його наднаціональної діяльності та його організації.

Питання до семінарського заняття:

1. Поняття і зміст міжнародної правосуб'єктності. Види міжнародної правосуб'єктності.
2. Поняття і види суб'єктів міжнародного права.
3. Держава як основний суб'єкт міжнародного права. Ознаки та правосуб'єктність держав.
4. Проблематика визнання фізичної особи як суб'єкта міжнародного права.
5. Правосуб'єктність міжнародних організацій.
6. Правосуб'єктність націй та народів, що борються за національне визволення.
7. Міжнародна правосуб'єктність інтеграційних утворень.
8. Правосуб'єктність державоподібних утворень.
9. Міжнародна правосуб'єктність міст-держав (на прикладі правосуб'єктності Ватикану (Святого престолу) та Мальтійського ордену).

Теми для самостійної роботи:

1. Підстави міжнародної правосуб'єктності.
2. Критерії міжнародної правосуб'єктності.
3. Сучасна доктрина міжнародного права щодо розуміння інституту міжнародної правосуб'єктності.
4. Європейський Союз як суб'єкт міжнародного права.

Теми рефератів:

1. Розвиток міжнародного права та становлення і розвиток інституту міжнародної правосуб'єктності.
2. Правосуб'єктність транснаціональних компаній.

Список літератури:

1. Статут Організації Об'єднаних Націй 1945 р. та Статут Міжнародного Суду 1945 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010.
2. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118.

3. Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a04.
4. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций 1970 г. [Електронний ресурс] Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_569.
5. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055.
6. Конвенция Монтевидео о правах и обязанностях государств [Електронний ресурс] Режим доступу : <https://docplayer.ru/151742324-Konvenciya-montevideo-o-pravah-i-obyazannostyah-gosudarstv.html>.
7. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України від 18 січня 2018 р. // Офіційний вісник України. – 2018. – № 19. – Ст. 630.
8. Говорова Я. Невизнані держави: сутність поняття та проблеми міжнародно-правового визнання / Я. Говорова // Підприємництво, господарство і право. – 2017. - № 11. – С. 238–240.
9. Дівак В.В. Деякі проблеми міжнародно-правового визнання невізнаних держав / В.В. Дівак // Держава і право. Юридичні і політичні науки : зб. наук. пр. – Київ, 2011. – Вип. 52. – С. 579–587.
10. Задорожній О.В. Генеза міжнародної правосуб'єктності України : монографія / О.В. Задорожній. – Київ : К. І. С., 2014. – 689 с.
11. Задорожня Г.В. Глава держави Ватикан: особливість конституційно-правового статусу / Г.В. Задорожня // Бюлетень Міністерства юстиції. – 2015. – №4. – С. 65–71.
12. Лисик В.М. Правовий Статус Міжнародного комітету Червоного Хреста у міжнародному праві : монографія / В. М. Лисик. – Одеса : Фенікс, 2012. – 209 с.

13. Міжнародне публічне право : підручник : рекомендовано МОН України / за ред. В.М. Репецького. – 2-ге вид., стер. – Київ : Знання, 2012. – 437 с.
14. Міжнародне публічне право : у 2 т. : підручник / за ред. В.В. Мицика ; авт. кол.: В.В. Мицик, М.В. Буроменський, О.В. Буткевич [та ін.]. – Харків : Право, 2020. – Т. 1. Основи теорії. – 416 с.
15. Отрош В.М. Міжнародна правосуб'єктність Суверенного Мальтійського Ордену : монографія / В.М. Отрош. – Одеса : Фенікс, 2018. – 194 с.
16. Тарасов О.В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії : монографія / О.В. Тарасов. – Харків : Право, 2014. – 512 с.
17. Теленко О.М. Невизнані держави сучасного світу: сутність поняття та проблема визнання / О.М. Теленко // Гілея. – 2016. – Вип. 105. – С. 314–318.
18. Тимченко Л.О. Трансформація чи легітимація? Проблема виникнення держави у сучасному міжнародному праві (на прикладі Держави Палестина) / Л.О. Тимченко // Від теорії міжнародного права до практики захисту прав людини. Liber Amicorum до 60-річчя проф. В.В. Мицика : монографія / за ред. О.В. Задорожного та О.Р. Поєдинок. – Київ, Одеса: Фенікс, 2016. – С. 115–137.
19. Хмельова І.Є. Визнання та імунітет держав у міжнародному праві / І.Є. Хмельова // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 3. – С. 410–413.
20. Яворська І.М. Особливості формування наднаціональних ознак Європейського Союзу в процесі творення норм права ЄС / І.М. Яворська, М.М. Микієвич // Сучасні проблеми міжнародного права : Liber Amicorum до 60-річчя проф. М.В. Буроменського : монографія / за наук. ред. В. Репецького, В. Гутника. – Львів ; Одеса : Фенікс, 2017. – С. 218–244.

ТЕМА 9

Інститут визнання в міжнародному праві

1. Виникнення інституту міжнародного визнання.
2. Поняття, види і способи визнання у сучасному міжнародному праві.
3. Основні сучасні теорії визнання держав.
4. Визнання держав. Визнання урядів.
5. Невизнані держави.
6. Держави та території з обмеженим визнанням.
7. Форми і юридичні наслідки визнання.

Інститут визнання держави завжди був центральним й дискусійним у міжнародному публічному праві. Зміни, що відбувалися у світі в кінці ХХ століття: розкол СРСР, Югославії, Чехословаччини, появи більш ніж двадцяти нових держав-суб'єктів міжнародного права, їх визнання міжнародним співтовариством актуалізували інтерес до цього інституту у міжнародному праві.

Визнання як правовий інститут включає головним чином звичаєво-правові норми, окремі аспекти визнання регламентуються міжнародними договорами зацікавлених держав і резолюцій міжнародних організацій. Інститут визнання до цих пір не кодифіковано, хоча деякі кроки в цьому напрямку робилися. У 1949 р. Комісія міжнародного права ООН включила питання про визнання держав і урядів в список, що підлягають першочергової кодифікації, однак ця проблема не отримала подальшого розв'язання.

У науці склалися певні судження про значення для визнання нової держави, а в міжнародній практиці – різні правові рішення, що відображають ту чи іншу доктрину визнання.

Історично склалися дві теорії визнання – декларативна та конститутивна. *Декларативна теорія* виходила з того, що держава є суб'єктом міжнародного права з моменту свого виникнення. Визнання не наділяє державу міжнародної правосуб'єктністю, а лише констатує таку правосуб'єктність і сприяє входженню нової держави в систему міждержавних

відносин. *Конститутивна* теорія базувалася на протилежному постулаті, згідно з яким виникнення держави не рівнозначно виникненню суб'єкта міжнародного права; таким воно стає тільки після отримання визнання з боку інших держав. Ця теорія ставила міжнародну правосуб'єктність держави в залежність від її визнання іншими державами. Невизнана держава перебувала як би поза міжнародного спілкування із-за неможливості реалізувати свої основні права і обов'язки, встановити стабільні міждержавні відносини.

З даної концепції виходив Паризький конгрес 1856 р., стверджуючи залежність виходу держави на міжнародну арену від згоди провідних держав. Саме таким шляхом Туреччина на цьому конгресі була «допущена» до співпраці з європейськими країнами. Добре відома складна історія визнання РРФСР і потім СРСР, що затяглося на довгі роки. Після утворення КНР в 1949 р. західні держави, насамперед США, багато років відмовляли їй у визнанні.

Погляди вітчизняних юристів-міжнародників в сучасний період базуються на уявленні про те, що визнання нової держави є актом великої політичної важливості. Воно дає можливість новій державі ефективно реалізувати свою міжнародну правосуб'єктність. Невизнана держава має можливість здійснювати свою правосуб'єктність, брати участь у багатосторонніх конференціях, договорах, міжнародних організаціях. Так, встановлюючи норму про те, що членом ООН може бути тільки держава, Статут ООН не вимагає, щоб цьому передувало визнання. Разом з тим прийом невизнаної держави в міжнародну організацію також не означає його визнання з боку тих держав, які головували за його прийняття, а лише підтверджує, що воно є суб'єктом міжнародного права з моменту свого виникнення.

Не створюючи держави як суб'єкта міжнародного права, визнання констатує наявність юридичного факту, пов'язаного з появою нової держави. Визнання дозволяє державі найповніше користуватися своїми основними правами та нести основні обов'язки, брати участь у створенні та забезпеченні міжнародно-правових норм. Визнання здійснюється в рамках принципів міжнародного права.

Практика держав виробила різні обсяги визнання. У зв'язку з цим існують дві *форми визнання: юридична і фактична.*

Юридичне визнання, у свою чергу, поділяється на *визнання де-юре* і *визнання де-факто*. Де-юре є повним визнанням, що означає обмін між державами дипломатичними представництвами, тобто встановлення стабільних політичних відносин. Практика держав виробила певні способи оформлення повного юридичного визнання безпосередньо в офіційному документі. Де-факто, як особлива юридична форма визнання, є неповним, так як відносини між державами не доводяться до рівня дипломатичних відносин.

Від юридичного, офіційного визнання слід відрізнити *визнання фактичне, неофіційне*. Воно здійснюється у формі постійних або епізодичних контактів як на урядовому, так і на неурядовому рівнях. Варіантом фактичного визнання вважається визнання *ad hoc* (разове, на даний випадок).

Визнання оформляється актом визнання держави. Визнання держави як суб'єкта міжнародного права одночасно означає і визнання його уряду. Якщо в акті, в якому оформляється визнання, йдеться про визнання уряду, то це означає і визнання держави. Разом з тим в міжнародній практиці може виникнути питання про визнання нового уряду у вже існуючій державі. Зазвичай це обумовлено приходом до влади уряду неконституційним шляхом. Ця ситуація породила ряд юридичних доктрин. Так, у 1907 р. міністр закордонних справ Еквадору Тобар висунув доктрину про невизнання урядів, що прийшли до влади революційним шляхом.

В сучасних умовах визнання урядів, що прийшли до влади неконституційним шляхом, цілком можливо. Але при цьому враховуються такі обставини: діяльність нового уряду підтримується народом, відповідає його волі; уряд здійснює ефективну владу на території держави; встановлено демократичний політичний режим, гарантує дотримання основних прав і свобод людини; відсутність втручання у внутрішні справи держави при приході уряду до влади.

Проблема визнання може виникати стосовно національно-визвольного руху в особі його органів, а також щодо воюючої сторони. Національно-визвольний рух засноване на реалізації права народу (нації) на самовизначення. Народ, що бореться за свою державність, є суб'єктом міжнародного права. В ході цієї боротьби він створює органи,

що виступають від його імені. Визнання цих органів представляє собою констатацію міжнародної правосуб'єктності. Це полегшує реалізацію права на отримання допомоги як від держав, так і від міжнародних організацій і на здійснення інших основних прав. Прикладами такого роду були визнання Організації визволення Палестини в якості єдиного законного представника палестинського народу, а також Народної організації Південно-Західної Африки в якості представника народу Намібії (до завоювання незалежності).

Визнання органів опору отримало широке розповсюдження з боку держав антигітлерівської коаліції в роки другої світової війни. Визнання органів опору, які створювалися на території держав, тимчасово захоплених Німеччиною та її союзниками, означало визнання влади, яка бореться проти окупантів. Одні органи влади, які організували цю боротьбу, перебували в еміграції (Французький Комітет національного визволення, Чехословацький Національний комітет та ін.), а інші – на окупованій території. Разом з визнанням органи народного опору отримували міжнародно-правовий статус, що означало поширення на них правил ведення війни, юридично обґрунтовував надання допомоги.

Найбільш неврегульованим та актуальним залишається питання стосовно визначення загальних критеріїв визнання держав. По-перше, на даний час немає єдиного, кодифікованого акту, в якому б зазначались ці критерії. По-друге, за весь час існування даного інституту, всі держави по-різному інтерпретують ці критерії. По-третє, визначення єдиних та універсальних критеріїв та їх визнання забезпечить об'єктивізацію даного процесу та зменшить політичні уподобання держав, що визнають. Таким чином, недостатня вивченість та актуальність даної теми, а також її велика практична вагомість для сучасного розвитку міжнародних відносин визначають необхідність подальших досліджень у цьому напрямку та обумовлюють вибір теми дослідження даного питання.

Якщо казати про перше закріплення критеріїв визнання держав на міжнародному рівні, то необхідно розпочати з Конвенції Монтевідео про права й обов'язки держав, яка була підписана 26 грудня 1933 р. на VII Панамериканській конференції. *Конвенція Монтевідео* – один з небагатьох міжнародних документів, який перераховує ознаки, що визначають правосуб'єктність держави з точки зору міжнародного публічного

права. У ст. 1 зазначеної Конвенції перераховано чотири ознаки держави, як суб'єкта міжнародного права, а саме: 1. Постійне населення; 2. Певну територію; 3. Уряд; 4. Здатність вступати в міжнародні відносини з іншими державами. Отже, Конвенція Монтевідео закріпила фактичні ознаки держави, які склалися за весь період існування міжнародного права до ХХ століття. Зазначені ознаки вважаються критерієм ефективності щодо визнання держав на міжнародному рівні.

Середина ХХ століття характеризується як епоха краху колоніалізму. Якщо проаналізувати весь процес створення нових незалежних держав за період з 1956–1965 рр., то можна побачити, що з'явилися 33 нових держави в Африці. Незалежність також отримали Куба (1959 р.), Кіпр (1960 р.), Ямайка (1962 р.), Тринідад та Тобаго (1962 р.) та інші. Однак факт визнання незалежності Алжиру та його прийом у члени ООН 08.10.1962 р., який ще не відповідав критеріям державності, та відмова у незалежності Південній Родезії, яка у свою чергу відповідала ознакам державності, але у резолюції № 216 від 12 листопада 1956 р. РБ ООН закликала «всі держави не визнавати цей незаконний режим расистської меншості в Південній Родезії ...» показав, що критерії, які були закріплені у Конвенції 1933 р. вже не відповідали реаліям того дня.

Із змінами у світі і появою нових держав постійно змінювалася роль критерію ефективності як єдиного критерію державності. Іншим важливим критерієм виступає критерій міжнародно-правової легітимності. Наприклад, уряд маршала Петена, більш відомий як «уряд Віші», був утворений відповідно до французького конституційного закону від 10 липня 1940 р., тобто був цілком законним, але не був легітимним, тому що ані самі французи, ані світове товариство у цілому не визнавали і не підтримували цей уряд, а після війни Петена судили і присудили до страти. Іншим яскравим прикладом є вторгнення Іраку в Кувейт у серпні 1990 р. Відповідно до резолюції № 661 від 2 серпня 1990 р., РБ ООН закликала всі держави «не визнавати ніякого режиму, установленого державою, що окупує». В цьому випадку порушення критерію легітимності можна інтерпретувати як анексію території Кувейту Іраком. Захоплення іноземної території й установлення ефективного контролю над населенням, що постійно там проживає, не знищує автоматично державності потерпілої суверенної особи.

Однак, як свідчать історичні факти, критерій міжнародно-правової легітимності не завжди правильно трактувався. Яскравим прикладом може слугувати невизнання Сомаліленда як самостійної держави на території Сомалі. В 2003 р. в Сомаліленді пройшов референдум, на якому 99% населення країни проголосували за її незалежність. Отже, Сомаліленд відповідала як критерію ефективності так й легітимності. Але, РБ ООН у резолюції № 2102 від 02.09.2013 р. підтвердила «свою повагу суверенітету, територіальної цілісності, політичної незалежності і єдності Сомалі». Таким чином, ООН закликала не визнавати Сомаліленд.

Поряд з вищезгаданими критеріями, О.В. Тарасов в своєму дослідженні наводить юридичний критерій. Юридичний критерій означає відповідність процесу створення державності імперативним нормам міжнародного права. Згідно з ст. 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. «імперативна норма загального міжнародного права є нормою, яка приймається та визнається міжнародним співтовариством держав загалом як норма, відхилення від якої неприпустиме і яка може бути змінена лише наступною нормою загального міжнародного права, що носить такий саме характер». Прикладами такої норми є принципи сучасного міжнародного права: незастосування сили або погрози сили, недоторканість кордонів, територіальна цілісність держав, мирне врегулювання спорів, тощо.

Прикладом невідповідності юридичному критерію виступає історичний факт проголошення незалежності Південної провінції Катанга в Республіці Конго у 1960 р., що прямо порушувало принцип територіальної цілісності Республіки Конго. В результаті чого, територіальна цілісність Республіки Конго була відновлена лише через два роки завдяки втручанням сил ООН.

Історії також відомий інший випадок – визнання суверенітету Косово. При тому, що таке визнання не відповідало критерію ефективності, але відповідало юридичному критерію, що є своєрідною колізією у міжнародному праві. Згідно з консультативним висновком Міжнародного суду ООН в Гаазі від 22 липня 2010 року, в якому зазначається, що проголошена незалежність Косова не суперечить нормам міжнародного права.

Європейський союз 16 грудня 1991 р. ухвалив Декларацію «Керівні принципи визнання нових держав у східній Європі та СРСР», де були сформульовані нові критерії, які пред'являлися до визнання нових держав і віднесли до критеріїв визнання нових держав: історичні зміни в регіоні; демократичну основу створення держави; прийняття міжнародних зобов'язань; добросовісне виконання зобов'язань шляхом мирних процедур і переговорів.

Нові держави повинні: поважати положення Статуту ООН і Гельсінського Заключного акта НБСЄ, а також Паризької хартії для нової Європи; гарантувати захист прав етнічних та національних груп і меншин; поважати принцип непорушності кордонів, зміна яких можлива лише в мирний спосіб і на підставі взаємної згоди; прийняти відповідні зобов'язання щодо роззброєння і непоширення ядерної зброї, а також стосовно безпеки й регіональної стабільності; зобов'язатися за взаємною згодою вирішувати всі проблеми щодо правонаступництва і регіональні спори. Держави-члени ЄС виписали обмежувальні рамки для визнання нового політичного утворення – це створення його в результаті агресії та взяття до уваги ефекту визнання на сусідні країни.

Об'єднавши усі наведені критерії, можна отримати своєрідні умови прийняття до числа суверенних держав нових акторів. Узагальнено вони виглядають так: миролюбність; взяття на себе зобов'язань, викладених у Статуті ООН, здатність і бажання їх виконувати; демократична форма правління; відданість верховенству права; гарантії захисту прав етнічних та національних груп і меншин; прийняття зобов'язання щодо роззброєння і непоширення ядерної зброї, а також стосовно безпеки та регіональної стабільності; вирішення всіх проблем правонаступництва і регіональних спорів за взаємною згодою.

Держави можуть відкидати фактор застосування цих критеріїв, оскільки первісно держави були вільні у визнанні або невизнанні нових держав і критерії визнання вони визначали самостійно. Держави можуть визначати для себе більш специфікований список критеріїв визнання. Запропонований нами список критеріїв є максимально узагальненим. Він може бути і вужчим.

Таким чином, результати аналізу питань щодо неузгодженості критеріїв визнання держав у сучасному міжнародному праві дозволяють

зробити певні висновки. По-перше, є гостра необхідність як найшвидше здійснити кодифікацію міжнародно-правових норм у сфері визнання держав на універсальному рівні, які можна було б використати при виникненні нових держав. По-друге, необхідно деполітизувати процедуру визнання держав. По-третє, необхідно створити такі критерії визнання, які б відповідали реаліям сьогодення та мали універсальний характер.

Питання до семінарського заняття:

1. Еволюція інституту визнання у міжнародному праві.
2. Інститут визнання в міжнародному праві: поняття, види, форми.
3. Критерії визнання.
4. Визнання держави.
5. Визнання урядів.
6. Інші види визнання.
5. Невизнані держави.
6. Юридичні наслідки визнання.

Теми для самостійної роботи:

1. Проблематика неузгодженості критеріїв міжнародно-правового визнання держав.
2. Конститутивна теорія визнання у міжнародному праві.
3. Декларативна теорія визнання у міжнародному праві.
4. Кодифікація міжнародно-правового визнання і критерії визнання держав.
5. Визнання держави та правонаступництво.

Теми рефератів:

1. Міжнародно-правова практика реалізації інституту визнання на рубежі XXI століття.
2. Американські доктрини визнання урядів і держав та їх вплив на становлення інституту визнання держав у міжнародному праві.
3. Проблема невизнаних держав на пострадянському просторі.

Список літератури:

1. Статут Організації Об'єднаних Націй 1945 р. та Статут Міжнародного Суду 1945 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010.
2. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118.
3. Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a04.
4. Декларація о принципах міжнародного права, касаючихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций 1970 г. [Електронний ресурс] Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_569.
5. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055.
6. Конвенция Монтевидео о правах и обязанностях государств [Електронний ресурс] Режим доступу : <https://docplayer.ru/151742324-Konvenciya-montevideo-o-pravah-i-obyazannostyah-gosudarstv.html>.
7. Вітман К.В. Невизнані держави пострадянського та постсоціалістичного простору: шлях до міжнародного визнання / К.В. Вітман // Держава і право. Сер. Юридичні і політичні науки: зб. наук. пр. – Київ, 2011. – Вип. 53. – С. 583–589.
8. Говорова Я. Невизнані держави: сутність поняття та проблеми міжнародно-правового визнання/ Я. Говорова // Підприємство, господарство і право. – 2017. – № 11. – С. 238–240.
9. Далявська Т.П. Феномен невізнаних держав: політологічний аналіз : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Т.П. Далявська. – Київ, 2016. – 19 с.
10. Дівак В.В. Деякі проблеми міжнародно-правового визнання невізнаних держав / В.В. Дівак // Держава і право. Юридичні і політичні науки : зб. наук. пр. – Київ, 2011. – Вип. 52. – С. 579–587.

11. Мережко А.А. Проблемы Нагорного Карабаха и международное право / А.А. Мережко. – Киев : Изд. Д. Бураго, 2013. – 209 с.
12. Міжнародне право : [навчальний посібник] / за аг. ред. М.В. Буроменського. – Київ : Юрінком Інтер, 2006. – 456 с.
13. Міжнародне публічне право : підручник : рекомендовано МОН України / за ред. В.М. Репецького. – 2-ге вид., стер. – Київ : Знання, 2012. – 437 с.
14. Осипова, С.А. Непризнанные государства постсоветского пространства: политические предпосылки возникновения и перспективы развития / С.А. Осипова // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – Одеса, 2014. – Вип. 51. – С. 177–185.
15. Пронюк Н.В. Сучасне міжнародне право : [навчальний посібник] / Н.В. Пронюк. – 2-е вид., змін. та допов. - К. : КНТ, 2010. – 438 с.
16. Сучасні проблеми міжнародного права : Liber Amicorum до 60-річчя проф. М.В. Буроменського : монографія / за наук. ред. В. Репецького, В. Гутника. – Львів ; Одеса : Фенікс, 2017. – 564 с.
17. Теленко О.М. Невизнані держави сучасного світу: сутність поняття та проблема визнання / О.М. Теленко // Гілея. – 2016. – Вип. 105. – С. 314–318.
18. Хмельова І.Є. Визнання та імунітет держав у міжнародному праві / І.Є. Хмельова // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 3. – С. 410–413.

ТЕМА 10

Інститут правонаступництва

1. Поняття правонаступництва та підстави правонаступництва.
2. Визнання держави та правонаступництво.
3. Американські доктрини визнання урядів і держав та їх вплив на становлення інституту визнання держав у міжнародному праві.
4. Проблематика неузгодженості критеріїв міжнародно-правового визнання держав.
5. Сучасна дискусія щодо правового статусу Держави Палестина.
6. Правонаступництво України за міжнародними договорами СРСР.

Поняття правонаступництва. Правонаступництвом держав прийнято називати перехід певних прав і обов'язків від однієї держави до іншої з урахуванням основних принципів міжнародного права і норм про правонаступництво. Іншими словами, правонаступництво держав виникає у тому разі, якщо відбувається остаточна і безповоротна заміна суверенітету однієї держави над тією або іншою територією суверенітетом іншої держави. Тобто міжнародне право пов'язує правонаступництво тільки зі зміною території.

Особливого значення проблеми правонаступництва набувають при виникненні нових незалежних держав у результаті: а) національно-визвольної боротьби; б) повного роз'єднання існуючої держави; в) відокремлення частини держави; г) злиття існуючих держав та ін.

Виділяють такі *підстави правонаступництва*:

- при об'єднанні існуючих держав;
- при поділі держав;
- при відокремленні частини держави;
- при переході частини території держави до іншої держави;
- при повному зникненні (ліквідації) однієї держави як суб'єкта міжнародного права і виникненні на її місці інших держав (наприклад, у 1949 р. виникли ФРН і НДР замість Німеччини; у 1991 р. при розпаді СРСР виникли нові незалежні держави, у тому числі Україна).

Актуальність даного питання зумовлена тим, що навіть сьогодні проблема правонаступництва виникає у деяких державах. Зокрема,

9 листопада 2015 року Парламентом Каталонії було прийнято Резолюцію 1/XI про початок політичного процесу в Каталонії внаслідок результатів виборів 27 вересня 2015 року. Цією Резолюцією Парламент Каталонії проголосив початок процесу побудови незалежної Каталонії, оголосив про відкриття установчого процесу відкритої, активної участі громадян у підготовці фундаменту для майбутньої конституції Каталонії. Парламент Каталонії оголосив готовність розпочати переговори здійснювати їх демократичним шляхом, і погоджується з необхідністю повідомити іспанську владу, Європейський Союз і все міжнародне співтовариство. Крім того, у додатку містяться заходи, що будуть застосовуватися урядом у майбутньому, спрямовані на захист фундаментальних прав та правових інститутів Іспанії, пов'язаних із створенням незалежної Каталонської республіки.

Правонаступництво держав – це галузь, у якій багато прогалин і спірних ситуацій. Це пояснюється двозначністю практики держав, що часом ґрунтується на спеціальних угодах і різних нормах, що існують незалежно від категорії правонаступництва держав. Фактично до 70–80-х років ХХ ст. у цій галузі не існувало сталих правових норм.

Правонаступництво держав має для нових держав конкретні практичні наслідки, за яких заново вирішуються такі питання: перегляд міжнародних договорів, їх денонсація; членство у міжнародних організаціях, правонаступництво власності тощо.

У сучасному міжнародному праві основні питання правонаступництва держав урегульовані двома багатосторонніми конвенціями: Віденською конвенцією про правонаступництво держав щодо договорів 1978 р.; Віденською конвенцією про правонаступництво держав стосовно державної власності, державних архівів і державних боргів 1978 р.

Правонаступництво в частині державної власності, державних архівів і державних боргів у сучасному міжнародному праві регламентується Віденською конвенцією про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів 1978 р. Норми конвенції не поширюються на права та обов'язки юридичних і фізичних осіб.

Державна власність колишньої держави визначається як майно, права й інтереси, що на момент правонаступництва держав належали

колишній державі відповідно до її внутрішнього права. Важливим положенням конвенції є те, що перехід державної власності колишньої держави до держави-спадкоємиці відбувається без компенсації (ст. 11).

Конвенція передбачає переважне регулювання передачі державної власності шляхом укладення угод між колишньою державою і державою-спадкоємицею. За відсутності такої угоди конвенція пропонує передачу правонаступнику як нерухомої, так і рухомої державної власності колишньої держави, пов'язаної з діяльністю колишньої держави стосовно території, що є об'єктом правонаступництва держав (ст. 14).

У конвенції 1983 року поняття «державні архіви колишньої держави» означає сукупність документів будь-якої давності і будь-якого типу, виготовлених у ході її діяльності, що на момент правонаступництва держав належали колишній державі відповідно до її внутрішнього права і зберігалися нею безпосередньо або під її контролем як архіви для різних цілей (ст. 20). Як і у випадку державної власності, перехід державних архівів колишньої держави спричиняє припинення прав цієї держави і виникнення прав держави-спадкоємиці на державні архіви, що переходять до держави-спадкоємиці. Перехід державних архівів від колишньої держави до держави-спадкоємиці здійснюється без компенсації (ст. 23). Істотним є закріплений у конвенції принцип зберігання цілісності державних архівних фондів колишньої держави (ст. 25), що взятий за основу Угоди про правонаступництво щодо державних архівів колишнього Союзу РСР 1992 р.

Частина IV Віденської конвенції 1983 р. регулює питання правонаступництва держав стосовно державних боргів – будь-якого фінансового зобов'язання колишньої держави стосовно іншої держави, міжнародної організації або будь-якого іншого суб'єкта міжнародного права, що виникло відповідно до міжнародного права (ст. 33).

Проблема правонаступництва стосовно державних боргів є однією з найбільш складних і гострих. Поза сферою правового регулювання залишається багато інших видів фінансових зобов'язань держав, а також борги держави стосовно фізичних і юридичних осіб за кордоном і на території держави. Одне загальне правило полягає в такому: борг колишньої держави переходить до спадкоємця у справедливій частці, яка визначається на основі обліку майна, прав та інтересів. Особливий

режим встановлений лише для нової незалежної держави. Ніякий державний борг колишньої держави не переходить до неї (ст. 38).

Правонаступництво України за міжнародними договорами СРСР.

У дусі Віденської конвенції 1978 р. у Москві 6 липня 1992 р. підписано Меморандум про взаєморозуміння в питанні правонаступництва стосовно договорів колишнього Союзу РСР, що становлять взаємний інтерес. Меморандум підписали Азербайджан, Вірменія, Білорусь, Російська Федерація, Таджикистан, Туркменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Узбекистан, Україна, які виходили з визнання ролі міжнародних договорів колишнього СРСР у справі стабілізації й подальшого розвитку відносин з іншими державами, а також потреби визначити загальний підхід до розв'язання проблеми правонаступництва стосовно договорів.

У результаті держави-спадкоємиці дійшли взаєморозуміння з таких питань.

1. Практично всі багатосторонні міжнародні договори колишнього Союзу РСР становлять спільний інтерес для держав-учасниць Співдружності. Питання про участь у цих договорах вирішується відповідно до принципів і норм міжнародного права кожною державою самостійно, залежно від специфіки конкретного випадку, характеру і змісту того чи іншого договору.

2. Є низка двосторонніх міжнародних договорів колишнього Союзу РСР, що стосуються інтересів двох і більше (але не всіх) держав Співдружності. Ці договори вимагають прийняття рішень або дій з боку тих держав, до яких ці договори застосовано.

3. Низка двосторонніх договорів стосується інтересів усіх держав-учасниць Співдружності. Це, наприклад, договори про кордони та їх режим. Такі договори відповідно до міжнародного права мають залишатися чинними.

4. При виникненні яких-небудь питань, пов'язаних з правонаступництвом стосовно договорів колишнього Союзу РСР, проводитимуться консультації між зацікавленими державами.

Викладений у згаданому меморандумі загальний підхід до розв'язання проблеми правонаступництва на території колишнього Союзу РСР не виключає можливості кожної із зацікавлених держав самостійно

приймати рішення про свою участь у тих чи інших договорах відповідно до загально визначених принципів і норм міжнародного права.

Визнано, що держави-учасниці СНД є правонаступницями прав і зобов'язань колишнього Союзу РСР. Практичне виконання таких рішень показало, що найбільш ефективний шлях реалізації правонаступництва щодо державної власності – це укладення двосторонніх угод про правонаступництво, які дають змогу враховувати специфіку кожного випадку.

Договір про правонаступництво щодо зовнішнього державного боргу та активів Союзу РСР 1991 р., підписаний усіма колишніми союзними республіками, є основним документом, що регулює цю сферу правонаступництва. Сторони договору взяли на себе «зобов'язання брати участь у погашенні і нести витрати по обслуговуванню державного зовнішнього боргу СРСР» (ст. 3). Найбільшу частину становлять показники Росії (61,34%), а найменшу – Естонії (0,62%).

Поряд з багатосторонніми міжнародними договорами дієве значення мають і двосторонні угоди. Так, за Угодою про взаємне визнання прав і регулювання відносин власності 1993 р. між Росією й Україною кожна сторона визнає права власності іншої сторони, її громадян і юридичних осіб стосовно розташованого на її території підприємства, установи, організації, інших об'єктів; має право продати, обміняти, передати в заставу, здати в оренду, передати безоплатно або на договірних засадах свою власність іншій стороні, її фізичним і юридичним особам.

Також у двосторонньому порядку Угодою 1994 р. між Росією й Україною врегульовано питання правонаступництва стосовно зовнішнього державного боргу та активів колишнього Союзу РСР. Відповідно Україна передає, а Російська Федерація бере на себе зобов'язання з виплати частки України в зовнішньому державному борзі колишньою Союзу РСР за станом на 1 грудня 1991 р.

Але, як свідчить практика, чимало аспектів правонаступництва після розпаду СРСР так і залишились невирішеними.

Континуїтет України стосовно прав і зобов'язань СРСР. Континуїтет держави – це принцип, за яким держава як суб'єкт міжнародного права, незважаючи на зміни, пов'язані з її системою органів влади, назвою чи конституційним устроєм, залишається суб'єктом міжнародного права.

Іншими словами, континуїтет держави має за мету продовження існування держави як суб'єкта міжнародного права та збереження її ідентичності.

Щодо України, то скасування назви «Українська Радянська Соціалістична Республіка», а також конституційні зміни, що відбулися після розпаду Союзу РСР 1991 року не зменшили обсяг її міжнародної правосуб'єктності. Про це свідчать Акт проголошення незалежності України, прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 р., Закони України «Про правонаступництво України» 1991 р., «Про дію міжнародних договорів на території України» 1992 р. Відповідно до закону «Про правонаступництво України» наша держава підтверджувала свої зобов'язання за міжнародними договорами, що були ратифіковані УРСР до проголошення незалежності України (ст. 6) і проголошувала себе правонаступницею прав і обов'язків за договорами Союзу РСР, що не суперечать Конституції України й інтересам Республіки (ст. 7). Державним кордоном України був її державний кордон у складі Союзу РСР станом на 16 липня 1990 року. Але наша держава не несла відповідальності за кредитними договорами СРСР, укладеними після 1 липня 1991 року без згоди України.

Завершити розгляд питання щодо правонаступництва України остаточно так і не вдалося, так Угода між Україною та РФ про врегулювання питань правонаступництва щодо зовнішнього боргу та активів колишнього СРСР від 9 грудня 1994 року (так званий «нульовий варіант») була останнім вагомим актом серед низки актів стосовно правонаступництва.

Однак, ратифікована вона так і не була, оскільки Постановою Верховної Ради України № 86/97-ВР від 19.02.97 «Про порядок ратифікації Угоди між Україною і Російською Федерацією про врегулювання питань правонаступництва щодо зовнішнього державного боргу та активів колишнього СРСР» було визначено, що питання про ратифікацію згаданої Угоди буде розглянуто Верховною Радою України після надання Російською Федерацією вичерпних даних про активи і пасиви колишнього Союзу РСР, укладення та набуття чинності цілої низки угод між Україною і Росією, які б врегульовували окремі питання у цій сфері, та встановлення між двома країнами режиму вільної торгівлі у повному обсязі.

Питання до семінарського заняття:

1. Поняття правонаступництва в міжнародному праві та правове регулювання.
2. Підстави правонаступництва.
3. Види і форми правонаступництва держав.
4. Об'єкти правонаступництва.
5. правонаступництво України за міжнародними договорами СРСР.

Теми для самостійної роботи:

1. Співвідношення правонаступництва з іншими інститутами сучасного міжнародного права.
2. правонаступництво держав щодо державної власності за Віденською конвенцією 1983 р.
3. правонаступництво стосовно міжнародних договорів.

Теми рефератів:

1. Континуїтет України стосовно прав і зобов'язань СРСР.
2. Питання Держави Палестина у резолюціях ООН.

Список літератури:

1. Віденська конвенція про правонаступництво держав щодо договорів 1978 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_185.
2. Віденська конвенція про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів договорів 1983 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_072.
3. Про правонаступництво України: Закон України від 5 жовтня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України, 1991. – № 46. – ст. 617 [Електронний ресурс] Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1543-12>.
4. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – ст. 429 [Електронний ресурс] Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12>.

5. Галан В.О. Міжнародні організації у врегулюванні питань правонаступництва держав / В.О. Галан // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Сер. Юридические науки. – 2008. – Т. 21, № 2. – С. 201–203.
6. Денисов В. Правонаступництво держав як міжгалузевий інститут сучасного міжнародного права / В. Денисов, А. Мельник // Вісник Академії правових наук України: зб. наук. праць. – 2004. – № 2. – С. 105–118.
7. Кополович В. Питання правонаступництва держав у міжнародному праві / В. Кополович // Юридичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 75–76.
8. Мельник А.Я. Правонаступництво України щодо міжнародних договорів СРСР: монографія / А.Я. Мельник. – Київ : Юрид. думка, 2005. – 424 с.
9. Міжнародне публічне право : підручник : рекомендовано МОН України / за ред. В.М. Репецького. – 2-ге вид., стер. – Київ : Знання, 2012. – 437 с.
10. Міжнародне публічне право : у 2 т. : підручник / за ред. В.В. Мицика ; авт. кол.: В.В. Мицик, М.В. Буроменський, О.В. Буткевич [та ін.]. – Харків : Право, 2020. – Т. 1. Основи теорії. – 416 с.
11. Мних-Котляр Н.М. Зовнішній борг, активи та власність держав за кордоном як об'єкт правонаступництва / Н.М. Мних-Котляр // Південноукраїнський правничий часопис. – 2012. – № 2. – С. 302–305.
12. Ноговіцина Ю. Правонаступництво і континуїтет: єдність та розбіжності двох правових режимів // Український часопис міжнародного права. – 2003. – № 2. – С. 15–24.
13. Ноговіцина Ю.О. Міжнародно-правові аспекти правонаступництва України : монографія / Ю.О. Ноговіцина. – Київ : Проміні, 2006. – 350 с.
14. Перевезенцев О.Ю. Міжнародно-правове регулювання інституту правонаступництва держав щодо міжнародних договорів: монографія / О.Ю. Перевезенцев. – Київ : Знання, 2007. – 262 с.
15. Пронюк Н.В. Сучасне міжнародне право : [навчальний посібник] / Н.В. Пронюк. – 2-е вид., змін. та допов. – К. : КНТ, 2010. – 438 с.
16. Сучасні проблеми міжнародного права : Liber Amicorum до 60-річчя проф. М.В. Буроменського : монографія / за наук. ред. В. Репецького, В. Гутника. – Львів; Одеса : Фенікс, 2017. – 564 с.

ТЕМА 11

Міжнародна правотворчість. Міжнародна правосвідомість

1. Поняття міжнародної правотворчості.
2. Форми і способи міжнародної правотворчості.
3. Суб'єкти міжнародної правотворчості.
4. Кодифікація як спосіб створення міжнародних норм.
5. Поняття міжнародної правосвідомості. Суб'єкти міжнародної правосвідомості.
6. Функції міжнародної правосвідомості.
7. Міжнародне право та правові цінності.
8. Правові цінності та формування міжнародної правосвідомості.

Поняття міжнародної правотворчості. У теперішній час, коли більшість держав світу усвідомили необхідність об'єднати свої зусилля для забезпечення режиму міжнародної правомірності, завдання підвищення ефективності та якості правових актів набуває все більшого значення. У зв'язку з цим серйозного теоретичного і практичного аналізу вимагає сучасний процес створення норм міжнародного права.

Міжнародне правотворчість – це процес створення норм міжнародного права його суб'єктами. Особливість міжнародної правотворчості полягає також у відсутності спеціальних органів правотворчості, специфіці суб'єктно-об'єктного складу, а також в особливому характері і порядку створення міжнародно-правових норм. Тому самі суб'єкти за своїм бажанням визначають методи створення норм права, що полегшує адаптацію цих методів до мінливих умов міжнародного життя. Особливістю міжнародного правотворчого процесу сьогодні є те, що він стає більшою мірою інституалізованим і набуває регулярного характеру. Ця тенденція безпосередньо пов'язана з активною правотворчою діяльністю міжнародних організацій. Базовою аксіомою в контексті міжнародного правотворчості є те, що цей процес у своїй основі має виключно консенсусний характер.

Форми і способи міжнародної правотворчості. До основних способів створення норм у міжнародному праві відносять укладення міжнародних договорів і формування міжнародно-правового звичаю. Відповідно, можна виділити звичаєво-правову правотворчість і договірну правотворчість.

Специфіка створення звичайних норм міжнародного права полягає у тому, що правила поведінки складаються в результаті однакової діяльності держав, їх стійкої практики. Якщо такі правила поведінки визнаються у якості обов'язкових (*opinio juris*), це формує звичаєву норму.

Факт створення договірної норми чітко фіксується документально за змістом і часом. У процесі міжнародної договірної правотворчості виокремлюють стадію розробки певного правила поведінки, а також стадію визнання такого правила обов'язковим. Ці стадії міжнародного правотворчого процесу можуть бути нерозривні у часі. Якщо договір набуває чинності з моменту підписання, то його підписання – це одночасно і згода зі змістом правил поведінки, зафіксованих у ньому, і визнання цих правил у якості обов'язкових. Те ж можна сказати щодо договорів, укладених у вигляді обміну документами (нотами, листами), актів міжнародних організацій та конференцій, що приймаються шляхом голосування або консенсусу (якщо держави висловили намір вважати їх юридично обов'язковими). У тих випадках, коли необхідна спеціальна процедура висловлення державою своєї згоди на обов'язковість правил поведінки (ратифікація, твердження), розрив у часі між першою і другою стадіями може бути значним, досягаючи часом декількох років.

Серед особливих методів міжнародного правотворчого процесу, через які реалізується погоджувальна природа міжнародного права, виділяють правило консенсусу, а також метод досягнення компромісних домовленостей на основі правила «пакета». Правило консенсусу означає, що рішення вважається прийнятним, якщо жодна з держав, що приймають участь у процесі прийняття рішення, не висуває проти рішення заперечення, яке перешкоджає схваленню рішення в цілому. Сутність «пакетного» підходу полягає у тому, що основні проблемні питання повинні розглядатися і вирішуватися у тісному взаємозв'язку, «Пакетний» принцип діє у системі права СОТ. Обидва зазначених правила використовувалися в ході конференції з розробки Конвенції з морського права 1980 р.

Суб'єкти міжнародної правотворчості. У створенні норм міжнародного права беруть участь суб'єкти міжнародного права, насамперед держави. Норма міжнародного права виникає тільки на основі узгодженої волі суб'єктів щодо визнання того чи іншого правила. При зіставленні міжнародного права з національним правом для першого є характерним відсутність централізованої системи органів щодо дотримання його норм. Вони створюються державами, іншими суб'єктами міжнародного права і забезпечуються ними через систему індивідуальних і колективних примусових заходів. Таким чином, основний метод міжнародного правотворчості – це погоджувальний метод.

Основний суб'єкт процесу міжнародної правотворчості – держава. Останнім часом міжнародні міжурядові організації відіграють дедалі більшу роль у процесі створення міжнародно-правових норм. Роль міжнародних організацій як похідних суб'єктів міжнародного права сприймається неоднозначно. У доктрині міжнародного права висловлені позиції як щодо того, що акти міжнародних організацій, зокрема резолюції Генеральної Асамблеї ООН, не належать до нормативно-правових джерел (Р.В. Тункін), так і те, що вони носять більшою мірою допоміжний характер (Ю.П. Бровка).

На сучасному етапі розвитку міжнародних відносин і міжнародного права міжнародні міжурядові організації певною мірою виконують функції безпосереднього правотворення, зокрема щодо так званого внутрішнього права організації, і в цілому сприяють процесу створення міжнародно-правових норм. Так, у резолюціях і рішеннях міжнародних організацій, насамперед ООН та її спеціалізованих установ, нерідко фіксуються вже сформовані звичаєві правові норми, а також заохочуються певні дії суб'єктів міжнародних відносин, що веде до виникнення нових норм і звичаїв. Крім того, особливий характер міжнародна правотворчість набуває у рамках наднаціональних об'єднань, у тому числі, коли мова йде про створення норм прямої дії (Європейський Союз). У будь-якому випадку правотворча діяльність міжнародних організацій завжди обумовлена їх похідним характером, обсягом компетенції, передбаченим в установчому договорі (статуті) міжнародної організації.

Кодифікація як спосіб створення міжнародних норм. Відповідно до ст. 13 Статуту ООН Генеральна Асамблея ООН уповноважена

проводити роботу з метою «сприяння прогресивному розвитку міжнародного права і його кодифікації». У міжнародному праві відмінною рисою кодифікації на сучасному етапі є її широке розуміння. Іншими словами, мова йде не тільки про узагальнення нормативного матеріалу, а й про його реформування, органічне включення у цей процес прогресивних норм.

Виділяють чотири стадії кодифікації в міжнародному праві: 1) виявлення діючих норм з питань необхідності їх кодифікації; 2) ревізія і перегляд застарілих норм; 3) розробка нових норм – з урахуванням реалій і потреб міжнародних відносин; 4) закріплення комплексу норм і принципів в узгодженому державами міжнародно-правовому документі.

В силу своєї універсальності ООН займає центральне місце у процесі кодифікації і прогресивного розвитку міжнародного права. Структурно кодифікаційний механізм ООН включає її головні органи (Генеральна Асамблея, Економічна і соціальна рада), спеціальні кодифікаційні органи, що діють на постійній основі (Комісія міжнародного права, Комітет з мирного використання атомної енергії), тимчасові кодифікаційні органи *ad hoc*, засновані для розробки проекту конкретної конвенції.

Найважливішу роль у процесі кодифікації і прогресивного розвитку міжнародного права відіграє Комісія міжнародного права (КМП). Законодавчою функцією КМП не володіє. У сфері кодифікації КМП готує свої проекти у формі статей і може рекомендувати свій проект державам-членам ООН з метою укладення конвенції. Доповіді Комісії міжнародного права з питань кодифікації і проекти, що містяться в них, регулярно обговорюються на сесіях Генеральної Асамблеї. Урахування думок і позицій держав-членів ООН у процесі кодифікаційної розробки норм міжнародного права забезпечується шляхом направлення відповідних проектів КМП на офіційні відгуки урядів держав. Генеральна Асамблея ООН може доручити міжнародній конференції провести усю кодифікаційну роботу – від створення проекту статей з тієї чи іншої теми до розробки і схвалення проекту конвенції та окремих резолюцій з певної проблеми. Однак, як правило, Генеральна Асамблея скликає міжнародну конференцію повноважних представників держав для прийняття і схвалення державами проектів кодифікаційних конвенцій, тобто з метою завершення кодифікаційного процесу.

Кодифікацію у міжнародному праві поділяють на загальну і часткову. Незважаючи на думку ряду вчених, що немає великої різниці між звичайною багатосторонньою конвенцією та конвенцією, що стосується певних правовідносин, свого роду «кодексом», з точки зору кодифікації права необхідно підкреслити особливу значущість так званих загальних, універсальних багатосторонніх кодифікуючих конвенцій. Відповідно до визначення, яке було дано КМП, «спільний багатосторонній договір означає багатосторонній договір, який стосується загальних норм міжнародного права або трактує питання, що представляють спільний інтерес для держав у цілому».

Кодифікацію у міжнародному праві також поділяють на неофіційну та офіційну. Неофіційна кодифікація може проводитися окремими юристами-міжнародниками і представляти собою доктринальний системний погляд на окреслене коло проблем. Деякі неурядові організації активно займаються неофіційною кодифікацією, наприклад, Інститут міжнародного права, Асоціація міжнародного права. Безумовно, така діяльність не має безпосереднього відношення до правотворчого процесу, однак може враховуватись при створенні норм у процесі офіційної кодифікації. Тому кодифікація в прямому, точному сенсі слова – це лише діяльність суб'єктів міжнародного права, через їх представників, органи. Офіційна кодифікація в даний час здійснюється у рамках міжнародних міжурядових конференцій і організацій (наприклад, ООН, МОП, ІМО, ЮНЕСКО та ін.).

Поняття міжнародної правосвідомості. Суб'єкти міжнародної правосвідомості. Хоча праворозуміння індивідуально, схоже уявлення про право можуть мати групи осіб, спільноти тощо. Об'єктом праворозуміння виступає саме право, яке має відобразитися в усіх сферах людського життя від приватно-особистої до міждержавної. Ця теза справедлива стосовно як до національного, так і до міжнародного права, ефективність реалізації норм яких в конкретній державі або в міждержавних відносинах, багато в чому залежить від існуючого у тому чи іншому суспільстві рівня індивідуальної і колективної правосвідомості і правової культури, а також від того, наскільки інтенсивно і в якому напрямку суспільство піддається зовнішньому культурологічному чи іншого ціннісно орієнтаційному впливу.

Виокремлення міжнародної правосвідомості ґрунтується на принципі, що наявність правосвідомості обумовлюється наявністю правових норм і суб'єкта права. У даному випадку існують держави (як суб'єкти міжнародного права), норми міжнародного права, міждержавні правові відносини і міжнародні організації, покликані спостерігати за дотриманням цього права. Усе це передбачає наявність міжнародного правосвідомості.

Міжнародне право – «продукт свідомості, явище одночасно психічне і раціональне. Його зміст залежить від правосвідомості народів, а правозастосовна практика – від етнічних стереотипів поведінки, психологічних особливостей того чи іншого етносу. Доводиться визнати, що в даний час досягнення юридичної антропології та порівняльного правознавства активно не використовуються в міжнародному нормотворчому процесі, що, як видається, впливає на ефективність здійснення ряду багатосторонніх договорів державами і народами, що представляють незахідні правові традиції» (С.Л. Рогожин).

Функції міжнародної правосвідомості. Позитивний вплив, який здійснює сучасне міжнародне право на колективну та індивідуальну правосвідомість, визначається, перш за все тим, що воно є за своєю суттю демократичною нормативною правовою системою. У його основних джерелах закріплені такі зрозумілі більшості людей цінності, як суверенна рівність держав, неприпустимість застосування сили або загрози силою, невтручання у внутрішні справи, повага прав людини, роззброєння, міжнародне співробітництво та ін. Важливо і те, що за допомогою міжнародних правових норм незалежні, дійсно рівноправні держави утворюють стійку міжнародну систему, стають залежними немає від розсуду сильного, а від общесогласованих норм міжнародного спілкування. У цьому основа міжнародного правопорядку і стабільності.

У правосвідомості держави як суб'єкта міжнародного права виокремлюють наступні функції правосвідомості:

- пізнавальну та оцінну – держава виявляє і вивчає діючі та природно необхідні права, оцінює та аналізує потребу в них, веде постійну роботу з удосконалення існуючих нормативно-правових актів;
- регулятивну – при регулюванні своєї поведінки держава виступає як творець права та його правозастосовник;

– виховну – держава, проводячі свою ідеологію у виді правового виховання встановлює для громадян свої погляди на ті чи інші моделі поведінки. Виховна функція правосвідомості держави пов'язана із вихованням у громадян поваги по відношенню до держави і створюваному нею права, а також до інших держав.

Міжнародне право та правові цінності. Для того, щоб повною мірою відповідати своєму призначенню, міжнародне право в перспективі має стати міжцивілізаційним, відображати взаємодію та ідейну боротьбу різних релігій, ідеологій, правових систем, цінностей і прагнути до їх синтезу.

Як зазначають дослідники проблематики правових цінностей, при усьому різноманітті підходів до розуміння правових цінностей можна виокремити два основних напрямки: по-перше, універсалізм, до якого можна зарахувати аксіологічний трансценденталізм, різні напрямки релігійної філософії, персоналізм, своєрідною складовою трансцендентальної традиції розуміння цінностей є комунікативна концепція цінностей; по-друге, релятивізм, особливо у вигляді культурно-історичного релятивізму і соціологічного напрямку. Аксіологічна парадигма є найбільш загальною світоглядно-теоретичною моделлю, у своїй основі має широкий спектр ціннісних підходів та визначається широким визнанням у сучасному науковому дискурсі. Саме аксіологічна парадигма обумовлює звернення до ціннісної проблематики у розкритті будь-яких явищ, що підлягають дослідженню. Друге значення – аксіологічною парадигмою вважається певний тип праворозуміння, а саме – нормативно-ціннісний.

Універсальні правові цінності, за рідкісним винятком, самі по собі не є продуктом юридичної думки, вони виходять за її рамки, вони є більш універсальними і привносяться в політичну і правову думку із світоглядної сфери. Справедливість, рівність, свобода, добро – поняття не суто юридичні. Ці цінності є властивим філософії, релігії, історії, праву тощо. Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй наголошує: «Істотно важливе значення для міжнародних відносин у XXI ст. матимуть ряд фундаментальних цінностей» (п. 6 розділу I «Цінності і принципи»). До них Декларація зараховує свободу, рівність, солідарність, терпимість, повагу до природи, а також загальний обов'язок народів світу з управління глобальним економічним і соціальним розвитком, усунення

загроз міжнародному миру і безпеці. Підсумковий документ Всесвітнього саміту 2005 р., говорячи про «цінності різних ініціатив щодо діалогу між культурами і цивілізаціями» (п. 144), підкреслює, що «загальні основні цінності, включаючи свободу, рівність, солідарність, терпимість, повагу всіх прав людини, повагу до природи, і загальну відповідальність, мають найважливіше значення для міжнародних відносин» (п. 4).

Універсальні цінності – це загальнолюдські цінності, вони належать усьому людству незалежно від приналежності до тієї чи іншої правової традиції, культури, релігії тощо. Універсальні цінності є загальновизнаними, загальноприйнятим на світовому рівні. На підставі цього можна зробити висновок, що універсальні правові цінності – це «загально-визнані і загальноприйняті усіма цивілізаціями історично стійкі позитивні нематеріальні категорії, що характеризують суспільні відносини на певних етапах розвитку суспільства».

Вичерпного переліку універсальних правових цінностей бути не може. На різних етапах розвитку цивілізації правові цінності змінювалися та доповнювалися. Але цілком очевидно, що до універсальних правових цінностей «не можна відносити такі, що суперечать людській гідності і порушують права людини, та практику, навіть вкорінену в традиціях, а також цінності, характерні тільки для одного або кількох народів і цивілізацій, але не прийнятих на світовому рівні».

Правові цінності та формування міжнародної правосвідомості. Розглянемо це питання на прикладі міжнародної регіональної правової системи – правової системи Європейського Союзу. Основоположні принципи європейської інтеграції, європейські цінності чітко визначено у Хартії фундаментальних прав Європейського Союзу (2000 р.). Положення про соціальні права та принципи містить застереження щодо того, що вони реалізуються «на умовах, закріплених правом Європейського Союзу та національними законодавствами і національною практикою». Європейські цінності є не чим іншим, як стандартами певних технологічних процедур у різних сферах життя суспільства та діяльності держави. Головними цінностями у сучасній Європі є демократичні, в центрі яких перебуває людина. До основних правових цінностей, вироблених у рамках європейської правової традиції, віднесено: повагу до людської гідності; фундаментальні права і свободи

людини; свободу (волевиявлення, свободу слова, свободу ЗМІ); демократію; верховенство права; рівність усіх членів суспільства; плюралізм; відсутність дискримінації; толерантність тощо. Вони набули нормативного закріплення в основоположних нормативно-правових актах Ради Європи та Європейського Союзу. Ці правові цінності трансформовано у правових системах європейських країн.

Європейським правовим цінностям притаманні ознаки, які, здавалося б, є протилежними, але це і визначає їхню унікальність. По-перше, європейські правові цінності заклали основу для формування універсальних правових цінностей, що закріплені у нормативно-правових актах універсального характеру (Загальна декларація прав людини, Пакт про економічні, соціальні та культурні права, Пакт про громадянські та політичні права), що відображає їх універсальний характер. По-друге, європейські правові цінності відображають особливості історичного, політичного, культурного, економічного розвитку європейської цивілізації, а також специфіку і зміст європейських правових традицій. Це свідчить про їх релятивістський характер. Отже, європейські правові цінності є поєднанням універсальності та релятивності правових цінностей.

Питання до семінарського заняття:

1. Міжнародна правотворчість: поняття і специфіка.
2. Принципи міжнародного правотворчого процесу.
3. Держава як суб'єкт міжнародної правотворчості.
4. Міжурядові організації в міжнародній правотворчості.
5. Міжнародні неурядові організації в процесі створення норм міжнародного права.
6. Поняття міжнародної правосвідомості.
7. Суб'єкти міжнародної правосвідомості.
8. Функції міжнародної правосвідомості.
9. Міжнародна правосвідомість і правова культура.

Теми для самостійної роботи:

1. Співвідношення суб'єктів національної та міжнародної правотворчості.
2. Особливий характер правотворчості в рамках Європейського Союзу.

3. Критерії правомірності правотворчої діяльності міжнародних організацій.

4. Міжнародні конференції, значення їх підсумкових документів у міжнародній правотворчості.

5. Зустрічі глав держав і урядів, вплив їх підсумкових актів та становлення норм міжнародного права.

6. Акультурація правових цінностей та розвиток міжнародної правосвідомості.

Теми рефератів:

1. Співвідношення понять «правосуб'єктність» і «правоздатність» міжнародних організацій.

2. Роль фізичних осіб у міжнародному звичаєвому правотворенні.

3. Релігія та формування міжнародної правосвідомості.

Список літератури:

1. Статут ООН 1945 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010.
2. Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1975р. [Електронний ресурс] Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_a04.
3. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_118.
4. Бехруз Х. Правовые ценности и диалог правовых культур: концепция универсальности и релятивизма / Х. Бехруз // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція : зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 4. – С. 212–218.
5. Бехруз Х. Философско-ценностные основы исламской и западной традиций / Хашматулла Бехруз // Філософія порівняльного правознавства : зб. наук. праць . 2015. – С. 423–440.
6. Бобровник С.В. Конфлікт і компроміс у рішеннях міжнародних судових інституцій як міжнародній складовій правотворчості України / С.В. Бобровник // Держава і право. Сер. Юридичні і політичні науки: зб. наук. пр. – Київ, 2011. – Вип. 51. – С. 17–26.

7. Баликіна-Галанець Л.І. Право користуватися рідною мовою національних меншин та корінних народів України / Л.І. Баликіна-Галанець // Актуальні проблеми сучасної науки і практики. – 2018. – № 4. – С. 594–595.
8. Данильченко Т.С. Межі правотворчості міжнародних організацій у сучасних умовах: автореф. дис. ... канд. юрид. наук за спец.: 12.00.11 / Т.С. Данильченко. – Київ, 2017. – 20 с.
9. Дмитриев А.И. Международное каноническое право: возникновение, развитие и основы теории: монография / А.И. Дмитриев. – Одесса: Фенікс, 2015. – 238 с.
10. Жебровська К.А. Універсалізм і релятивізм правових цінностей у діалозі правових систем : монографія / К.А. Жебровська. – Одеса : Фенікс, 2018. – 222 с.
11. Колоколов А.Е. Правотворческая деятельность международных судебных инстанций / А.Е. Колоколов // Актуальні питання публічного та приватного права. – 2013. – № 3. – С. 109–112.
12. Лисик В.М. Роль фізичних осіб у міжнародному звичаєвому правотворенні / В.М. Лисик // Митна справа. – 2012. – № 6 (ч. 2, кн. 2). – С. 302–306.
13. Міжнародне публічне право: у 2 т. : підручник / за ред. В.В. Мицика. – Харків: Право, 2020. – Т. 1: Основи теорії: – 416 с.
14. Михайліна Т.В. Роль інтегративного потенціалу правосвідомості у реформуванні правової системи : монографія / Т.В. Михайліна. – Вінниця, 2018. – 312 с. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://r.donnu.edu.ua/bitstream/123456789/66/1/23.04_%D0%BE%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B9%20%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82.pdf.
15. Ничка Ю.В. Межі національної та міжнародної правотворчості: загальнотеоретичні аспекти (на матеріалах європейської практики): автореф. дис. ... канд. юрид. наук за спец.: 12.00.01 / Ю.В. Ничка. – Львів, 2011. – 16 с.
16. Нігреєва О.О. Міжнародна правотворчість крізь призму юридичного процесу / О.О. Нігреєва // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. – 2015. – № 3. – С. 162–167.

17. Чайковський Ю.В. Філософські засади становлення міжнародного права: монографія / Ю.В. Чайковський; ОНЮА. – Одеса : Фенікс, 2010. – 176 с.
18. Чаплюк О.І. Співвідношення суб'єктів національної та міжнародної правотворчості: методологічні аспекти здійснення / О.І. Чаплюк // Часопис Київського університету права. – 2015. – № 2. – С. 36–39.

ТЕМА 12

Право міжнародних договорів

1. Поняття права міжнародних договорів. Pacta sunt servanda як базовий принцип права міжнародних договорів.
2. Поняття, структура, мова укладання та найменування міжнародних договорів.
3. Види міжнародних договорів.
4. Стадії укладання міжнародних договорів.
5. Вираження згоди на обов'язковість міжнародного договору.
6. Депозитарій. Застереження до міжнародного договору.
7. Дія і припинення дії договорів. Недійсність міжнародних договорів.

Поняття права міжнародних договорів. Договори були відомі практиці держави задовго до появи міжнародного права, оскільки у взаємовідносинах незалежних утворень угода є єдиним засобом мирного врегулювання. З появою міжнародного права договори між державами набувають правового характеру. У міру зростання потреби в регулюванні міжнародних відносин зростає відповідно і роль договорів.

Договори укладаються з метою чіткого визначення взаємних прав та обов'язків сторін договору. Договірна форма закріплення міжнародних відносин обумовлює стабільність міжнародного правопорядку. Значення договорів визначається тим, що не існує жодної галузі міжнародного договору, становлення і розвиток якої не пов'язані з договорами. Договори як суттєвий елемент і запорука стабільності правопорядку, як внутрішньодержавного, так і міжнародного, утворюють правову основу відносин між державами.

Право міжнародних договорів – галузь міжнародного права, яка об'єднує сукупність правових норм, що регулюють порядок укладення, дії, зміни і припинення міжнародних договорів.

Суб'єктами права міжнародних договорів є тільки класичні суб'єкти міжнародного права: держави, нації і народи, що борються за національну незалежність, міжнародні міждержавні організації, державоподібні утворення.

Тривалий час єдиним джерелом права міжнародних договорів були правові звичаї. Перший кодифікований акт у сфері права міжнародних договорів був прийнятий 1928 р. на конференції американських держав – Гаванська конвенція про договори, яка мала регіональний характер, оскільки діяла лише в Латинській Америці. З появою ООН і створенням в її рамках Комісії міжнародного права кодифікація права міжнародних договорів стала одним з головних завдань, поставлених перед комісією.

Так, 1969 року було прийнято Віденську конвенцію про право міжнародних договорів, яка стосується договорів, укладених між державами. Вона набула чинності в 1980 році і значною мірою кодифікувала цю галузь міжнародного права, детально регламентувала всі стадії укладення договору. Набрання чинності для України з 13. 06. 1986 року.

Окремі принципові положення права міжнародних договорів відображені в Статуті ООН, Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р., Декларації ООН про принципи міжнародного права 1970 року. У свою чергу, Віденська конвенція про право міжнародних договорів, укладених між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р. також результат кодифікації і прогресивного розвитку міжнародного права. Вона містить положення, що враховують специфіку договорів з участю міжнародних організацій.

Важливе місце в здійсненні договірної правоздатності держав займають норми їх внутрішнього права. Як правило, такі норми містяться в конституціях, а також деякі держави прийняли спеціальні нормативні акти, що стосуються відповідної компетенції державних органів стосовно укладення, виконання і припинення дії міжнародних договорів та інших питань. Насамперед, тут доцільно відзначити Закон України «Про міжнародні договори України» 2004 року, який ґрунтується на загальновизнаних нормах права міжнародних договорів; Закон України «Про дію міжнародних договорів на території України» 1991 року.

Основним принципом права міжнародних договорів є *pacta sunt servanda* – договори повинні виконуватися.

В сучасному міжнародному праві цей принцип закріплений в Статуті ООН. Пункт 2 ст. 2 Статуту ООН декларує принцип таким чином: «всі члени ООН добросовісно виконують взяті на себе за цим

Статутом зобов'язання, щоб забезпечити їм всім в сукупності права і переваги, які випливають з належності до складу членів Організації».

Кожний діючий договір обов'язковий для його учасників і повинен ними добросовісно виконуватися. Учасники договору не можуть посилалися на положення свого внутрішнього (національного) права з метою виправдання невиконання ними договору (Віденські конвенції про право міжнародних договорів 1969 і 1986 рр.).

Сфера дії вказаного принципу не обмежується лише міжнародними договорами (Декларація про принципи міжнародного права 1970 р.).

Виділяють такі принципові положення виконання міжнародних зобов'язань:

1. Кожна держава зобов'язана добросовісно виконувати свої зобов'язання:

а) за Статутом ООН;

б) з загальновизнаних принципів і норм міжнародного права;

в) за міжнародними договорами, які дійсні відповідно до загально-визнаних принципів і норм міжнародного права.

2. На випадок суперечностей між зобов'язаннями за міжнародними договорами і зобов'язаннями як членів ООН за його Статутом, перевага надається статутним зобов'язанням.

3. Кожна держава, здійснюючи свої суверенні права, в тому числі і такі, як встановлення власних законів і адміністративних правил, повинна забезпечити, щоб такі закони і адміністративні правила, рівно як і практика і політика їх застосування відповідали їй зобов'язанням по міжнародному праву.

В сучасному міжнародному праві вироблені досить ефективні інституційні механізми дотримання принципу добросовісного виконання міжнародних зобов'язань, зокрема: взаємні консультації, переговори, суди, третейські суди тощо.

Поняття і структура міжнародного договору. Відповідно до ст. 2 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року і Віденської конвенції про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 року міжнародний договір – це врегульована міжнародними правом угода, укладена державами та іншими суб'єктами міжнародного

права у письмовій формі, незалежно від того, чи міститься така угода в одному, двох або декількох пов'язаних між собою документах, а також незалежно від її найменування. Як правило, міжнародний договір є угодою двох або більше держав щодо встановлення, зміни або припинення взаємних прав та обов'язків у політичних, економічних, соціальних, культурних або інших відносинах.

Хоча у визначенні не зазначається про договори в усній формі, держави та інші суб'єкти міжнародного права можуть за взаємною згодою розповсюдити на усні договори дію положень згаданих Віденських конвенцій. Однак в усній формі договір (джентльменська угода) в сучасному міжнародному праві зустрічається рідко, оскільки тільки договір у письмовій формі чітко і конкретно фіксує права й обов'язки сторін.

Об'єктом міжнародного договору є відносини суб'єктів міжнародного права з приводу матеріальних і нематеріальних благ, дій і утримання від дій. Будь-який об'єкт міжнародного права може бути об'єктом міжнародного договору. Самі держави визначають, що є об'єктом міжнародного договору, проте вони утримуються від того, щоб об'єктом договорів були питання, що становлять виключно внутрішню компетенцію держав. Як правило, об'єкт договору відображається в найменуванні договору.

Як впливає з Віденської конвенції 1969 р., «кожна держава володіє правоздатністю укладати договір» (ст. 6). У свою чергу, правоздатність міжнародної організації укладати міжнародні договори «реалізується правилами цієї організації – зокрема, установчими актами організації, прийнятими відповідно до них рішеннями і резолюціями, а також сталою практикою цієї організації» (ст. 1, 6 Віденської конвенції 1986 р.).

Держави – члени міжнародної організації можуть шляхом міжнародної угоди створювати для неї права і обов'язки. Договори зобов'язують тільки учасників. Для третіх сторін, тобто держав, що не беруть участь, вони не створюють ні прав, ні зобов'язань. Договір може встановити правові наслідки для третіх держав тільки у разі їх згоди. Якщо така держава користується правами, що витікають з договору, вона повинна дотримуватись і пов'язаних з цим обов'язків.

До структури договору відносяться його складові частини, а саме назва договору, преамбула (зазначаються цілі укладення даного

договору, сторони договору й ін.), основна частина (предмет договору, права та обов'язки сторін), заключна частина (передбачаються умови вступу договору в силу, строк його дії, порядок припинення та ін.). Договір переважно складається з розділів, глав, статей, пунктів. Іноді договори супроводжуються застереженнями сторін, додатками, у яких містяться норми, що пояснюють основний текст, правила процедури, вирішення суперечок (протоколи, описи, технічні умови, стандарти, карти тощо). Усі частини договору мають однакову юридичну силу. Обов'язковим елементом є підписи уповноважених сторін договору.

Мова, на якій складається текст договору, визначається договірними сторонами. Двосторонній договір складається зазвичай мовами обох договірних сторін, хоча вони можуть вибрати й іншу мову. Іноді крім двох мов договірних сторін вони складають текст і третьою (нейтральною) мовою. На пострадянському просторі міжнародні договори укладаються мовами договірних сторін, а також російською мовою.

Багатосторонні договори укладаються мовами, які визначаються договірними країнами. Встановилася практика укладання договорів під егідою ООН, спеціалізованих установ ООН або інших міжнародних організацій офіційними мовами цих організацій (англійською, арабською, іспанською, китайською, російською, німецькою, французькою). Тексти договорів різними мовами є аутентичними і мають однакову юридичну силу.

Як основне джерело міжнародного права міжнародний договір може мати різні форми і найменування: договір, угода, пакт, декларація, трактат, конвенція, комюніке, протокол, обмін нотами, акт, заключний акт-картель, конкордат, статут, хартія тощо, які мають однакову юридичну силу, створюють права і обов'язки для їх учасників.

Протокол (договірний) – офіційний документ (як правило, додаток до основного), яким доповнюється міжнародний договір; акт рішення міжнародної конференції, що має силу міжнародного договору (наприклад, Женевський протокол про заборону задушливих, отруйних або інших речовин і бактеріологічної зброї під час воєнних дій 1925 р.). Факультативний протокол – різновид багатостороннього міжнародного договору, що існує самостійно або як додаток до іншого договору (не є його невіддільною частиною), в якому окремі учасники

фіксують домовленість щодо питань, з яких не змогли дійти згоди всі учасники основного договору. Участь сторін основного договору в такій додатковій угоді не обов'язкова (факультативна). Комюніке – офіційне урядове повідомлення про міжнародні переговори, угоди, важливі події у внутрішньому житті країни, про перебіг воєнних дій тощо; одна з назв міжнародного договору. Модус вівенді (лат. *modus vivendi* – спосіб життя) – у міжнародному праві й дипломатичній практиці тимчасова, зазвичай короткострокова угода, яку укладають, коли обставини не створюють умов для досягнення постійного або довготривалого договору. У подальшому така домовленість має стати постійною. Трактат – багатосторонній договір між усіма суб'єктами міжнародного права стосовно політичних, військових, економічних питань. Картель – міжнародний договір, предметом якого є обмін військовополоненими, або про видачу злочинців. Конкордат – міжнародна угода з релігійних, релігійно-політичних питань, однією зі сторін якої є Ватикан.

Види міжнародних договорів. Договори можуть класифікуватися за різними підставами.

1. За колом учасників: двосторонні і багатосторонні. Основну масу договорів складають двосторонні, які враховують специфіку конкретних держав і їх відносин. Разом з тим зростає значення багатосторонніх договорів. За їх допомогою розв'язуються важливі проблеми загальнолюдського значення (наприклад Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 року, конвенції з морського і космічного права). Багатосторонні конвенції є основним засобом кодифікації і прогресивного розвитку міжнародного права.

2. За змістом (предметом) договору: політичні, економічні, угоди зі спеціальних питань. Така класифікація полегшує облік і систематизацію міжнародних договорів. Зокрема, політичними є договори про ненапад, нейтралітет, роззброєння, мирні договори, з прикордонних і територіальних питань (Статут ООН, Договір про дружбу і співробітництво). Прикладом економічного договору є Договір між Україною і США про заохочення та взаємний захист інвестицій 1994 року. До угод зі спеціальних питань відносять договори у сфері транспорту, зв'язку, сільського господарства, освіти, культури, про правову допомогу, консульські конвенції.

3. За доступом до договорів (за способом приєднання): відкриті та закриті. Договори, в яких можуть брати участь інші сторони без надання згоди сторін, які уклали цей міжнародний договір, та не передбачається виконання особливих умов, називають відкритими. Договори, де є обмеження для участі в ньому, називають закритими. Він припускає, насамперед, участь тільки держав, що уклали такий договір. Деякі автори виділяють також напіввідкриті договори, до яких можуть приєднатися й інші держави, але за згодою сторін, які уклали цей міжнародний договір та виконанням особливих процедур.

4. За географічною чи просторовою ознакою: універсальні, регіональні, локальні. Договори, кодифікуючі міжнародно-правові норми, об'єкт і цілі яких представляють інтерес для всіх держав, називають загальними або універсальними договорами. Такі договори повинні бути відкритими, тобто в них має право брати участь будь-яка держава. У той же час Північноатлантичний договір 1949 року є універсальним закритим міжнародним договором. Договори держав певного географічного району називають регіональними (угоди, укладені в рамках СНГ, Римський договір про ЄЕС 1957 р.).

Стаття 3 ЗУ «Про міжнародні договори України» 2004 р. виділяє міжнародні договори України, укладені Президентом України або за його дорученням – від імені України; Кабінетом Міністрів України або за його дорученням – від імені Уряду України; міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, державними органами – від імені міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, державних органів. Так, від імені України укладаються міжнародні договори України: а) політичні, мирні, територіальні, стосовно державних кордонів, розмежування виключної (морської) економічної зони і континентального шельфу України; б) що стосуються прав, свобод та обов'язків людини і громадянина; в) про участь України в міждержавних союзах та інших міждержавних об'єднаннях (організаціях), системах колективної безпеки; г) про військову допомогу та направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав чи допуску підрозділів збройних сил іноземних держав на територію України, умови їх тимчасового перебування, включаючи терміни виведення, фінансово-економічні, екологічні та інші наслідки

і компенсації; г) про використання території та природних ресурсів України; д) яким за згодою сторін надається міждержавний характер. У свою чергу, від імені Уряду України укладаються міжнародні договори України з економічних, торговельних, науково-технічних, гуманітарних та інших питань, віднесених до відання Кабінету Міністрів України. Міжвідомчими є міжнародні договори України з питань, віднесених до відання міністерств та інших центральних органів виконавчої влади

Стадії укладання міжнародних договорів. Віденські конвенції 1969 і 1986 років не визначають, що слід розуміти під «укладенням договору». Виходячи з міжнародної практики, можна зробити висновок, що укладення міжнародного договору означає всі дії держави, починаючи від переговорів і закінчуючи вступом договору в силу.

Процес укладення договорів може бути розділений на стадії:

- складання і ухвалення тексту договору;
- встановлення аутентичності текстів договорів;
- вираження згоди на обов'язковість договору.

У різних підручниках з міжнародного права можна зустріти різну кількість таких стадій. Також виокремлюють більш детально усі етапи укладення міжнародного договору: призначення уповноважених для ведення переговорів – подання і перевірка – узгодження тексту договору – обговорення та ухвалення проекту договору – аутентифікація, парафування тексту договору – підписання договору – заява застережень – ратифікація договору – обмін ратифікаційними грамотами та їх депонування – опублікування договору – реєстрація договору.

Договори, як правило, готуються і підписуються спеціально уповноваженими на те особами. Вони повинні мати відповідні повноваження, тобто документ, який засвідчує про право вести переговори, підписувати міжнародний договір, брати участь у конференції тощо. Укладати договори без спеціальних повноважень (*ex-officio*) можуть глава держави, глава уряду, глава відомства закордонних справ. Глави дипломатичних представництв і представництв держав при міжнародних організаціях і на міжнародних конференціях також не потребують повноважень, проте вони можуть здійснювати дії лише з метою прийняття тексту договору.

Укладенню договору передують договірні ініціативи, тобто пропозиції однієї держави або групи держав укласти певний договір з одночасним представленням проекту тексту договору.

Розробка тексту договору може відбуватися на переговорних, на спеціально скликаних міжнародних конференціях, у рамках міжнародних організацій. Двосторонні договори розробляються в основному на переговорах відповідних держав. А конвенції про право міжнародних договорів 1969 і 1986 років приймалися на міжнародних конференціях з кодифікації права договорів, Конвенція про боротьбу із захопленням заручників 1979 р. – Генеральною Асамблеєю ООН, Конвенція про примусову і обов'язкову працю 1929 р. – у рамках МОП.

Після того, як текст договору узгоджений, необхідно встановити його аутентичність. Встановлення аутентичності означає, що текст договору остаточний і змінам не підлягає. Встановлення аутентичності договору проводиться шляхом його парафування (проставлення під договором ініціалів уповноважених осіб), підписання, підписання *ad referendum* (підписання договору з умовою подальшого схвалення компетентним державним органом), включення тексту в заключний акт конференції або в резолюцію міжнародної організації про схвалення договору. Парафування міжнародного договору – попереднє підписання міжнародного договору ініціалами уповноважених осіб, які брали участь у його розробленні. Можливе парафування всього тексту договору і певних його статей. Якщо після процедури встановлення аутентичності договору сторони вирішують внести в текст зміни або доповнення, аутентичність підлягає новому встановленню.

Текст договору може прийматися голосуванням (одноголосно, простою більшістю, двома третинами голосів або іншою більшістю за угодою сторін), консенсусом (без голосування, за відсутності заперечень учасників переговорів. Якщо надходить хоча б одне заперечення, текст договору не може бути прийнятий до тих пір, поки не буде змінено відповідне положення договору або заперечення не буде знято).

Вираження згоди на обов'язковість міжнародного договору. Наступною стадією укладення договору є вираження згоди держав та інших суб'єктів міжнародного права на обов'язковість договору. Статті 11 Віденських конвенцій 1969 і 1986 років встановили наступні

способи вираження згоди на обов'язковість договору: підписання договору; обмін документами; ратифікація договору; його прийняття, затвердження; приєднання до нього або будь-який інший спосіб, про який домовилися сторони.

Найбільш поширеним способом вираження згоди на обов'язковість договору є його підписання. Підписання договору означає або остаточне ухвалення його тексту, або вираження згоди на його обов'язковість. Воно може бути повним, остаточним або попереднім. У підписаний договір не можуть вноситися зміни.

У деяких міжнародних організаціях прийнята процедура, яка взагалі не передбачає підписання. У МОП, наприклад, конвенції приймаються конференцією і передаються на затвердження державам.

Згода на обов'язковість договору може бути виражена шляхом обміну документами, наприклад нотами або листами ідентичного змісту.

Ратифікація – остаточне схвалення, затвердження найвищим органом держави міжнародного договору, що означає згоду на обов'язковість для неї договору, який набуває юридичної сили лише після ратифікації. Порядок ратифікації визначається внутрішнім правом.

Як правило, найважливіші договори за законодавством різних країн підлягають ратифікації найвищим законодавчим органом держави або главою держави. На підставі акту про ратифікацію глава держави підписує ратифікаційну грамоту. Зустрічаються випадки, коли виносять питання про ратифікацію договору на референдум. Договори, які не підлягають ратифікації, схвалює уряд або одна з урядових структур (підлягають затвердженню).

Ратифікація договору вважається завершеною після обміну ратифікаційними грамотами (двосторонній договір) або вручення їх депозитарію (багатосторонній договір). Ратифікація є остаточною, від неї не можна відмовитися або знову винести договір на обговорення. Відповідно до Конституції України (ст. 9) чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Ратифікація міжнародних договорів України здійснюється шляхом прийняття закону про ратифікацію, невід'ємною частиною якого є текст міжнародного договору. Якщо на ратифікацію подається міжнародний договір, виконання якого потребує

прийняття нових або внесення змін до чинних законів України, проекти таких законів подаються на розгляд Верховної Ради України разом з проектом закону про ратифікацію і приймаються одночасно.

Затвердженню підлягають міжнародні договори України, які не потребують ратифікації, якщо такі договори передбачають вимогу щодо їх затвердження або встановлюють інші правила, ніж ті, що містяться в актах Президента України або Кабінету Міністрів України. Затвердження міжнародних договорів України здійснюється Президентом України у формі указу, Кабінетом Міністрів України у формі постанови у передбачених ст. 12 Закону «Про міжнародні договори України».

Згода на обов'язковість договору може бути виражена через приєднання до договору (ст. 15 Віденських конвенцій). Можливість приєднання передбачається в самому договорі або узгоджується з його учасниками. Як правило, приєднання здійснюється тими ж органами, що і ратифікація.

Затвердження, прийняття – процедури вираження згоди на обов'язковість договору, що не підлягає ратифікації, але передбачає схвалення після підписання. У наш час договори звичайно містять положення про те, що прийняття здійснюється кожною зі сторін відповідно до її внутрішнього права.

Після ратифікації договору здійснюється обмін ратифікаційними грамотами або здача їх депозитарію.

Депозитарій. Застереження до міжнародного договору. Депозитарій – держава або міжнародна організація, що бере на себе зобов'язання зберігати текст міжнародного договору, документи про його ратифікацію, про приєднання до договору інших держав тощо. Депозитарій визначається під час ведення переговорів. Як правило, це держава, в якій відбуваються переговори та підписання договору.

Основними функціями депозитарію є: зберігання оригінального тексту договору; підготовка, засвідчення копій; реєстрація договору в ООН; інформування учасників договору про надходження ратифікаційних грамот та іншої документації (заяви, застереження, приєднання, денонсації) щодо договору.

Реєстрація міжнародних договорів – внесення до спеціального реєстру міжнародної організації міжнародного договору, який набув чинності,

що дає змогу посилатися на нього в органах такої організації. Реєстрація договорів здійснюється в секретаріатах ООН, спеціалізованих установах ООН, Ради Європи та інших організацій. Включення цієї статті в Статут ООН переслідувало ціль обмежити таємну дипломатію і довести до відома міжнародного співтовариства зміст договорів. Але навіть якщо договір зареєстрований в міжнародній організації, він підлягає, як впливає з Віденських конвенцій, обов'язковій реєстрації в Секретаріаті ООН.

У тих випадках, коли учасник міжнародного договору не згодний з будь-якою частиною договору, яка, однак, не виключає його участі у договорі, він має право виявити цю незгоду шляхом заяви застереження. Це суверенне право кожної держави, що можна заявити на всіх стадіях укладення договору.

Застереження – це одностороння заява держави, зроблена під час підписання, ратифікації, затвердження, прийняття договору, приєднання до нього, за допомогою якої вона бажає виключити або змінити юридичну дію певних положень договору в їхньому застосуванні до даної держави. Вона недопустима в двосторонньому договорі, а також якщо застереження самим договором або якщо договором передбачено право робити лише певні застереження, до яких дане не належить, або коли застереження недопустиме з точки зору об'єкта і мети договору (ст. 19 Віденської конвенції 1969 р.).

Для застереження згода інших учасників не вимагається. Але конвенцією встановлено, що застереження вважається прийнятним іншими учасниками, якщо протягом 12 місяців з дня його заяви вони не висловили проти нього заперечень. Разом з тим слід урахувати, що заява застереження створює новий режим договору між державою, яка заявила застереження, і тими, котрі застереження не заявляли. Він полягає в тому, що держава, яка заявила застереження, визнає договір не в цілому, а лише в тій частині, якої застереження не стосується. Для всіх же інших держав договір діє у повному обсязі.

Дія і припинення дії договорів. Недійсність міжнародних договорів. У договірній практиці розрізняють поняття «вступ в силу» і «надання (набуття) чинності» міжнародного договору.

Вступ договору в силу означає настання моменту, з якого договір починає діяти як юридичний акт. Багатосторонній договір може набути

чинності для сторін у різний час залежно від того, коли вони оформили свою участь.

Договір не зобов'язує тих, що прийняли його. Але через норму загального міжнародного права сторони зобов'язані утримуватися від дій, здатних позбавити договір його об'єкту, зробити неможливим досягнення його цілей. Цей обов'язок існує з моменту підписання договору до його ратифікації або відмови від ратифікації.

Договір набуває чинності на умовах, у ньому вказаних. Договір, що не вимагає ратифікації або затвердження, набуває чинність після його підписання; договір, який потребує ратифікації – після його ратифікації (або затвердження).

Договір може застосовуватися тимчасово, до вступу в силу, якщо це передбачено в самому договорі або про це учасники домовилися іншим чином.

Вступ договору в силу і початок його застосування – поняття різні. Зазвичай вони співпадають за часом, але не завжди. У Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р. передбачено, що вона набуває чинності після здачі ратифікаційної грамоти або акту про приєднання, а застосовуватися буде лише у разі збройного конфлікту. Договір, як і закон, зворотної сили не має.

Строк дії міжнародного договору – період часу, упродовж якого діє міжнародний договір; визначається в самому договорі. Більшість міжнародних договорів є строковими (безумовно-визначені, умовно-визначені), але практика знає і безстрокові договори, з невизначеним строком чинності та особливі договори (термін дії тимчасово не встановлений, його визначення його передбачено сторонами у майбутньому).

Дія договору починається з моменту набуття ним чинності; міжнародний договір припиняє свою дію після закінчення терміну, на який його уклали. Дострокове припинення дії міжнародного договору регулюється в особливому порядку.

Чинність договору може бути продовжена за погодженням сторін шляхом пролонгації.

Пролонгація міжнародного договору – продовження строку дії договору, що виконується, до закінчення строку його дії з метою

забезпечення його безперервності. Пролонгація міжнародного договору здійснюється двома способами:

– укладенням спеціальної угоди (протоколу) про те, що договір продовжено на певний строк;

– передбаченням умови про продовження в тексті договору. При цьому можлива автоматична пролонгація міжнародного договору, тоді в договорі передбачено, що коли жодна з договірних сторін не зробить заяви про відмову від договору за певний час до закінчення строку його дії, то договір автоматично вважається продовженим на певний, зазначений у ньому строк.

У міжнародному праві розрізняють припинення і призупинення дії договору. Припинення дії – втрата міжнародним договором своєї юридичної сили за умов, визначених самим міжнародним договором, або за вольовим рішенням сторін. Такий договір перестає породжувати права й обов'язки для його учасників. Виділяють вольові (денонсація, скасування, новація або заміна, анулювання договору) і не вольові (закінчення строку дії договору, настання скасовувальної умови, виникнення нової імперативної норми, війни, припинення існування суб'єктів договору) способи припинення дії договорів.

Денонсація міжнародного договору – спосіб припинення дії міжнародної угоди в порядку та в строки, обумовлені в ній. Загальною умовою денонсації є повідомлення однієї з сторін договору про відмову від його виконання, що призводить до припинення дії договору. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. містить загальні правила денонсації та порядок врахування цих вимог у міжнародному договорі. Денонсація договору, як правило, здійснюється в тому ж порядку і тими ж органами, що і згода на його обов'язковість (ратифікація).

Анулювання, як і денонсація, є односторонньою відмовою від міжнародного договору, коли є достатні для того підстави, визначені нормами міжнародного права. При денонсації держава-учасниця не зобов'язана пояснювати причини виходу з договору, а шляхом анулювання повинна зазначити ці обставини (причини). Анулювання договору означає визнання його недіючим, нікчемним з моменту висновку. Так у 1990 році Радянський Союз анулював секретні радянсько-німецькі протоколи 1939–1940 рр. про розділ Польщі і Прибалтійських країн як

такі, що порушують основні принципи міжнародного права. Ці документи були визнані такими, що не породжують правових наслідків з моменту їх укладення.

Під новацією (заміною) розуміють укладення державами-учасниками нового договору з тих самих питань.

Скасування – це припинення дії договору за згодою всіх договірних сторін.

З-поміж підстав припинення дії договорів можна виділити внутрішні (передбачені в самому договорі) і зовнішні (умови, не передбачені договором). До внутрішніх відносяться: закінчення строку дії договору; виконання договору; денонсація договору; настання передбачених у договорі подій або умов (скорочення кількості учасників, встановленої договором). Зовнішні підстави припинення договорів: згода на припинення договору його учасників; анулювання договору; істотне порушення умов договору одним або декількома учасниками; припинення Існування суб'єкта договору; виникнення нової імперативної норми міжнародного права; докорінна зміна обставин; війна.

Призупинення дії – перерва дії міжнародного договору протягом певного проміжку часу. Дія призупинених міжнародних договорів відновлюється автоматично (після усунення обставин, що спричинили їх призупинення). Призупинення дії договору за певних умов може перейти у його припинення.

У міжнародному праві діє презумпція дійсності договору. Проте за певних обставин договори можуть бути визнані недійсними, що не мають юридичної сили. Залежно від наслідків розрізняють абсолютну і відносну недійсність договорів.

Абсолютна недійсність (недійсність договору із самого початку) передбачає усунення всього здійсненого за договором. Підставами абсолютної недійсності можуть бути: обманні дії іншої держави; підкуп представника держави; примушування представника держави; примус держави в результаті застосування сили чи її погрози, порушуючи принципи Статуту ООН.

Договори також є нікчемними, якщо у момент укладення вони суперечать імперативній нормі загального міжнародного права (тобто нормі, яка приймається і визнається міжнародним співтовариством

держав у цілому як норма, відхилення від якої не допустиме, і яка може бути змінена тільки подальшою нормою такого ж характеру).

При відносній недійсності (недійсність з моменту оспорювання) договору дії, що сумлінно вчинялись до посилання на недійсність, не вважаються незаконними лише з причини недійсності договору. Підставами відносної недійсності є: порушення норми внутрішнього права (державна не має права посилатися на ту обставину, що її згода на обов'язковість договору була виражена в порушення положень її внутрішнього права, якщо тільки дане порушення не було явним і не стосувалося норми її внутрішнього права особливо важливого значення); перевищення представником держави правомочності на вираження згоди на обов'язковість договору; помилка, яка стосується факту або ситуації, що існувала при укладенні договору, якщо вони представляли істотну основу для згоди на обов'язковість.

Виникнення нової імперативної норми міжнародного права також передбачає недійсність договорів, що суперечать їй, або окремих положень.

Розрив дипломатичних або консульських відносин між учасниками договору, як правило, не впливає на правовідносини, встановлені міжнародними договорами.

Питання до семінарського заняття:

1. Поняття права міжнародних договорів. Джерела права міжнародних договорів.
2. *Pacta sunt servanda* як базовий принцип права міжнародних договорів.
3. Поняття, структура, мова укладання міжнародних договорів.
4. Найменування міжнародних договорів.
5. Види міжнародних договорів.
6. Стадії укладання міжнародних договорів.
7. Вираження згоди на обов'язковість міжнародного договору.
8. Депозитарій. Функції депозитарію.
9. Застереження до міжнародного договору.
10. Дія і припинення дії договорів.
11. Недійсність міжнародних договорів.

12. Тлумачення міжнародних договорів.
13. Законодавство України про міжнародні договори.

Теми для самостійної роботи:

1. Поняття права міжнародних договорів. Джерела права міжнародних договорів.
2. *Pacta sunt servanda* як базовий принцип права міжнародних договорів.
3. Поняття, структура, мова укладання міжнародних договорів.
4. Найменування міжнародних договорів.
5. Види міжнародних договорів.
6. Стадії укладання міжнародних договорів.
7. Вираження згоди на обов'язковість міжнародного договору.
8. Депозитарій. Функції депозитарію.
9. Застереження до міжнародного договору.
10. Дія і припинення дії договорів.
11. Недійсність міжнародних договорів.
12. Тлумачення міжнародних договорів.
13. Законодавство України про міжнародні договори.

Теми рефератів:

1. Кодифікація права міжнародних договорів.
2. Міжнародний договір в системі законодавства України.
3. Співвідношення міжнародного договору та звичаїв в системі джерел міжнародного права.

Список літератури:

1. Статут Організації Об'єднаних Націй 1945 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : <https://www.un.org/ru/charter-united-nations/index.html>
2. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй 1970 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569.

3. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055.
4. Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1975 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_a04.
5. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_118.
6. Антонович М.В. Міжнародне право: навчальний посібник. – К: Юрінком Інтер, 2011. – 381 с.
7. Буткевич В.Г. Міжнародне право: основи теорії: підручник / В.Г. Буткевич, В.В. Мицик, О.В. Задорожній. – Київ: Либідь, 2002. – 608 с.
8. Булгакова Д.О. Міжнародний договір у системі права Європейського Союзу (теоретичні аспекти) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Булгакова Дар'я Олександрівна ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2013.- 19 с.
9. Галецька Н.Б. Форми імплементації міжнародних договорів європейськими державами: порівняльно-правове дослідження [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Галецька Наталія Богданівна ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2015. – 20 с.
10. Зверев Є.О. Тлумачення міжнародних договорів національними судами: європейський досвід та українська практика [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Зверев Євген Олександрович ; Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». – Київ, 2015.- 16 с.
11. Кравченко С.Р. Міжнародно-правове регулювання припинення міжнародних договорів: теорія і практика [Текст] : монографія / С.Р. Кравченко ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. : LAT & K, 2010. – 241 с.
12. Міжнародне публічне право / За заг ред. Репецького В.М. – К.: Знання, 2012. – 437 с.
13. Терлецький Д.С. Конституційно-правове регулювання дії міжнародних договорів в Україні [Текст] : монографія / Д.С. Терлецький ; Одес. нац. юрид. акад. – О. : Фенікс, 2009. – 232 с.

ТЕМА 13

Реалізація норм міжнародного права

1. Поняття реалізації норм міжнародного права.
2. Застосування норм міжнародного права.
3. Дотримання норм міжнародного права.
4. Виконання норм міжнародного права.
5. Додержання норм права як одна з форм реалізації норм міжнародного права.
6. Використання норм права.
7. Форми реалізації норм міжнародного права.

Поняття реалізації норм міжнародного права. Реалізація норм міжнародного права – процес впровадження міжнародного права в поведінку і діяльність держави та інших суб'єктів міжнародного права. Можна виділити чотири форми імплементації норм міжнародного права: виконання, використання, дотримання, застосування.

Застосування норм міжнародного права не має свого постійного місця в механізмі міжнародно-правового регулювання. Застосування в міжнародному праві може також здійснюватися за попередньою домовленістю держав і на випадок правопорушення. Застосування норм міжнародного права можуть здійснювати міжнародні органи (Міжнародний Суд ООН, інші міжнародні суди і арбітражі, Рада Безпеки ООН) в силу повноважень, наданих їм державами. Отже, застосування норми міжнародного права не є простою дією, воно вимагає вияснення фактичних обставин правопорушення, їх оцінки, встановлення норм, які можуть бути застосовані, визначення сфери дії таких норм і співставлення їх з конкретною поведінкою (чи відсутністю такої) суб'єкта міжнародного права, вияснення змісту відповідної норми, можливостей і способів її застосування до встановлених обставин, забезпечення відповідного рішення тощо.

Дотримання норм міжнародного права полягає в утриманні від дій, заборонених міжнародно-правовим актом. Це виконання нормативних розпоряджень забороняючого характеру, реалізація норм заборони.

Міжнародно-правові норми можуть реалізовуватися шляхом дотримання лише в юридично передбачених випадках, інакше суб'єкт правовідносин своїм утриманням від певних дій може порушити норму, її правове розпорядження. Суб'єктами дотримання, виконання і використання норм міжнародного права є всі суб'єкти міжнародного права без винятку.

Виконання норм міжнародного права передбачає активну дію суб'єкта по реалізації нормативних зобов'язань. При виконанні суб'єкти міжнародних правовідносин зобов'язані своїми діями цілеспрямовано здійснювати нормативні розпорядження і тим самим сприяти добросовісній реалізації права. Виконання завжди супроводжується активними діями суб'єкта міжнародних правовідносин, тому нормативно-правове розпорядження більш ретельно регламентує поведінку суб'єктів, ніж при дотриманні. Виконання характеризується конкретними зобов'язаннями і визначеними діями. Такі норми переважають в міжнародному гуманітарному праві, в сфері визначення прав людини, співробітництва в боротьбі зі злочинністю, визначення статусу території тощо. Активна дія суб'єкта правовідносин характерна і для реалізації норм міжнародного права способом використання. Йдеться про реалізацію суб'єктивних юридичних права, можливостей, наданих нормою міжнародного права. При використанні суб'єкт міжнародних правовідносин сам вибирає варіант поведінки під час реалізації юридично визначених можливостей.

Додержання норм права як одна з форм реалізації норм міжнародного права.

Додержання норм міжнародного права полягає в утриманні від дій, заборонених міжнародно-правовим актом. Це виконання нормативних розпоряджень забороняючого характеру, реалізація норм заборони. Міжнародно-правові норми можуть реалізовуватися шляхом дотримання лише в юридично передбачених випадках, інакше суб'єкт правовідносин своїм утриманням від певних дій може порушити норму, її правове розпорядження. Часто реалізація норм міжнародного права способом додержання відбувається зовні не помітно. Відсутність дії з боку суб'єктів свідчить, що вони втілюють норму в життя (невтручання у внутрішні справи держави, нерозповсюдження ядерної зброї,

відмова від виробництва ядерних компонентів, припинення співробітництва з державою-порушницею в умовах оголошення блокади тощо). Суб'єктами додержання, виконання і використання норм міжнародного права є всі суб'єкти міжнародного права без винятку.

Використання норм права. Використання характерне для норм, що встановлюють правосильність суб'єкта міжнародного права. Це, як правило, диспозитивні норми міжнародного права.

Форма реалізації суб'єктивного права, за якої здійснюється втілення в життя уповноважуваних норм. Уповноважуючі норми надають суб'єктам право на здійснення передбачених у них позитивних дій. Використання права відрізняється від попередніх форм реалізації правових норм тим, що в цьому випадку відбувається здійснення суб'єктивних прав, а не реалізація юридичних обов'язків та заборон. Особі надається право вирішувати, користуватися наданим правом чи ні. Але в будь-якому випадку ця норма буде реалізована. Наприклад, право спадщини. За формою вираження використання може бути пасивним чи активним. Полягає у використанні можливостей, наданих правовими нормами, у здійсненні суб'єктивних прав для задоволення власного інтересу (наприклад, реалізація права на вищу освіту).

Формами реалізації норм міжнародного права є:

- відсилання – включення до національного права норми, що відсилає до міжнародного права і санкціонує застосування правил міжнародного договору або звичаю;
- рецепція – прийняття державою норм національного права, які закріплюють норми міжнародного права. Ці норми можуть повторювати текстуально, конкретизувати й адаптувати правила міжнародного права до особливостей правової системи держави.

Процес реалізації державою міжнародного-правового зобов'язання й узгодження міжнародного права і національного права поділяється на: трансформацію, інкорпорацію, рецепцію, відсилання.

Термін «трансформація» має умовний характер, адже по суті норми міжнародного права не втрачають притаманної їм правової природи. Трансформація полягає в забезпеченні державою виконання її міжнародних зобов'язань за допомогою владних повноважень. Якщо формулювання закону текстуально співпадає з положеннями міжнародної

угоди – це інкорпорація. Якщо в національному законі в індивідуальній або загальній формі зафіксовано, що у разі розбіжностей між нормами національного права і нормами міжнародного договору застосовуються норми міжнародного права – це відсилання.

Доктрина трансформації виходить з існування двох різних систем, які діють самостійно. Для того, щоб норма або принцип міжнародного права застосовувались в національному праві, вони мають бути явно і точно «трансформовані» у національний закон за допомогою такого відповідного конституційного механізму, як акт парламенту.

Доктрина інкорпорації, полягає в тому, що норми звичаєвого міжнародного права є частиною національного права і застосовуються із застереженням, що вони не є несумісними з актами парламенту. Міжнародні договори визнаються частиною англійського права, якщо прийнято відповідний парламентський акт. Ця позиція підтверджується численними судовими прецедентами.

Отже, основними концепціями у цій галузі є концепції «імплементатції», «трансформації» й «узгодження», які відображають форму й методи закріплення у національному праві положень міжнародних угод.

Концепція імплементатції. Імплементатція норм міжнародного права є цілеспрямованою організаційно-правовою діяльністю держав, яка здійснюється індивідуально, колективно або в рамках міжнародних організацій з метою своєчасної, всебічної і повної реалізації ухвалених ними відповідно до міжнародного права зобов'язань. У разі реалізації міжнародно-правових норм на національному рівні необхідними є додаткові національні заходи для перетворення цілей, закладених у нормах міжнародного права, на реальні дії юридичних осіб і громадян, які знаходяться під державною юрисдикцією.

Загальною рецепцією є закріплення у конституціях держав положення про те, що міжнародні договори є частиною національного права.

Часткова (індивідуальна) рецепція може відбуватися у формі: інкорпорації, або трансформації – конкретного відсилання.

Інкорпорація – це включення до національних систем права норм, які зовнішньо є цілком ідентичними з нормами акта міжнародного права.

У більшості випадків зазначений міжнародний-правовий акт зберігає форму, найменування, хоча і виступає як закон.

Трансформація – не лише відтворення, але й переробка норм міжнародного договору відповідно до загальних принципів національного права. Правовим результатом трансформації, на відміну від інкорпорації, є не тільки доповнення чинного національного права, але й зміна норм у зв'язку з вимогами міжнародної угоди.

Під терміном «відсилання» розуміється вказівка в національному законодавстві на те, що певна поведінка державних органів, посадових осіб, громадян регулюється загальними положеннями або конкретними нормами договорів міжнародного права.

Під трансформацією розуміється процес приведення державою національного права у відповідність до міжнародного права з метою забезпечення виконання розпоряджень, дозволів і заборон, установлених міжнародним правом.

Трансформація не передбачає зміни міжнародних норм. Міжнародні норми з моменту їх прийняття діють лише у сфері міждержавних стосунків, свою природу не змінюють і змінити не можуть. Для забезпечення здійснення таких норм держави, у разі потреби, приймають необхідні національні правові норми.

Інкорпорація є формальним «включенням» норм міжнародного договору до національного права держави. По суті, приймається новий закон або підзаконний акт, зовнішньо цілком ідентичний міжнародному договору – назва, структура, формулювання тощо.

Легалізація – прийняття особливого національного акта з метою забезпечення виконання державою норм міжнародного права. Такий національний акт не наслідує всіх зовнішніх ознак відповідного міжнародного правового акту.

Існують деякі юридично необхідні обмеження щодо способів норм міжнародного права різними суб'єктами міжнародного права. В силу того місця, яке займає держава серед суб'єктів міжнародного права, лише вона може скористатися різними способами реалізації норм міжнародного права або наділити такими повноваженнями інших суб'єктів.

Питання до семінарського заняття:

1. Поняття реалізації норм міжнародного права.
2. Застосування норм міжнародного права.

3. Дотримання норм міжнародного права.
4. Виконання норм міжнародного права.
5. Додержання норм права як одна з форм реалізації норм міжнародного права.
6. Використання норм права.
7. Форми реалізації норм міжнародного права.

Теми для самостійної роботи:

1. Відсилання як спосіб реалізації міжнародного права.
2. Рецепція як спосіб реалізації міжнародного права.
3. Уніфікація як спосіб реалізації міжнародного права

Теми для рефератів:

1. Застосування судами міжнародних договорів.
2. Застосування судами загальноновизнаних норм і принципів міжнародного права.
3. Застосування судами України міжнародно-правових звичаїв.
4. Застосування судами України норм м'якого права.

Список літератури:

1. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU69K01.html.
2. Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a04.
3. Буткевич В.Г. Міжнародне право: основи теорії : підручник / В.Г. Буткевич, В.В. Мицик, О.В. Задорожній. – Київ: Либідь, 2002. – 608 с.
4. Енциклопедія міжнародного права: у 3 т. /редкол.: Ю.С. Шемшученко, В.Н. Денисов, В.І. Акуленко [та ін.]. – Київ : Академперіодика, 2014. – Т. 1: 2014. – 920 с.
5. Енциклопедія міжнародного права: у 3 т. /редкол.: Ю.С. Шемшученко, В.Н. Денисов, В.І. Акуленко [та ін.]. – Київ : Академперіодика, 2017. – Т. 2: Е–Л. – 928 с.

6. Міжнародне публічне право : у 2 т. : підручник / за ред. В.В. Мицика ; авт. кол.: В.В. Мицик, М.В. Буроменський, О.В. Буткевич [та ін.]. – Харків : Право, 2020. Т. 1. Основи теорії. – 416 с.
7. Сироїд Т.Л. Міжнародне публічне право : підручник. – Одеса : Фенікс, 2018. – 744 с.
8. Стешенко В. Пропозиції щодо удосконалення практики застосування судами України міжнародних договорів / В. Стешенко // Підприємництво, господарств і право. – 2017. – № 12. – С. 289–294.
9. Черкес М.Ю. Міжнародне право : підручник. – К. : Правова єдність, 2009. – 392 с.

ТЕМА 14

Міжнародні правовідносини

1. Поняття міжнародних правовідносин.
2. Суб'єкти міжнародних правовідносин.
3. Зміст міжнародних правовідносин.
4. Об'єкт міжнародних правовідносин.
5. Юридичні факти та міжнародні правовідносини.

Поняття міжнародних правовідносин. Після норм міжнародного права міжнародні правовідносини є другою основною складовою механізмом міжнародно-правового регулювання. Знання сутності міжнародних правовідносин дає змогу спрогнозувати, передбачити правові наслідки від певного міжнародно-правового акту ще на стадії його укладання.

Наразі в науці міжнародного права не вироблено сталої, загально-визнаної думки на природу і сутність міжнародних правовідносин. В широкому розумінні під міжнародними правовідносинами мається на увазі особливий вид міжнародних відносин, тобто суспільні відносини, що регулюються міжнародним правом.

Концепція міжнародних правовідносин притаманна здебільшого вітчизняній (пострадянській) науці. Західна доктрина міжнародного права вважає подібні конструкції штучними, віддаючи перевагу розгляданню механізму дії конкретного міжнародно-правового акту, домовленостям між суб'єктами міжнародного права.

Комплексні дослідження міжнародних правовідносин були проведені В.М. Шуршаловим і В.О. Соколовим. Решта радянських дослідників міжнародного права торкалися проблеми міжнародних правовідносин, як правило, у світлі розвитку інших аспектів міжнародного права. У зв'язку з цим в науці і досі не вироблено сталої, загально-визнаної думки щодо природи і сутності міжнародних правовідносин.

Міжнародні правовідносини розглядають у широкому і вузькому контексті.

В широкому розумінні йдеться про особливий вид міжнародних відносин, тобто врегульовані правом суспільні відносини. Так,

С.В. Черниченко вважає, що «міжнародні правовідносини – це правовий зв'язок між конкретними особами, здатними брати участь в міждержавних відносинах, який складається з таких, що кореспондуються одне одному конкретних правоздатності і обов'язків вказаних осіб, який виник внаслідок настання юридичного факту. Міжнародні правовідносини – це не будь-які суспільні відносини, а завжди міждержавні».

Досить вузьке розуміння міжнародних правовідносин надається І.І. Лукашук: «Правовідносини стосуються не матеріальних, а ідеологічних явищ. Після врегулювання правом матеріальні відносини не переносяться в ідеологічну галузь. ... правовідносини можуть виникнути до відносин, які підлягатимуть регулюванню. Існують також правовідносини, які не опосередковують яких-небудь інших відносин, наприклад процесуальні...».

Враховуючи тривалу дискусію з приводу розуміння природи і сутності міжнародних правовідносин, аналіз їхніх особливостей має містити дослідження: 1) суб'єктів права, зокрема, на рівні правовідносин, тобто учасників правовідносин; 2) об'єктів правовідносин; 3) змісту правовідносин; при цьому слід розрізняти матеріальний зміст, тобто поведінку суб'єктів (включаючи «санкції» в охоронних відносинах), а також юридичний зміст, тобто суб'єктивні юридичні права та обов'язки.

Суб'єкти міжнародних правовідносин. На особливу увагу заслуговує розгляд проблеми співвідношення понять «суб'єкт міжнародного права» і «суб'єкт міжнародних правовідносин». Більшість дослідників схильні ототожнювати ці два поняття, проте, на думку інших, це не є завжди коректним, оскільки суб'єкт міжнародних правовідносин завжди є суб'єктом міжнародного права, але не завжди суб'єкт міжнародного права може бути суб'єктом міжнародних правовідносин. В міжнародному праві, як і у будь-якій іншій галузі права, не може існувати суб'єкта конкретних правовідносин, який не був би суб'єктом права, тобто не володів правоздатністю і основними ознаками правосуб'єктності в межах цієї галузі права.

Суб'єкт права – це сторона, потенційно здатна бути учасником даних правовідносин. Характеристика суб'єкта права – це характеристика об'єктивної, юридичної закріпленої можливості. У випадку із суб'єктом правовідносин ця можливість реалізована в дійсності.

Справді, суб'єкт міжнародних правовідносин завжди є суб'єктом міжнародного права, проте не завжди суб'єкт міжнародного права може бути суб'єктом будь-яких міжнародних правовідносин. Наприклад, такі суб'єкти міжнародного права, як міждержавні організації, не здатні відповідно до своїх статутів бути учасниками багатьох міжнародних правовідносин. Крім того, стати суб'єктом конкретних міжнародних правовідносин можна лише після того, як настали відповідні юридичні факти.

З огляду на зазначене вище, до числа суб'єктів міжнародного права слід включити й охарактеризувати: державу; державоподібні утворення (Ордени, Ватикан, вільні міста тощо); міжнародні організації; народ (націю), які борються за створення незалежної держави; фізичну особу; транснаціональні компанії (слід розглядати як невизначену проблему).

Зміст міжнародних правовідносин. В науці міжнародного права загально визнаною є точка зору, що права і обов'язки учасників міжнародних правовідносин складають юридичний зміст цих правовідносин.

Піднята в загальнотеоретичній літературі дискусія навколо цього твердження, спроба розглядати такі права і обов'язки як форму міжнародних правовідносин, а їх змістом – реальну поведінку, взаємодію відповідних учасників, в науці міжнародного права не була підтримана.

Разом з тим спільного розуміння не вдалося досягти при розкритті змісту суб'єктивних прав і суб'єктивних обов'язків. Що стосується суб'єктивних прав, то для одних – це об'єктивне право в конкретних правовідносинах, реалізоване право. Для інших, суб'єктивне право – то є юридичні засоби (не тільки норми міжнародного права і, впливаючі з них права) забезпечення певної поведінки суб'єктів. Інколи підтримується і такий погляд на суб'єктивне право, як на міру дозволеної поведінки. Правда, прихильники вказаної точки зору обходять питання: чим таке суб'єктивне право відрізняється від норми міжнародного права, функція якої також бути мірою дозволеної поведінки. Тому такі уточнення, чи розбіжності між самими прихильниками вказаної точки зору, як: це міра поведінки зобов'язаного суб'єкта стосовно уповноваженого, або міра дозволеної поведінки самого уповноваженого суб'єкта, чи, як різновид останньої – можливість поведінки по реалізації суб'єктивного права, по вимогам відповідної поведінки від зобов'язаних суб'єктів, а, в необхідних випадках, застосування примусу до останніх, принципового значення не мають.

Головне в суб'єктивному праві – це забезпечення нормою міжнародного права можливість певної дії чи утримання від дії. Реалізувати норму міжнародного права можна тільки через реалізацію суб'єктивного права чи виконання суб'єктивних обов'язків учасників міжнародних правовідносин.

Іншого погляду на проблему притримуються прихильники нормативістської теорії міжнародного права (Г. Кельзен, Й. Кунц, П. Гугенхейм, Дж. Мореллі, І. Мінагава та ін.). Вони, зокрема, вважають, що існує лише об'єктивне право. Що стосується суб'єктивного права, то воно є результатом доктринальних припущень прихильників природного права.

Суб'єктивні права, як і відповідні правовідносини, можуть складатися одночасно з прийняттям відповідної норми міжнародного права, а можуть з'явитися через певний період після вироблення норми, в період виникнення міжнародних правовідносин. Тобто виникнення і реалізація суб'єктивних прав не завжди є співпадаючими моментами.

Наприклад, юридичне визнання держав одна одній дає їм підставу для здійснення суб'єктивного права на дипломатичні зносини, обмін посольствами. Але це право може бути реалізоване через роки, а може взагалі не бути реалізованим, тобто, коли відповідні правовідносини не складуться. Це є наслідком того, що в міжнародному праві суб'єктивні права виникають не з правовідносин, а з норми права.

Суб'єктивне право не слід змішувати з правоздатністю суб'єктів міжнародного права. Поки не наступив відповідний юридичний факт суб'єктивне право не існує (існує потенційно) і суб'єкт міжнародного права володіє лише правоздатністю. Міжнародна правоздатність реалізується в суб'єктивному праві, але не охоплює її. Можлива міжнародна правоздатність, яка не виступатиме як суб'єктивне право. Так, правоздатність не забезпечена відповідним правовим обов'язком не стане суб'єктивним правом. Правоздатність укладати міжнародні угоди не зобов'язує іншу державу йти на таке укладення, а без такого зобов'язання не можна говорити про суб'єктивне право. Правоздатність встановлювати дипломатичні зносини без згоди іншої сторони не стане суб'єктивним правом. Отже, міжнародна правоздатність по суті ширше поняття ніж суб'єктивне право.

Правоздатність реалізується через суб'єктивне право настільки, наскільки це кореспондуватиметься з прийнятими зобов'язаннями іншою стороною правовідносин.

Вирішується це в міжнародному праві лише через угоду суб'єктів або на основі норм звичаєвого права (наприклад, статус постійно нейтральної держави).

Міжнародна угода може змінити можливості реалізації правоздатності суб'єкта через розширення або звуження його суб'єктивних прав і обов'язків.

Обов'язки суб'єкта міжнародних правовідносин разом з суб'єктивними правами складають зміст правовідносин. Вони є визначальними для необхідної поведінки суб'єкта правовідносин.

Виконання обов'язків суб'єктом правовідносин не може залежати від вольового рішення (як це може бути з суб'єктивним правом). Воно обов'язкове і за формою і по суті. Коли ж суб'єкт правовідносин спробує уникнути дотримання своїх суб'єктивних обов'язків, до нього може бути застосовано відповідні заходи примусу.

Незалежно від того, про яку поведінку йдеться: необхідну, належну чи обов'язкову, якщо вона є реалізацією суб'єктивного обов'язку, то вона завжди повинна бути поведінкою згідно розпоряджень, що впливають з норми міжнародного права.

Суб'єктивні міжнародні обов'язки існують в тісній єдності з суб'єктивними правами в рамках цілого – правовідносин. Права і обов'язки це протилежності, які в однаковій мірі стосуються різних суб'єктів-учасників одних і тих же міжнародних правовідносин. Суб'єкт, який має право одночасно є і зобов'язаним суб'єктом. Теоретично можна уявити права без обов'язків, але такі правовідносини не характерні для міжнародного права. Рідко зустрічаються в міжнародному праві прості правовідносини, коли є одне право і відповідно йому один обов'язок.

Міжнародні правовідносини, як правило, складні за структурою, які включають чисельні суб'єктивні права і відповідні їм за кількістю суб'єктивні обов'язки.

Для зручності аналізу їх інколи розподіляють на групи. Найбільш часто в класифікації застосовується критерій походження суб'єктивних

прав і обов'язків учасників міжнародних правовідносин, критерій джерела права.

Зокрема, виділяють такі правовідносини: а) права і обов'язки які випливають з основних принципів сучасного міжнародного права; б) права і обов'язки яких, випливають з міжнародних договорів; в) права і обов'язки яких виводяться з звичаїв міжнародного права; г) права і обов'язки яких є наслідком рішень міжнародних органів (міжурядових організацій, міжнародних судових і арбітражних інституцій); д) права і обов'язки, які є наслідком односторонніх дій учасника правовідносин і згоди на те інших учасників.

Об'єкт міжнародних правовідносин. Без аналізу об'єкта правовідносин, не можна зрозуміти самі правовідносини. Часто вони настільки взаємопов'язані, що виступають не як два види відносин, а як одне ціле. Проте в цьому цілому слід вирізняти міжнародні правовідносини як компонент механізму міжнародно-правового регулювання і власне міжнародні відносини, які сприяли появі відповідних правовідносин і які є їхньою матеріальною основою. Різниця між об'єктом міжнародного права (система міжнародних відносин) та об'єктом міжнародних правовідносин (чітко визначені міжнародні відносини) криється в обсязі відносин, що підлягають регулюванню, у ступені їх індивідуалізації.

Як і у випадку з суб'єктами правових відносин існує різне бачення об'єкту міжнародних правовідносин. Одні фахівці права (О.К. Стальгевич, Ю.К. Толстой та ін.) вважають, що об'єкт права і об'єкт правовідносин це одне і теж. Інші (Ф.І. Кожевников, Д.Б. Левін та ін.) до об'єкта міжнародного права відносять міжнародні відносини, а до об'єкта міжнародно-правових відносин – територію, дії, утримання від дій, природні багатства континентального шельфу, об'єкти, які запустили в космічний простір і т.п.

Досить значна кількість фахівців міжнародного права категоричні в тому, що об'єкт права і об'єкт правовідносин – різні поняття. Об'єктом конкретних правовідносин, вважають вони, є не суспільні відносини, а конкретні блага (політичні, матеріальні, духовні, особисті тощо), з приводу яких склалися суб'єктивні права і обов'язки суб'єктів.

Блага – це все те, з приводу чого суб'єкт вступає у відносини на їх досягнення, чи відокремлення від них. Саме відносини (а не блага)

регулює право через визначення прав і обов'язків суб'єкта. Отже тут (в правовідносинах) в одне ціле об'єднуються суб'єкти права, обов'язки і відносини між суб'єктами. Якщо сюди додати матеріальні блага, то необхідно їх об'єднати (зв'язати) хоч би з одним яким-небудь елементом, інакше вони не можуть відноситись до правовідносин як властивий йому елемент. Очевидно, що єдиним елементом, з якими, хоч і теоретично можна допустити такий зв'язок, – це суб'єкт правовідносин. Але відносини типу «суб'єкт – правовідносини – благо» (матеріальне чи нематеріальне) – не є соціальними відносинами і правом не впорядковуються. З матеріальними благами у права взагалі опосередкований зв'язок (через суб'єктів). А все те, що має опосередковане відношення до права є таким і для його компонента – правовідносин. Отже, матеріальні і нематеріальні блага не можуть бути складовими елементами правовідносин.

Об'єктом правовідносин можуть бути тільки суспільні відносини. Під час переходу від норми права до правовідносин не змінюється об'єкт правового регулювання, він лише конкретизується із загальних суспільних відносин, які можуть бути врегульовані правом, виділяються конкретні відносини між конкретними суб'єктами. Ці відносини базуються на правах і обов'язках вказаних суб'єктів. Різниця між об'єктом міжнародного права (система міжнародних відносин) і об'єктом міжнародних правовідносин (чітко визначені міжнародні відносини) в об'ємі відносин, що підлягають регулюванню в ступені їх індивідуалізації. Так, як правовідносини є засобом реалізації норми міжнародного права, засобом впливу норми на об'єкт, не можна говорити про різну об'єкти, чи зміну об'єкту в процесі міжнародно-правового регулювання.

Втім подібну логіку доведення використовують і ті автори хто вважає, що об'єктом міжнародних правовідносин є матеріальні і нематеріальні блага, тому, що вони є об'єктом міжнародного права в цілому (В.М. Шуршалов, Н.А. Захаров та ін.).

Відсутність загальноновизнаного погляду на об'єкт міжнародного права безпосередньо впливає на досягнення чи відсутність таких в аналізі проблеми об'єкта міжнародних правовідносин. Окрім названих поглядів на об'єкт міжнародних правовідносин можна вказати

ще й на наступні: а) це зобов'язання, що випливають з правових норм (Дж. Старк, Л. Опенгейм та ін.); б) це всі сторони державної діяльності (С.А. Котляревський, П. Лабанд та ін.); в) це влади, населення і територія (Н.А. Захаров); г) це сукупність позитивних і негативних дій суб'єктів міжнародного права (А.Л. Байков); д) це все те, що відноситься до міжнародних відносин (Ф. Мартенс, Л. Шаланд, Р. Філімор та ін.); е) це сила природи, сила людей і сила суспільства (Н.М. Коркунов); є) це інтереси держав (А. Горовцев, М. Таубе, П. Казанський та ін.) і т.д.

Юридичні факти і міжнародні правовідносини. Виникнення, зміна і припинення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків в міжнародному праві пов'язана з певними життєвими обставинами і умовами, з певними юридичними фактами. Отже, юридичні факти це зовнішні для правовідносин елементи, які дозволяють встановити, коли такого роду правові зв'язки виникають і припиняються, і взагалі, чи вони можливі і при яких обставинах.

Спільний для міжнародного і внутрішньодержавного права юридичний факт не значить, що виникнуть тотожні правові наслідки. Один і той же юридичний факт в одній правовій системі може сприяти виникненню правовідносин, а в іншій зміні чи припиненню відповідних правовідносин.

Зміна чи припинення міжнародних правовідносин без того, щоб наступив нормативно передбачений юридичний факт може привести до порушення динаміки розвитку міжнародних відносин в цілому, до невиконання конкретних зобов'язань (наприклад, денонсація міжнародного договору, коли одна держава скористалась сповна власними суб'єктивними правами).

Юридичними фактами, які породжують міжнародно-правові відносини можуть бути як індивідуальні, так і колективні дії суб'єктів міжнародного права, певні події.

Інколи юридичні факти приводять лише до виникнення певних суб'єктивних прав і обов'язків суб'єкта міжнародного права без завершального формування їх в правовідносини. А саме формування відповідних правовідносин проходить на підставі інших юридичних фактів.

Прийняття держави в міжнародну організацію, як правило, породжує її суб'єктивне право бути обраною в керівні органи організації.

Але саме такі правовідносини складуться після факту обрання. Отже факт прийняття (вступу) держави в міжнародну організацію не був таким, що породжує правовідносини здійснення функцій члена керівного органу, останні формуються на основі такого юридичного факту як обрання в керівний орган.

Але й факт прийняття в міжнародну організацію не є таким, що можна вважати юридично не значимим для правовідносин здійснення функцій члена керівного органу. Він засвідчив абстрактну можливість, суб'єктивне право суб'єкта міжнародного права. Отже, не всі правовідносини утворюються, на підставі певного (одного) юридичного факту. Для більшості необхідна ціла ланка юридичних фактів. Така ж умова часто необхідна для припинення певних правовідносин, тобто, щоб наступив не один, а низка юридичних фактів. Наприклад, для виключення з складу членів Ради Європи необхідна спеціальна доповідь відповідного комітету, підтримка її щонайменше двома комітетами, чергове засідання парламентської асамблеї, внесення конкретного проекту резолюції, відповідне голосування, припинення акредитації парламентської делегації і т.д. Відсутність хоч би одного з вказаних юридичних фактів веде до неможливості припинення правовідносин членства в цій організації.

Для правових наслідків в міжнародному праві виділяють юридичні факти, що ведуть до утворення, зміни чи припинення міжнародних правовідносин; позитивно і негативно впливаючі на правовідносини; такі, що залежать від волі суб'єкта міжнародного права і подій; факти одноразової, багаторазової і тривалої дії.

В системі юридичних актів, що впливають на утворення, зміну чи припинення правовідносин, можна виділити: 1) акти односторонні дії (визнання держави, розрив дипломатичних відносин, оголошення *persona non grata*, застереження до міжнародних договорів, денонсація, нотифікація, протест та ін.); 2) двохсторонні і багатосторонні акти (підписання, ратифікація міжнародного договору, рішення міжнародних організацій та ін.); 3) події ситуації, становища (революції, війни, *rebus sie stantibus* та ін.).

Юридичними фактами можуть бути і неправомірні дії, які породжують правоохоронні правовідносини міжнародної відповідальності.

Питання до семінарського заняття:

1. Поняття міжнародних правовідносин.
2. Суб'єкти міжнародних правовідносин.
3. «Суб'єкт міжнародних правовідносин» та «суб'єкт міжнародного права».
4. Зміст міжнародних правовідносин.
5. Об'єкт міжнародних правовідносин.
6. Динаміка виникнення, зміни і припинення міжнародних правовідносин. Механізм приведення поведінки учасників міжнародних правовідносин відповідно до їх прав і обов'язків у процесі розвитку правовідносин.
7. Юридичні факти та міжнародні правовідносини.

Теми для самостійної роботи:

1. Поняття, основні риси і система міжнародних правовідносин.
2. Суб'єкти міжнародного права і міжнародних правовідносин.
3. Держава – основний суб'єкт міжнародних правовідносин.
4. Поняття й особливості об'єкта міжнародних правовідносин.
5. Динаміка виникнення, зміни і припинення міжнародних правовідносин.
6. Зміст міжнародних правовідносин.
7. Система юридичних фактів.

Теми рефератів:

1. «Суб'єкт міжнародних правовідносин» та «суб'єкт міжнародного права»: проблема співвідношення.
2. Односторонні акти держав в системі юридичних актів міжнародного права.
3. Україна як суб'єкт міжнародного права і міжнародних правовідносин.

Список літератури:

1. Статут Організації Об'єднаних Націй 1945 р. [Електронний ресурс]
Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010.

2. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй 1970 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569.
3. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055.
4. Далявська Т.П. Невизнані держави в контексті державотворчих процесів та міжнародного визнання / Т.П. Далявська // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2014. – Вип. 66. – С. 345–353.
5. Дурсунов Р.М. Міжнародно-правове визнання держав (проблеми теорії та практики) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Дурсунов Раміль Малік огли ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого» – Х., 2014. – 19 с.
6. Забара І.М. Сучасний міжнародний інформаційний правопорядок: концептуальні підходи і питання періодизації // Інформація і право. – 2015. – № 3. – С. 38–46.
7. Забара І.М. Міжнародні правовідносини- основа міжнародного правопорядку (теоретичні аспекти) // Юридичний науковий електронний журнал. – 2016. – № 3 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lsej.org.ua/3_2016/56.pdf.
8. Хмельова І.Є. Визнання та імунітет держав у міжнародному праві / І.Є. Хмельова // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 3. – С. 410–413.

ТЕМА 15

Міжнародно-правова відповідальність

1. Поняття права міжнародної відповідальності. Суб'єкти права міжнародної відповідальності. Співвідношення відповідальності індивіда і держави.
2. Поняття «міжнародної відповідальності». Особливості міжнародної відповідальності.
3. Види міжнародної відповідальності. Форми міжнародної відповідальності. Абсолютна відповідальність.
4. Класифікація підстав міжнародної відповідальності. Юридичні і фактичні підстави міжнародної відповідальності.
5. Склад міжнародно-протиправного діяння. Ознаки міжнародно-правової відповідальності.
6. Види міжнародно-протиправних діянь.
7. Обставини, що виключають протиправність діянь держав.

Поняття права міжнародної відповідальності. Суб'єкти права міжнародної відповідальності. Співвідношення відповідальності індивіда і держави. Право міжнародної відповідальності – галузь міжнародного публічного права, принципи і норми якої визначають юридичні наслідки міжнародно-протиправного діяння, а також завдання шкоди в результаті діяльності, що не заборонена міжнародним правом. Таким чином, право міжнародної відповідальності містить дві підгалузі – відповідальність за протиправні діяння та відповідальність за шкоду, що була завдана діяльністю, не забороненою міжнародним правом.

Суб'єктами права міжнародної відповідальності є суб'єкти міжнародного права. Фізичні особи не можуть бути суб'єктами міжнародно-правової відповідальності, навіть якщо вони вчинили міжнародно-протиправне діяння як посадові особи держави. Вони несуть кримінальну відповідальність, у тому числі безпосередньо на основі норм міжнародного права. Однак, між міжнародно-протиправним діянням фізичної особи та міжнародним правопорушенням держави може бути певний зв'язок. Так, у випадку скоєння злочину індивідом, особливо посадовою особою, держава може нести відповідальність за те, що не запобігла його скоєнню або не покарала винних. Якщо посадова особа або орган

держави діють з перевищенням своїх повноважень або з порушенням вказівок, така поведінка все одно вважається поведінкою держави. При цьому, держава не звільняється від міжнародної відповідальності, якщо її посадові особи, винні у скоєнні міжнародно-протиправного діяння, були притягнуті до індивідуальної кримінальної відповідальності. У випадку агресії держава несе безумовну міжнародну відповідальність.

Основним суб'єктом МПВ є держава. Крім того, суб'єктами МПВ можуть бути міжнародні (міжурядові) організації та інші суб'єкти міжнародного права.

Держава несе безпосередню відповідальність за дії своїх органів законодавчої, судової і виконавчої влади. Це правило розповсюджується на поведінку органів адміністративно-територіальних підрозділів, якщо вони діяли в такій якості, а також на органи, які не відносяться до вказаних структур, але уповноважені внутрішньодержавним правом здійснювати певні прерогативи державної влади, якщо вони діяли в такій якості.

Не розглядається як поведінка держави:

- а) поведінка особи або групи осіб, які діяли в самостійній якості, а не від імені держави;
- б) поведінка органу однієї держави на території іншої держави не розглядається, як дії останньої;
- в) поведінка органу міжнародної організації на території держави;
- г) поведінка органу повстання на території держави.

Міжнародна відповідальність регулюється переважно звичаєвими нормами міжнародного права. Договірне регулювання міжнародної відповідальності практично відсутнє. Спробу кодифікації норм про відповідальність держав здійснила Комісія міжнародного права ООН, розробивши проект статей про відповідальність держав. 12 грудня 2001 р. він був прийнятий Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 56/83 «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння». У даний час Комісія міжнародного права ООН зосередила зусилля над розробкою норм про відповідальність міжнародних організацій.

Поняття «міжнародної відповідальності». Особливості міжнародної відповідальності. Перш за все, міжнародно-правова

відповідальність являє собою особливий вид публічно-правової відповідальності. За визначенням Комісії міжнародного права ООН міжнародно-правова відповідальність – це всі види правовідносин, що виникають в рамках міжнародного права в результаті міжнародно-правового діяння держави, незалежно від того, чи обмежуються ці відносини правовідносинами між державою, яка вчинила протиправне діяння, і державою, яка безпосередньо постраждала, або ж вони розповсюджуються також: на інших суб'єктів міжнародного права і, незалежно від того, чи сконцентровані вони на зобов'язанні винної держави відновити в правах державу, яка постраждала, і стягнути нанесені їй збитки (шкоду) чи охоплюють також: право самої держави, яка постраждала, або інших суб'єктів міжнародного права застосувати до держави, яка винна, будь-яку санкцію, допустиму міжнародним правом.

Таким чином, міжнародна відповідальність настає за вчинення міжнародно-протиправного діяння, реалізується на основі норм міжнародного права, пов'язана з певними негативними наслідками для правопорушника, спрямована на зміцнення міжнародного правопорядку.

Основні ознаки міжнародно-правової відповідальності:

1) реалізується в міжнародних правоохоронних відносинах між державою-порушницею з одного боку, і державою (державами) жертвою з другого боку;

- 1) виникає в наслідок здійснення міжнародного правопорушення;
- 2) полягає в застосуванні до держави-порушниці відповідно до міжнародного права примусових заходів;
- 3) пов'язана з негативними наслідками для правопорушника;
- 4) має за мету забезпечення міжнародної законності і міжнародного правопорядку.

Основні принципи МПВ;

- 1) принцип відповідальності стосовно всіх міжнародно-правових діянь держави;
- 2) принцип визначення суб'єктів таких діянь;
- 3) принцип визначення умов наявності міжнародно-правових діянь;
- 4) принцип незастосування внутрішнього права для визначення наявності цих діянь.

Види міжнародної відповідальності. Форми міжнародної відповідальності. Абсолютна відповідальність. Міжнародно-правова відповідальність реалізується в конкретних видах і формах.

Види міжнародно-правової відповідальності: політична (нематеріальна); матеріальна.

Форми нематеріальної міжнародної відповідальності;

– сатисфакція, ресторація, обмеження суверенітету, обмеження юрисдикції держави і т.п.

Сатисфакція – задоволення нематеріальних вимог для відшкодування збитку нанесеного честі і гідності держави. Сатисфакція може бути:

а) простою (висловлення офіційного співчуття; принесення вибачення; визнання неправомірності вчинених дій т.п.);

б) надзвичайною (тимчасове обмеження суверенітету і правоздатності держави; здійснення влади органами іншої держави; контроль за використанням наукового потенціалу і т.п.).

Ресторація – відновлення державою-порушником попереднього стану певного матеріального об'єкту (відновлення якості питної води, яка потерпіла від діяльності держави порушника, припинення незаконної окупації, звільнення неправомірно затриманих осіб, відміна судових рішень тощо).

– Як форма політичної відповідальності застосовується виключення з міжнародної організації або призупинення прав і привілеїв, що випливають з членства в міжнародних організаціях.

Матеріальна відповідальність настає, коли порушення пов'язано з нанесенням матеріальної шкоди.

Форми матеріальної міжнародної відповідальності:

Репарація – відшкодування суб'єктом-порушником матеріальної шкоди грошима, товарами, послугами тощо. За рішенням Кримської конференції 1945 р. Німеччина зобов'язувалась відшкодувати СРСР збитки в 20 млрд. дол. В 1996 р. Міжнародний Суд ООН прийняв рішення про виплату США Ірану компенсації ВІЗІ млн. дол. за збитий в 1988 р. пасажирський літак.

При надзвичайній репарації держава-порушник обмежується в правах розпоряджатися власними матеріальними ресурсами.

Реституція – повернення державі-жертві правопорушення в натурі майна, незаконно вивезеного з її території державою-порушником або її співучасником.

Різновидом реституції є субституція, яка полягає в заміні неправомірно знищеного або пошкодженого майна, будинків, художніх цінностей, транспортних засобів тощо на рівноцінні.

У міжнародному праві передбачена відповідальність за вчинення певних дій, які самі по собі є правомірними, однак можуть мати непередбачувані наслідки і завдати шкоду третім державам. Найчастіше така відповідальність встановлюється за діяльність, яка пов'язана з джерелом підвищеної небезпеки, а саме: освоєння космосу, експлуатація повітряного транспорту, використання атомної енергії тощо. Така відповідальність має назву абсолютної відповідальності. Завдання шкоди джерелами підвищеної небезпеки є підставою компенсації. Абсолютна відповідальність та порядок її визначення регламентуються спеціальними договорами. Наприклад, ст. II Конвенції про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами, 1972 р. встановлює, що «запускаюча держава несе абсолютну відповідальність за виплату компенсації за шкоду, завдану її космічним об'єктом на поверхні землі або повітряному судну в польоті».

Класифікація підстав міжнародної відповідальності. Юридичні і фактичні підстави міжнародної відповідальності.

Підстави виникнення міжнародно-правової відповідальності поділяються на:

- а) нормативно-правові (юридичні);
- б) фактичні.

Нормативно-правові підстави міжнародно-правової відповідальності – це сукупність юридично обов'язкових міжнародно-правових актів, на основі яких певна поведінка або утримання від дій кваліфікується як міжнародне правопорушення і, в силу яких суб'єкт міжнародного права повинен нести міжнародно-правову відповідальність.

В проекті статей про відповідальність Комісії міжнародного права зазначено: «Діяння держави може бути кваліфіковане як міжнародно-протиправне лише на підставі МП. На таку кваліфікацію не може вплинути кваліфікація цього ж діяння як правомірного згідно внутрішньодержавного права».

Якщо немає заборони певної дії чи утримання від дій, юридична відповідальність, за невеликими винятками, недопустима.

Нормативно-правові підстави визначають межу потенційно можливої відповідальності.

Джерелами міжнародно-правової відповідальності є правомірні, юридично дійсні міжнародні договори і міжнародні звичаї; рішення міжнародних організацій і міжнародних органів, які у відповідності з нормами МП (і в першу чергу, статутами цих організацій) мають юридично-обов'язковий характер; правосудні рішення міжнародних судів і арбітражів (консультативні висновки не є такими); односторонні міжнародні зобов'язання держави, які не є засобом введення в дію (для цієї держави) чинних або щойно створених норм міжнародного права.

Норми міжнародно-правової відповідальності починають функціонувати при наявності певних юридичних фактів, якими є лише міжнародні правопорушення. Міжнародні правопорушення є фактичною підставою виникнення міжнародно-правової відповідальності.

До міжнародного правопорушення веде свідома, неспровокована поведінка. Якщо суб'єкт володів свободою волевиявлення в процесі відповідних дій (чи утримання від дій).

Склад міжнародно-протиправного діяння. Ознаки міжнародно-правового порушення. Види міжнародно-протиправних діянь. Міжнародно-протиправне діяння держави – це будь-яка поведінка, діяльність або бездіяльність, яка приписується державі за міжнародним правом (тобто вважається нею скоєною) і являє собою порушення міжнародно-правового зобов'язання цієї держави. Кваліфікація діяння держави як міжнародно-протиправного визначається міжнародним правом. На таку кваліфікацію не впливає кваліфікація цього діяння як правомірного за внутрішнім законодавством. Поведінка будь-якого органу держави розглядається як діяння цієї держави за міжнародним правом незалежно від того, чи здійснює цей орган законодавчі, виконавчі, судові або будь-які інші функції, незалежно від положення, яке він займає в системі держави, і незалежно від того, чи є він органом центральної влади або адміністративно-територіальної одиниці держави. Діяння суб'єкта не вважається порушенням міжнародного зобов'язання, якщо даний суб'єкт не був пов'язаний цим зобов'язанням у той час, коли відповідне діяння мало місце.

Міжнародне право визначає конкретні ознаки міжнародно-правової відповідальності, а також обставини, які звільняють правопорушників від міжнародно-правової відповідальності.

Дії або утримання від дій не можуть бути міжнародним правопорушенням, якщо вони не мають всіх ознак правопорушення.

Ознаками міжнародно-правового порушення є елементи його складу, до яких відносять:

- а) об'єкт правопорушення;
- б) протиправну поведінку;
- в) шкоду (збиток);
- г) причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою (утриманням від дій) і збитком (шкодою);
- д) вина правопорушника.

Відсутність хоч би однієї із вказаних ознак ставить питання щодо наявності правопорушення.

Об'єкт правопорушення поділяється на:

- безпосередній об'єкт – те з приводу чого створена норма міжнародного права;
- реальний об'єкт – порушена норма міжнародного права;
- загальний об'єкт – міждержавні відносини.

Основним елементом міжнародного правопорушення є протиправна поведінка – протиправні дії або бездіяльність держави, яка веде до невиконання або незалежного виконання її міжнародних зобов'язань.

Основними формами протиправної поведінки держави є:

- а) недотримання органами держави її міжнародних зобов'язань, яке проявляється в порушенні прав інших держав і міждержавних організацій;
- б) недотримання органами держави її міжнародних зобов'язань, яке проявляється в порушенні прав фізичних і юридичних осіб;
- в) недотримання органами держави її міжнародних зобов'язань, яке виникає в зв'язку з самочинними діями фізичних і юридичних осіб;
- г) недотримання органами держави її міжнародних зобов'язань, яке виникає в зв'язку з протиправною діяльністю на її території органів інших держав і міждержавних організацій.

Види протиправної поведінки:

а) діяльність або бездіяльність законодавчих органів (прийняття нормативного акту, який суперечить міжнародним зобов'язанням держави; неприйняття необхідного закону; невідміна закону, який суперечить міжнародним зобов'язанням держави тощо);

б) діяльність або бездіяльність виконавчих органів влади (протиправна, всупереч міжнародним зобов'язанням, поведінка внутрішньодержавних органів і посадових осіб; протиправна поведінка органів зовнішніх зносин; протиправна поведінка осіб із збройних сил тощо).

в) діяльність або бездіяльність судових органів (відмова в судочинстві; судові рішення, в порушення міжнародних зобов'язань держави; помилка суду, яка привела до порушень міжнародних зобов'язань держави тощо);

г) дії державних органів поза межами їх компетенції (дій посадової особи в порушення внутрішньодержавного права, які породжують міжнародно-правову відповідальність тощо);

д) бездіяльність державних органів в зв'язку з протиправною поведінкою приватних осіб, політичних партій і громадських організацій (бездіяльність при вчиненні замаху на честь і гідність іноземної держави – образа прапору, замах на представника іноземної держави, організація збройних загонів в підтримку заколоту тощо).

Протиправна діяльність або бездіяльність наносить шкоду (збитки) іншим суб'єктам міжнародного права.

Види збитків:

– матеріальні (майнові втрати, від територіальних до упущеної вигоди);

– нематеріальні (обмеження державного суверенітету, зазіхання на честь і гідність держави).

В залежності від характеру та об'єму збитку, визначається об'єм, форма і вид міжнародно-правової відповідальності.

Між протиправною поведінкою суб'єкта міжнародного права і збитком (шкодою) повинен бути причинно-наслідковий зв'язок. Держава не може вважатися правопорушником, якщо не встановлено причинно-наслідкового зв'язку між її діями і збитком. В сучасному міжнародному праві не має конкретних нормативних положень, які регулюють порядок встановлення причинно-наслідкового зв'язку, тому на практиці

встановлення і обґрунтування таких зв'язків відбувається з врахуванням конкретних обставин кожного міжнародного правопорушення.

Вина – це неправомірно реалізована воля держави-правопорушниці, яка реалізується в протиправній поведінці її органів.

Форми вини: а) умисел; б) необережність.

На випадок умислу держава навмисно порушує свої міжнародні зобов'язання (здійснює акт агресії, передає ядерну зброю іншій державі, застосовує хімічну, бактеріологічну (токсичну) зброю тощо).

У разі необережності держава порушує міжнародні зобов'язання через їх неналежну реалізацію відповідними органами (не забезпечена надійна охорона дипломатичного представництва і стався замах на дипломатичне представництво тощо).

Презумпція доведення вини в міжнародному праві покладена на потерпілого суб'єкта.

Враховуючи складність встановлення вини в міжнародному праві, суперечну практику її доведення і обґрунтування, Комісія міжнародного права не включила в проект статей про відповідальність держав вину як необхідну ознаку правопорушення, тобто вина НЕ обов'язкова ознака складу правопорушення.

Не вважаються міжнародними правопорушеннями:

- а) недружні акти;
- б) злочинні вчинки фізичних осіб проти міжнародного права (злочини міжнародного характеру);
- в) спірні ситуації.

Недружній акт – це така поведінка держави, яка наносить шкоду та суперечить інтересам іншої держави, але не порушує норм міжнародного права. МП не забороняє недружніх актів. Заборона існує на морально-політичному рівні. Недружній акт надає можливість іншим державам застосовувати до держави, яка вдалася до недружнього акту, заходи у відповідь в порядку реторсії. (Прикладами недружніх актів є – надмірне обмеження прав іноземних фізичних і юридичних осіб, націоналізація іноземної власності, підвищення митних податків відносно товарів певної держави чи групи держав, інші дії).

Злочинні вчинки фізичних осіб проти міжнародного права – це такі дії фізичних осіб, які порушують норми міжнародного права, і тому

заборонені нормами внутрішньодержавного права. Таку заборону держави включають в свої кримінальні кодекси (закони). Боротьба з такими правопорушеннями передбачена нормами міжнародного права, але фізична особа підлягає кримінальному покаранню в національних судових установах. (Прикладами злочинних вчинків фізичних осіб проти міжнародного права є – виготовлення і продаж іноземної валюти і цінних паперів; виготовлення, придбання, зберігання з метою збуту і збут наркотичних засобів без спеціального на те дозволу, глум над символікою іноземної держави тощо).

При спірних ситуаціях держави ще не порушують норми міжнародного права, але інтереси однієї держави страждають від поведінки вищих посадових осіб іншої держави. На цьому етапі сторони не несуть міжнародно-правової відповідальності, але вони зобов'язані вдатися до мирних засобів виходу із ситуації. Відмова виконати це зобов'язання є міжнародним правопорушенням. (Приклади: територіальні спірні ситуації, питання правонаступництва при поділі держави на кілька незалежних держав тощо).

Види міжнародно-протиправних діянь. В українській науці міжнародного права міжнародно-правові порушення за характером наслідків та ступеням небезпечності поділяють на три основні види: найтяжчі міжнародні злочини; серйозні міжнародні правопорушення; ординарні міжнародні правопорушення.

Ординарні міжнародні правопорушення впливають з недодержання умов партикулярних норм міжнародного права. Вони зачіпають інтереси окремих держав і народів. Для них характерно відсутність зафіксованих ознак, так як вони виводяться в кожному конкретному випадку з відповідних міжнародних зобов'язань. Вони завжди мають локальний, партикулярний характер. Шкода розповсюджується лише на потерпілу державу. Приклади: невиконання або неналежне виконання міжнародних договорів в галузі економічного, науково-технічного, культурного і т.п. співробітництва.

Серйозні міжнародні правопорушення зачіпають інтереси всього міжнародного товариства. Безпосередньо не ставлять під загрозу мир і безпеку держав і народів, але впливають на їх стабільність. Як правило, такі правопорушення охоплюють цілу галузь міжнародного права

і зривають виконання багатосторонніх міжнародних угод із значною кількістю учасників.

Приклади: отруєння радіоактивними речовинами повітряного, морського і космічного простору (заборонено Договором 1963 р. про заборону випробовування ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі і під водою і Договором 1967 р.), поширення ядерної зброї (всупереч Договору 1968 р. про нерозповсюдження ядерної зброї і відповідно поновлених в договірному порядку міжнародних зобов'язань) тощо.

Найтяжчі міжнародні злочини – це такі міжнародні правопорушення, які ставлять під загрозу знищення існуючий міжнародний порядок, зачіпають права і інтереси всього світового товариства, як правило, здійснюються з неправомірним застосуванням збройних сил, інших неправомірних примусових заходів, ставлять під загрозу існування держави тощо. При найтяжчих міжнародних правопорушеннях їх ознаки мають чітке міжнародно-правове визначення. Найтяжчі міжнародні правопорушення завжди порушують основні принципи міжнародного права.

В силу об'єму негативних наслідків при найтяжчих міжнародних злочинах та в силу їх небезпеки для світового товариства, їх ще називають злочинами проти людства.

В Статуті Нюрнберзького міжнародного воєнного трибуналу (ст. 6) і Статуті Токійського міжнародного воєнного трибуналу (ст. 5) зроблено узагальнену класифікацію злочинів проти людства на три групи:

1. Злочини проти миру: планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни або війни на порушення міжнародних договорів, угод чи запевнень, участь у загальному плані чи змові, спрямованих на здійснення будь-яких із згаданих вище дій.

Такі злочини прямо заборонені Паризьким пактом 1928 р. (пакт Бріана Келлога), Статутом ООН, резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 3314 (XXIX) від 14 грудня 1974 р. «Визначення поняття агресія», іншими міжнародно-правовими актами.

2. Воєнні злочини: порушення законів та звичаїв війни, зокрема, вбивства, знущання, вивезення в рабство чи з іншою метою цивільного населення окупованої території; вбивства військовополонених чи

знуцання над ними; вбивства заручників; пограбування громадської або приватної власності; безглузде руйнування міст і сіл; руйнування, не виправдане воєнною необхідністю, та інші злочини.

Кваліфікація категорій воєнних злочинів міститься в Гаазьких конвенціях 1907 р. про закони і звичаї війни, Женевському протоколі 1925 р. про заборону хімічної і бактеріологічної зброї, Женевських конвенціях 1949 р. про захист жертв війни і Додаткових протоколах (І і ІІ) до них, Гаазькій конвенції 1954 р. про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту тощо.

3. Злочини проти людяності: вбивства, знищення, перетворення на рабів, заслання та інші жорстокості, вчинені щодо цивільного населення; переслідування з політичних, расових чи релігійних мотивів з метою здійснення або у зв'язку з будь-яким злочином, незалежно від того, були ці дії порушенням внутрішнього права країни, де їх було вчинено чи ні. Найнебезпечнішими злочинами проти людяності є:

а) геноцид – дії що чиняться з наміром знищити цілком або частково національну, етнічну, расову або релігійну групу шляхом вбивства членів такої групи, заподіяння їм серйозних тілесних ушкоджень або спричинення розумового розладу членів такої групи; навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на цілковите або часткове фізичне її знищення; заходи, розраховані на те, щоб запобігти дітородінню у середовищі такої групи; насильна передача дітей з однієї групи в іншу (Конвенція 1948 р. про попередження злочину геноциду і покарання за нього);

б) злочини колоніалізму: колоніальні анексія, позбавлення незалежності, збройних захват тощо;

в) екоцид – злочинний вплив на навколишнє середовище, який викликає незворотні зміни, зникнення фауни і флори, загибель людей;

г) збройні втручання, позбавлення держави незалежності та ін.

Комісія міжнародного права в проекті статей про міжнародну відповідальність запропонувала іншу класифікацію міжнародних правопорушень: «Стаття 19. Міжнародні злочини і правопорушення:

1. Діяння держави, яке порушує міжнародне зобов'язання, є міжнародним протиправним діянням, незалежно від об'єкту порушеного зобов'язання.

2. Міжнародно-протиправне діяння, яке виникло в результаті порушення державного міжнародного зобов'язання, настільки основоположною для забезпечення життєво важливих інтересів міжнародного товариства, що його порушення розглядається як злочин міжнародним товариством в цілому, складає міжнародний злочин.

3. З дотриманням п. 2 і у відповідності з діючими нормами МП міжнародні злочини можуть, зокрема, виникати внаслідок:

а) тяжкого порушення міжнародних зобов'язань, яке має основоположне значення для забезпечення міжнародного миру і безпеки, такого, як зобов'язання, яке забороняє агресію;

б) тяжкого порушення міжнародного зобов'язання, яке має основоположне значення для забезпечення права народів на самовизначення, такого як зобов'язання, яке забороняє встановлення чи збереження силою колоніального панування;

с) тяжкого і масового порушення міжнародного зобов'язання, яке має основоположне значення для захисту людської особистості, таких, як зобов'язання, які забороняють рабство, геноцид, апартеїд;

д) тяжкого порушення міжнародного зобов'язання, яке має основоположне значення для захисту навколишнього середовища такого як, зобов'язання, яке забороняє масове забруднення атмосфери або морів.

4. Будь-яке міжнародно-протиправне діяння, яке не складає міжнародного злочину у відповідності з п. 2, є міжнародним правопорушенням».

Надання допомоги з метою сприяння скоєнню міжнародно-протиправного діяння також є підставою для притягнення до міжнародної відповідальності. Держава, яка допомагає або сприяє іншій державі у скоєнні міжнародно-протиправного діяння, здійснює контроль або керівництво у скоєнні міжнародно-протиправного діяння іншою державою, або примушує іншу державу до вчинення будь-якого діяння несе міжнародну відповідальність, якщо, по-перше, ця держава робить це, знаючи про обставини міжнародно-протиправного діяння, та, по-друге, діяння було б міжнародно-протиправним в разі його вчинення даною державою.

Обставини, що виключають протиправність діянь держав. Міжнародне право передбачає випадки, коли поведінка суб'єкта, яка

не відповідає міжнародним зобов'язанням, може не бути визнана порушенням. Не допускається існування таких обставин, які звільняють суб'єкта міжнародного права від відповідальності за порушення імперативних норм.

У Статтях про відповідальність держав зазначаються обставини, що виключають протиправність діяння, а саме: ...а) згода держави на певну поведінку іншої держави, що не відповідає міжнародному зобов'язанню цієї іншої держави, в рамках отриманої згоди; ...б) самооборона згідно зі ст. 51 Статуту ООН; ...в) здійснення міжнародно-правових санкцій, тобто правомірна реакція держави на міжнародне правопорушення; ...г) форс-мажор (непереборна сила) і непередбачений випадок; ...д) лихо, коли особа вимушена не дотримуватись зобов'язання заради врятування свого життя чи життя довірених їй осіб; ...є) стан крайньої необхідності. Наведений перелік є вичерпним. Коли обставини, що виключають протиправність діяння, припиняють існувати, зобов'язання за МП відновлюють свою дію. Крім того, Статті про відповідальність держав не виключають можливості компенсації матеріальних збитків, спричинених діянням, що не вважається протиправним. Обставини, що виключають виникнення МПВ поділяють на:

а) ті, що є результатом вольових дій, реалізації права (згода, заходи у відповідь і самооборона);

б) обставини, що клялися не залежно від волі суб'єкта (неподолана сила, непередбачуваний випадок, форс-мажор, стихійне лихо, стан необхідності).

А) Згода однієї держави на поведінку іншої держави, яка не відповідає її міжнародним зобов'язанням щодо першої, виключає протиправність другої в межах отриманої згоди. Згода повинна бути чітко виражена до здійснення відповідних дій. Виключається тиск, помилка, підкуп чи насильство над тим, хто дає згоду. Згода не знімає відповідальності щодо третьої держави. (ст. 29 проекту Комісії)

Правомірні дії однієї держави у відповідь на неправомірні дії іншої (контрзаходи, здійснення міжнародно-правових санкцій) можуть привести до порушень. Заходи у відповідь не підлягають МПВ. Правомірні дії у відповідь повинні відповідати принципу пропорційності і режиму

міжнародної відповідальності. Виключені збройні репресалії, позаправові заходи у відповідь, які не пов'язані з конкретним правопорушенням, заходи не потерпілої сторони.

Дії держави не протиправні, якщо вони є законними заходами самооборони згідно зі ст. 51 Статуту ООН. Самооборона може застосовуватись лише у відповідь на збройний напад після вжиття заходів Радою Безпеки ООН (ст. 34 проекту Комісії). При самообороні необхідно дотримуватися принципу пропорційності. Міжнародний Суд ООН і 1965 р. щодо дій в Нікарагуа і проти Нікарагуа зазначив: «правомірність реакції на агресію залежить від критеріїв необхідності і пропорційності заходів, застосованих в рамках законної оборони».

Б) Протиправність діяння держави, не відповідаючи її міжнародному зобов'язанню, виключається, якщо це діяння було викликано непереборною силою або непередбаченою зовнішньою подією, яка не піддавалась контролю держави.

2. Пункт 1 не застосовується, якщо держава, про яку йдеться, сприяла виникненню ситуації матеріальної неспроможності.» (Стаття 31 проекту Комісії).

На увазі маються природні явища (землетрус, епідемії, повені та ін.) або про непередбачувану діяльність людей (катастрофа на атомній електростанції, знищення об'єкту іноземної власності на території держави і т.п.), при яких держава позбавлена можливості упередити негативні наслідки або проявити волю, щоб змінити ситуацію.

Міжнародне право має особливе ставлення до стану необхідності. Держави надто часто посилаються на стан необхідності як на причину недотримання міжнародних зобов'язань. Тому посилення на стан необхідності можливе лише при наявності таких факторів: небезпеки (неминучої), яка загрожує життєвим інтересам держави; виключної ситуації держави, в якій вона інакше себе не могла вести; тимчасового характеру вимушеної поведінки.

Неможливе посилення на стан необхідності, якщо можливість такої ситуації передбачено міжнародним договором можливість такої ситуації, та дії держави не визнані виправданими, або, якщо держава сама сприяла створенню стану необхідності.

Питання до семінарського заняття:

1. Право міжнародної відповідальності в системі міжнародного права. Суб'єкти права міжнародної відповідальності. Співвідношення відповідальності індивіда і держави.
2. Поняття «міжнародної відповідальності». Ознаки міжнародної відповідальності. Принципи міжнародної відповідальності.
3. Класифікації міжнародної відповідальності за видами. Абсолютна відповідальність.
4. Політична відповідальність та її форми.
5. Матеріальна міжнародна відповідальність та її форми.
6. Кодифікація норм про відповідальність держав. Кодифікація норм про міжнародну відповідальність міжнародних організацій.
7. Класифікація підстав міжнародної відповідальності. Юридичні і фактичні підстави міжнародної відповідальності.
8. Склад міжнародно-протиправного діяння. Ознаки міжнародно-правової відповідальності.
9. Види міжнародно-протиправних діянь.
10. Обставини, що виключають протиправність діянь держав.

Теми для самостійної роботи:

1. Право міжнародної відповідальності. Суб'єкти права міжнародної відповідальності. Співвідношення відповідальності індивіда і держави.
2. Поняття «міжнародної відповідальності». Особливості міжнародної відповідальності.
3. Види та форми міжнародної відповідальності. Абсолютна відповідальність.
4. Кодифікація норм про відповідальність держав.
5. Кодифікація норм про міжнародну відповідальність міжнародних організацій.
6. Класифікація підстав міжнародної відповідальності. Юридичні і фактичні підстави міжнародної відповідальності.
7. Склад міжнародно-протиправного діяння. Ознаки міжнародно-правової відповідальності.
8. Види міжнародно-протиправних діянь.
9. Обставини, що виключають протиправність діянь держав.

Теми рефератів:

1. Вина як суб'єктивний елемент міжнародного правопорушення.
2. Воєнні злочини як особливий вид міжнародних правопорушень.
3. Місце інституту відповідальності в системі сучасного міжнародного права.
4. Кодифікація норм відповідальності в Комісії міжнародного права ООН.

Список літератури:

1. Статут Організації Об'єднаних Націй 1945 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : <https://www.un.org/ru/charter-united-nations/index.html>.
2. Проект Комісії міжнародного права статей про відповідальність держав 2001 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pdf/responsibility.pdf.
3. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 56/83. Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : <http://base.garant.ru/2565571>.
4. Конвенція про попередження злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155.
5. Конвенція припинення злочину апартеїду та покарання за нього від 30 листопада 1973 року [Електронний ресурс] Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_149.
6. Гаазькі конвенції про закони та звичаї війни 1899 та 1907 рр. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222.
7. Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153.
8. Проект статей про відповідальність міжнародних організацій. Доповідь Комісії міжнародного права – Шістдесятя сесія Генеральної асамблеї (5 травня – 6 червня – 7 липня – 8 серпня 2008 р).
9. Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами 1972 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_126.

10. Грушко М.В. Воєнні злочини як міжнародні злочини *jus cogens* // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. – 2018. – № 1. – С. 241-244.
11. Денисова Д.О. Відповідальність міжнародних організацій [Текст] : монографія / Д.О. Денисова ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. А.І. Дмитрієва. – Одеса : Фенікс, 2014. – 323 с.
12. Зелинская Н.А. Политические преступления в системе международной преступности : монография / Н.А. Зелинская. – Одесса: Фенікс, 2003. – 400 с.
13. Касинюк І.В. Колізії правового регулювання міжнародної відповідальності держав за вчинення акту агресії // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2015 – № 3. – С. 141–143.
14. Коваленко С.О. Види і форми міжнародно-правової відповідальності міжнародних організацій / С.О. Коваленко // Публічне право. – 2014. – № 2. – С. 113–120.
15. Лукашук И.И. Право международной ответственности / И.И. Лукашук / М.: Волтерс Клувер. – 2004. – 432 с.
16. Мануїлова К.В. Міжнародна уніфікація норм про відповідальність за шкоду, заподіяну під час повітряного перевезення / К.В. Мануїлова // Митна справа. – 2014. – № 6. – С. 12–18.
17. Мохончук С.М. Міжнародна регламентація відповідальності за злочини проти миру та безпеки людства / С.М. Мохончук // Юрист України. – 2012. – № 1-2. – С. 76–81.
18. Ржевська В.С. Право держави на самооборону і міжнародна безпека / В.С. Ржевська. – К.: Промінь, 2005. – 256 с.
19. Філяніна Л.А. Міжнародна кримінальна відповідальність індивідів за злочини геноциду / Л.А. Філяніна, Ю.Р. Тарантюк // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 1. – С. 11–20.

ТЕМА 16

Міжнародно-правові санкції

1. Засоби здійснення зобов'язань з припинення правопорушення та відшкодування шкоди.
2. Поняття і характерні особливості міжнародно-правових санкцій.
3. Типи і види міжнародно-правових санкцій.
4. Санкції міжнародних організацій.
5. Умови правомірності застосування міжнародно-правових санкцій.
6. Механізм застосування міжнародно-правових санкцій.

Засоби здійснення зобов'язань з припинення правопорушення та відшкодування шкоди. Відповідальна держава може добровільно виконати свій обов'язок щодо припинення правопорушення та відшкодування завданої ним шкоди. Крім добровільного виконання обов'язку щодо надання відшкодування, можливо його примусове виконання. Статті про відповідальність держав, окрім форм відшкодування шкоди, закріплюють право на застосування контрзаходів (санкцій), як заходів примусу до виконання зобов'язань, що витікають зі скоєння міжнародно-протиправного діяння. Слід пам'ятати, що примус (контрзаходи або санкції) є самостійним інститутом, який хоча і пов'язаний з міжнародно-правовою відповідальністю, але має інші характеристики. Однак, через тісний зв'язок норм про відповідальність з інститутом контрзаходів, їх об'єднання в єдину галузь міжнародного права є загальноновизнаним.

В доктрині МП не існує єдиного підходу до того, що в себе включають заходи примусу, а також щодо їх найменування. Для їх позначення використовують терміни «репресалії», «реторсії», «санкції», «контрзаходи» тощо. На сьогоднішній день найбільш традиційним є термін «санкції». Термін «санкції» досить довго використовувався і Комісією міжнародного права ООН в процесі роботи над Статтями про відповідальність держав. Однак, в остаточному варіанті Статтей він був замінений терміном «контрзаходи». Таким чином, санкції, так само як і контрзаходи, спрямовані на забезпечення відшкодування,

проте, на відміну від контрзаходів, санкції представляють собою колективну реакцію на порушення МП.

Основною метою контрзаходів є спонукання правопорушника виконати свої зобов'язання, що витікають зі скоєння міжнародно-протиправного діяння. Такі заходи мають характер покарання. Рішення про застосування контрзаходів постраждала держава приймає самостійно. Якщо рішення про застосування контрзаходів виявиться необґрунтованим, держава, що їх застосувала, буде нести відповідальність за неправомірне застосування контрзаходів. Пропорційність контрзаходів шкоді, завданій протиправним діянням, є необхідною умовою їх правомірності.

Потерпіла держава зобов'язана вимагати від держави-правопорушника виконання зобов'язань, що витікають зі скоєння нею міжнародно-протиправного діяння, а також повідомити про рішення застосувати до неї контрзаходи. Принцип мирного вирішення спорів вимагає, щоб до застосування контрзаходів потерпіла держава використала всі можливості мирного врегулювання спору.

Контрзаходи мають бути припинені як тільки держава, що несе відповідальність, виконає свої зобов'язання з припинення протиправного діяння та відшкодування завданої нею шкоди.

Поняття і характерні особливості міжнародно-правових санкцій.

Міжнародно-правові санкції – це правомірні примусові заходи, які застосовують суб'єкти міжнародного права для припинення міжнародного правопорушення, відновлення прав потерпілих суб'єктів і виконання правопорушником зобов'язань внаслідок відповідальності, яка виникла у відповідь на правопорушення.

Міжнародно-правові санкції не є лише формою міжнародно-правової відповідальності, адже міжнародно-правова відповідальність – це обов'язок відновлення порушених прав та відшкодування, а міжнародно-правові санкції – це засіб, з допомогою якого відновлюють порушені права та домагаються відшкодування.

Міжнародно-правові санкції є формою дозволеного примусу в міждержавних стосунках. Примусові заходи можуть бути санкціоновані і несанкціоновані.

Несанкціоновані примусові заходи застосовуються до виникнення міжнародно-правової відповідальності як реакція на недружні акти,

ситуації, неподолану силу, конфліктні ситуації. Більшість таких правомірних заходів із виникненням міжнародно-правової відповідальності набувають характеру міжнародно-правових санкцій.

Право на примусові заходи належить кожному суб'єкту міжнародного права. Держави реалізують це право індивідуально, колективно і за допомогою міжнародних організацій.

Застосування санкцій – односторонній процес. Суб'єкт, який застосує санкцію не може бути стороною-правопорушницею.

Міжнародно-правові санкції можуть бути застосовані лише у відповідь на правопорушення. В цьому їх різниця від неправомірного застосування сили в міжнародних відносинах і від правомірних превентивних примусових заходів.

Підставою для застосування санкцій є не стільки факт міжнародного правопорушення, скільки відмова виконати міжнародні зобов'язання по ліквідації наслідків такого правопорушення.

В сучасному міжнародному сформувався особливий інститут застосування міжнародно-правові санкції. Норми цього інституту забезпечують порядок примусового відновлення первинних (тобто таких, що функціонували до правопорушення) правових відносин, а якщо це неможливо, то заміни їх на адекватні. Вони забезпечують відшкодування збитків, які наступила в результаті правопорушення і відмови добровільно виконати зобов'язання щодо відшкодування. Кінцева мета міжнародно-правових санкцій відновлення безперерійно функціонуючого механізму міжнародно-правового регулювання.

Під санкціями розуміють заходи, що приймаються міжнародними організаціями, або заходи, що вживаються державами на основі рішень міжнародних організацій (наприклад, Резолюція Рада Безпеки ООН № 1737 (2006 р.), що передбачає застосування до Ірану наступних заходів: ембарго відносно товарів і технологій, які могли б сприяти виробництву ядерної зброї; контроль за пересуванням фізичних осіб, пов'язаних з іранською ядерною програмою; заморожування фінансових активів деяких фізичних і юридичних осіб; обмеження навчання громадян Ірану з дисциплін, пов'язаних з ядерною зброєю).

Типи і види міжнародно-правових санкцій. Типи міжнародно-правових санкцій:

1) міжнародно-правові санкції, які здійснюються державами в порядку самопомоги;

2) міжнародно-правові санкції, які здійснюються державами з допомогою міжнародних організацій.

Кожному із типів властиві свої види міжнародно-правових санкцій, форми і способи їх застосування.

Санкцій, які здійснюються державами в порядку самопомоги:

а) самооборона;

б) репресалії;

в) реторсії;

г) розрив дипломатичних і консульських відносин;

д) невизнання.

Реторсії – примусові заходи у відповідь, які ведуть до обмеження таких інтересів держави-порушниці; які не охороняються міжнародним правом. Реторсії можуть застосовуватися у відповідь на недружній акт, несправедливу, упереджену поведінку іншого суб'єкта, але в межах, допустимих міжнародним правом.

Реторсіями є: заборона дипломатичним представникам або громадянам іноземної держави вільно відвідувати певні райони країни їхнього перебування у відповідь на подібні ж обмеження щодо своїх дипломатів і громадян в тій державі (інші обмеження); відкликання посла з держави, яка вчинила недружній акт або правопорушення; висилка з країни рівної кількості дипломатів держави, яка раніше вислала з країни дипломатів першої держави; оголошення дипломатів *persona non grata*; заборона в'їзду в країну або відміна візиту делегацій тощо.

Репресалії – це правомірні примусові заходи, які чиняться з метою відновлення порушених прав і направлені на обмеження або ліквідацію прав іншої держави у відповідь на її неправомірну поведінку.

Репресалії не можуть застосовуватись у відповідь на акти, які не є міжнародним правопорушенням. Репресалії повинні відповідати нанесеним збиткам із застосуванням примусу, необхідного для їх відшкодування.

Правомірними є лише політичні і економічні репресалії: позбавлення обмеження дипломатичних привілеїв і імунітету офіційних представників держави-порушниці; ембарго; бойкот; секвестр майна тощо. Найбільш відчутними формами репресалій є розрив торговельно-економічних відносин з державою-порушницею і її повна економічна ізоляція.

Розрив дипломатичних і консульських відносин є самостійним видом МПС.

Розрив дипломатичних відносин може відбуватись окремо або одночасно з розривом консульських відносин. Крім того можливе призупинення дипломатичних і консульських відносин як більш м'яка форма впливу на державу-порушницю.

Застосування цієї форми можливе і при недружніх актах, але в такому разі вона не є МПС, бо застосовується не у відповідь на міжнародне правопорушення.

Самооборона – це дії по відношенню до держави-правопорушниці, які мають збройний примусовий характер. Виділяють дві форми самооборони:

- необхідна оборона;
- самооборона від агресії.

Необхідною обороною є захист збройними силами від зазіхань іноземної держави на недоторканність державного кордону, її воєнним вилазкам, які ще не можна кваліфікувати як акт агресії (заслання військово-розвідувального літака на територію держави-жертви, захід військових суден у територіальні води такої держави тощо).

При необхідній обороні бажане попередження про можливість її застосування, якщо держави-порушник не припинить порушення. Попередження необхідне тому, що правопорушення може бути ще об'єктивно відсутнім (підготовка до вторгнення) або вимушеним (порушення територіальної недоторканності із-за аварії чи помилки). Застосування збройної сили в таких випадках не є правомірним.

Право на самооборону від агресії – суверене право кожної держави, адже агресія є найтяжчим міжнародним правопорушенням. Але й при його реалізації необхідно дотримуватись принципу пропорційності.

Невизнання може стосуватись результатів, ситуацій викликаних неправомірними діями держави-порушниці.

Форми невизнання:

- відмова держави визнати дійсність міжнародного договору укладеного під тиском чи з іншими порушеннями передбаченими нормами міжнародного права;
- невизнання неправомірних територіальних змін;
- невизнання фашистського, расистського чи колоніального режиму держави, яке веде до ізоляції такої держави тощо;
- призупинення прав і привілеїв, що випливають з членства в міжнародній організації; відмова в членстві;
- позбавлення можливості міжнародного співробітництва з іншими суб'єктами міжнародного права (повний або частковий розрив економічних відносин, призупинення засобів зв'язку);
- колективні збройні заходи (демонстрації, блокади, застосування збройних сил організацій).

Санкції міжнародних організацій.

Призупинення прав і привілеїв, що випливають з членства в міжнародній організації, може бути добровільним або у формі санкції. При добровільному призупиненні членства держави, вона не пориває міжнародною організацією юридичного зв'язку.

При призупиненні прав і привілеїв, що випливають з членства в міжнародній організації у формі санкції активна діяльність держави в міжнародній організації примусово припиняється. Воно можливе у формі позбавлення голосу за такі дії:

- несплату внесків;
- несплату внесків в одному з головних органів організації;
- несплату внесків лише в головних органах організації;
- несплату внесків в усіх органах організації;
- за порушення міжнародних не фінансових зобов'язань;
- за порушення статутних не фінансових зобов'язань.

Позбавлення права на представництво в органах міжнародної організації може бути у формі – недопущення держави-правопорушниці до роботи в цих органах; не обрання її представників в такі органи; не запрошення на їх засідання, наради, конференції.

Позбавлення права на отримання допомоги може бути у формі припинення фінансової, технічної, гуманітарної, економічної, культурної, медичної та іншої допомоги.

Відмова у членстві в певній міжнародній організації може бути у формі заборони на прийняття в організацію або виключення з неї.

Виключення з міжнародного спілкування тягне за собою:

- розрив економічних зносин;
- розрив військового співробітництва, транспортного зв'язку (морського, повітряного, залізничного, телефонного, телеграфного, радіозв'язку і т.д.); розрив можливих політичних зносин та ін.

Колективні збройні заходи здійснюються на універсальній основі (в рамках ООН) і регіональними міжнародними організаціями (наприклад, НАТО, ЛАД, ОАЕ).

Умови правомірності застосування міжнародно-правових санкцій. В міжнародному праві функціонує комплекс норм, що визначають умови правомірності застосування санкцій. В цілому їх можна розподілити на такі групи:

- норми, що визначають правомірний початок застосування міжнародно-правових санкцій.

Діючі норми міжнародного права вимагають, щоб застосуванню міжнародно-правових санкцій передували спроби мирного врегулювання конфлікту. Лише при порушенні миру, актах агресії інших збройних нападах дозволяється негайне застосування міжнародно-правових санкцій.

Важливою вимогою для застосування міжнародно-правових санкцій є попередження про можливість такого застосування. Попередження повинно бути у формі, прийнятній в дипломатичній практиці (нота, заява, виступ державного представника і т.п.).

Практика застосування міжнародно-правових санкцій визнає такі форми початку МПС:

1. З моменту здійснення правопорушення, якщо йдеться про збройний напад чи інший акт агресії.
2. Коли вичерпані спроби мирного врегулювання конфлікту.
3. Якщо правопорушення припинено, але правопорушник відмовляється виконати обов'язки, що випливають з міжнародно-правової

відповідальності по рішеннях потерпілої сторони, але після застосування мирних засобів вирішення спорів.

4. В разі застосування міжнародно-правових санкцій міжнародними організаціями у відповідності з їх Статутами і спеціальними постановами, які вступили в силу. Такі постанови можуть передбачати:

- а) негайне застосування санкцій;
- б) застосування санкцій з певної дати;
- в) негайне застосування частини санкцій і, у разі опору, застосування санкцій в повному об'ємі;
- г) застосування санкцій при певних обставинах тощо.

5. На випадок застосування міжнародно-правових санкцій в порядку самопомоги, держава-жертва правопорушення визначає початок такого застосування.

II. Норми, що визначають компетенцію по застосуванню санкцій.

Якщо санкції здійснюються в рамках міжнародної організації, то слід діяти у відповідності з її статутом з дотриманням вимог як матеріальних норм, так і процедури застосування санкцій.

Компетенція держав щодо застосування міжнародно-правових санкцій визначається в міжнародних договорах універсального, регіонального і партикулярного характеру.

III. Норми, що визначають об'єкт застосування санкцій.

Об'єктом застосування санкцій можуть бути лише правопорушники: суб'єкт, який здійснив правопорушення, його співучасники і його посібники. Застосування санкцій не повинно зашкодити третім суб'єктам, не учасникам міжнародного правопорушення.

В межах міжнародної організації можна застосовувати санкції лише щодо держав-членів цієї організації. Винятком з цього правила є ситуація, коли держава-не член організації порушує імперативну норму, обов'язкову для всіх суб'єктів, не залежно від їх членства в організації.

Всі суб'єкти міжнародного права мають право застосовувати санкції щодо агресора.

IV. Норми, що визначають умови пропорційності міжнародно-правових санкцій. Принцип пропорційності вимагає щоб інтенсивність, об'єм і характер застосування міжнародно-правових санкцій

відповідали об'єму і характеру нанесеної правопорушенням шкоди, були необхідними для ліквідації негативних наслідків.

V. Норми, які визначають умови, припинення застосування санкцій. Застосування санкцій припиняється із досягненням певної мети – зупинення правопорушення, визначення міра відповідальності правопорушника, отримана згода на добровільне відшкодування шкоди, виконання інших зобов'язань.

Якщо застосування санкцій визначається, певним строком, їх здійснення припиняється по закінченні визначеного строку.

Механізм застосування міжнародно-правових санкцій. Механізм застосування міжнародно-правових санкцій складається з двох компонентів: міжнародно-правового (конвенційного) механізму; міжнародного організаційного (інституційного) механізму.

Міжнародно-правовий механізм застосування міжнародно-правових санкцій складають:

- договірні норми;
- звичаєві норми;
- рішення міжнародних органів і організацій.

Інституційний механізм застосування міжнародно-правових санкцій включає:

- держави;
 - організації;
- органи (комітети, комісії, судові органи).

При самостійних діях держава, крім норм міжнародного права, реалізує комплекс національно-правових норм. Як правило, національне законодавство більшості держав передбачає порядок реалізації примусових заходів щодо інших суб'єктів міжнародного права.

Діяльність, групи держав по застосуванню санкцій, крім загальних принципів і норм міжнародного права, регулюється спеціальною угодою між ними.

Застосування інституційного механізму міжнародних органів і організацій може й не обмежуватись лише міжнародним рівнем, реалізація міжнародно-правових санкцій може поєднується з національно-правовою складовою.

Питання до семінарського заняття:

1. Засоби здійснення зобов'язань з припинення правопорушення та відшкодування шкоди.
2. Поняття і характерні особливості міжнародно-правових санкцій.
3. Типи і види міжнародно-правових санкцій.
4. Санкції міжнародних організацій.
5. Умови правомірності застосування міжнародно-правових санкцій.
6. Механізм застосування міжнародно-правових санкцій.

Теми для самостійної роботи:

1. Засоби здійснення зобов'язань з припинення правопорушення та відшкодування шкоди. Поняття і характерні особливості міжнародно-правових санкцій.
2. Типи і види міжнародно-правових санкцій.
3. Санкції міжнародних організацій. Умови правомірності застосування міжнародно-правових санкцій.

Теми рефератів:

1. Сучасна система міжнародно-правових санкцій.
2. Міжнародно-правові концепції міжнародних санкцій.
3. Співвідношення міжнародно-правової відповідальності та міжнародно-правових санкцій.
4. Місце санкцій у механізмі міжнародно-правового регулювання.

Список літератури:

1. Статут Організації Об'єднаних Націй 1945 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010.
2. Проект Комісії міжнародного права статей про відповідальність держав за міжнародні протиправні діяння 2001 р.
3. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 56/83. Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : <http://docs.cntd.ru/document/901941379>.
4. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948р. [Електронний ресурс] Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155.

5. Конвенція про припинення злочину апартеїду та покарання за нього 1973 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_149.
6. Гаазькі конвенції про закони та звичаї війни 1899 та 1907 рр. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222.
7. Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 р. [Електронний ресурс] Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154.
8. Проект статей про відповідальність міжнародних організацій. Доповідь Комісії міжнародного права – Шістдесятя сесія Генеральної асамблеї (5 травня – 6 червня – 7 липня – 8 серпня 2008 р).
9. Кешнер М. В. Контрмеры и санкции как инструменты имплементации международной ответственности государств // Вестник ТИСБИ. – 2012. [Електронний ресурс] Режим доступу : <http://old.tisbi.org/science/vestnik/2012/issue1/Ke6ner.pdf>.
10. Кононова К.О. Санкционные резолюции Совета Безопасности ООН и их имплементация в национальных правовых системах государств-членов / Кононова К.О. – М.: Wolters Kluwer, 2010. – 271 с.
11. Малишева Ю. В. Розвиток інституту санкцій у сучасному міжнародному праві // Публічне право. – 2012 – № 2. – С. 170–176.
12. Малишева Ю.В. Відмежування поняття «санкції» від суміжних понять «примусові заходи» та «контрзаходи» в міжнародному праві / Ю.В. Малишева // Часопис Київського університету права. – 2014. – № 1. – С. 320–324.
13. Мануїлова К.В. Економічні санкції як інструмент зовнішньої політики / К.В. Мануїлова // Актуальні проблеми міжнародних відносин / Випуск 122 (частина II) : збірник наукових праць, присвячений 180-й річниці Київського університету та 70-літтю Інституту міжнародних відносин. – К.: Київ. націон. ун-т ім. Т. Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2014. – С. 38–44: [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/viewFile/2466/2198>
14. Чернявський А. Л. Принципи та умови застосування контрзаходів у сучасному міжнародному праві // Проблеми законності. – 2017. – Вип. 139 // [Електронний ресурс] Режим доступу : <http://oaji.net/articles/2017/3229-1515751863.pdf>.

ТЕМА 17

Міжнародне правосуддя

1. Міжнародний воєнний трибунал у Нюрнберзі. Токійський трибунал.
2. Міжнародні кримінальні трибунали ad hoc по Югославії і Руанді.
3. Міжнародний кримінальний суд.
4. Міжнародний суд ООН.
5. Регіональні міжнародні суди з прав людини: функції та юрисдикція (Європейський Суд з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини, Африканський суд з прав людини і народів).

Міжнародний воєнний трибунал у Нюрнберзі. Токійський трибунал. Поняття «міжнародні військові трибунали» фактично стосується міжнародних трибуналів, які були створені після Другої світової війни 1943–1945 р: Міжнародний військовий трибунал для суду над головними військовими злочинцями європейських держав-союзниць нацистської Німеччини (Нюрнберзький трибунал), Міжнародний військовий трибунал для Далекого Сходу (Токійський трибунал, 1946–1948 рр.), Югославський і Руандійський міжнародні трибунали (1993–1994 рр.).

Ефективна система міжнародного переслідування осіб, які вчинили міжнародні злочини, злочини проти миру і людства, стала функціонувати після Другої світової війни, коли в результаті переговорів між Великобританією, СРСР, США і Францією 8 серпня 1945 року було підписано Лондонське угоду «Про судове переслідування і покарання головних військових злочинців європейських країн», на підставі якого був заснований Міжнародний військовий трибунал і прийнятий Статут, що визначає порядок організації Трибуналу та принципи його роботи.

Необхідність проведення міжнародного суду над гітлерівцями вперше була ініційована Урядом СРСР в Заяві «Про відповідальність гітлерівських загарбників та їхніх спільників за злочини, вчинені ними в окупованих країнах Європи» (14 жовтня 1942 р.). У ньому говорилося: «Радянський уряд вважає за необхідне невідкладне віддання під суд спеціального Міжнародного трибуналу і покарання за всією суворістю кримінального закону будь-якого з ватажків фашистської Німеччини,

які опинилися вже в процесі війни в руках влади держав, що борються проти гітлерівської Німеччини».

Установа військового трибуналу з міжнародним статусом стало можливим багато в чому завдяки створенню на конференції в Сан-Франциско (квітень-червень 1945 р.) ООН.

Нюрнберзький процес, який проходив з 20 листопада 1945 по 1 жовтня 1946 р. в Міжнародному військовому трибуналі, зіграв колосальну роль у розвитку людства. За словами головуючого на ньому лорда-судді Дж. Лоренса, процес «є єдиним у своєму роді в історії світової юриспруденції», і має найбільше суспільне значення для мільйонів людей на всій земній кулі. Головний обвинувач від США Р. Джексон стверджував, що ніколи ще в історії права не робилося спроби включити в рамки одного процесу події цілого десятиліття, що відбувалися на цілому континенті та стосуються ряду країн, незліченної кількості людей і подій.

Юрисдикція Нюрнберзького трибуналу поширювалася на осіб, які діючи в інтересах європейських країн індивідуально або в якості членів організації вчинили злочин проти миру, військові злочини і злочини проти людства (ст. 6). Як зазначалося, Трибунал був заснований для покарання тільки головних військових злочинців, до яких згідно з Московської декларації від 2 листопада 1943 р. були віднесені винуватці таких тяжких злочинів, вчинення яких «не пов'язане з певним географічним регіоном» і які спрямовані не проти окремих осіб або груп, а «проти всіх волелюбних народів, проти всього людства».

Токійський трибунал. Токійський трибунал був заснований 19 січня 1946 року з метою залучення до судової відповідальності головних військових злочинців на Далекому Сході, діяння яких включали злочину проти миру. На відміну від Нюрнберзького трибуналу, Токійський трибунал був створений на підставі Спеціальної прокламації Верховного командувача союзними військами генерала Дугласа Макартура відповідно до Потсдамської декларацією від 26 липня 1945 року, в якій союзні держави, що знаходилися в стані війни з Японією, заявили, що передача в руки правосуддя злочинців буде однією з умов капітуляції, а також відповідно до Акту про капітуляцію Японії від 2 вересня 1945 року, в якому Японія прийняла умови Декларації.

Статут, який передбачає установа, юрисдикцію і функції Токійського трибуналу, був затверджений також Верховним командувачем союзними військами генералом Макартуром 19 січня 1946 року, а згодом, згідно з його наказом від 26 квітня 1946 року, в нього були внесені поправки. Оскільки Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй знову підтвердила принципи міжнародного права, визнані Статутом і вироком Нюрнберзького трибуналу, вона лише взяла до відома аналогічні принципи, прийняті Токійським статутом.

Токійський трибунал отримав право судити і карати військових злочинців на Далекому Сході, які, зокрема, скоїли злочини проти миру, в тому числі планували, готували, розв'язували або вели оголошену або неоголошену агресивну війну чи війну в порушення міжнародного права, договорів, угод або запевнень, або брали участь в загальному плані чи змові з метою здійснення будь-якого з перерахованих вище дій.

На відміну від Нюрнберзького статуту в Токійському статуті злочину проти миру визначаються з посиланням на «оголошену або неоголошену агресивну війну». Різниця у визначенні злочинів проти миру в двох Статутах може бути викликано тим, що нацистська Німеччина розв'язувала і вела різні агресивні війни без оголошення війни.

Нюрнберзький і Токійський трибунали залишилися прецедентами, що не одержали повторення, хоча протягом п'яти десятиліть після них відбувалися численні агресивні війни, які, на жаль, давали достатні підстави для притягнення винних осіб до міжнародної кримінальної відповідальності індивідів методами міжнародної кримінальної юстиції. Багато авторів вважають, що Нюрнберзький і Токійський трибунали служать зразками «правосуддя переможця». Перемогли союзні держави переслідували своїх німецьких і японських супротивників без розгляду можливості застосування тих же норм до їх власної поведінки під час війни. Трибунали були встановлені, щоб покарати обвинувачених з одного боку у другій світовій війні.

Міжнародні кримінальні трибунали ad hoc по Югославії і Руанді.

На початку 90-х рр. уперше після Другої світової війни у центрі Європи на території Югославської федерації, що розпадалася, вибухнув широкомасштабний та кровопролитний етнічний конфлікт. Висловивши стурбованість ситуацією, що склалася, Рада Безпеки ООН у резолюціях 764

від 13 липня 1992 р. та 771 від 13 серпня 1992 р. підтвердила індивідуальну відповідальність тих, хто допускає порушення або своїми діями порушує положення гуманітарного права. Резолюцією 780 від 6 жовтня 1992 р. Рада Безпеки разом з Генеральним секретарем в терміновому порядку створили незалежну Комісію експертів для розгляду й вивчення інформації з метою подання Генеральному секретареві своїх висновків щодо фактів, які підтверджують серйозні порушення Женевських конвенцій 1949 р. про захист жертв війни та інших норм міжнародного гуманітарного права, вчинені на території колишньої Югославії. Комісія відзначила необхідність заснування спеціального міжнародного трибуналу у зв'язку з подіями на території колишньої Югославії.

Резолюцією 808, яку одногослосно прийняла Рада Безпеки 22 лютого 1993 р. і діючи на підставі глави VII Статуту Організації Об'єднаних Націй, Рада Безпеки ухвалила «заснувати Міжнародний трибунал з єдиною метою – судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені на території колишньої Югославії у період з 1 січня 1991 р.

У Резолюції зазначалося, що всі держави мають повною мірою співпрацювати з Міжнародним трибуналом і його органами і що всі держави мають вживати в рамках свого внутрішнього права будь-яких заходів, необхідних для здійснення положень Резолюції і Статуту, включаючи обов'язок держав виконувати прохання про надання допомоги чи накази судової камери. Той факт, що Трибунал було засновано Радою Безпеки, став підставою для гострих політичних і наукових дискусій з приводу його легітимності.

Метою заснування трибуналів не була заміна національних судів у кримінальному переслідуванні осіб, відповідальних за серйозне порушення норм міжнародного гуманітарного права. Трибунали і національні суди мають конкуруючу юрисдикцію.

У ст. 9(1) Статуту Югославського трибуналу говориться, що «Міжнародний трибунал і національні суди мають паралельну юрисдикцію щодо судового переслідування осіб за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені на території колишньої Югославії з 1 січня 1991 р.». Однак у п. 2 тієї самої статті зазначено, що «юрисдикція Міжнародного трибуналу має пріоритет стосовно

юрисдикції національних судів». На будь-якому етапі судового розгляду Міжнародний трибунал може офіційно просити національні суди передати провадження у справі Міжнародному трибуналу відповідно до цього Статуту і Правил процедури і доказування Трибуналу. Понад те, відповідно до ст. 10 (2), особа, котра була засуджена національним судом за діяння, які є серйозними порушеннями міжнародного гуманітарного права, може бути згодом засуджена Міжнародним трибуналом у разі, якщо діяння, за яке вона була засуджена, було кваліфіковано як звичайний злочин: чи судовий розгляд у національному суді не був неупередженим і незалежним, призначався для того щоби захистити обвинуваченого від міжнародної кримінальної відповідальності, чи ж справа не була розслідувана достатньо детально.

Міжнародний кримінальний трибунал *ad hoc*, аналогічний Трибуналу щодо колишньої Югославії, був заснований у зв'язку з гуманітарною катастрофою в Руанді. У 90-х рр. минулого століття конфлікт між народностями, що населяють Руанду, тутсі й хуту, призвів до спалаху найжорстокішого насильства. Півмільйона хуту було вбито, понад мільйон – втекли до сусідніх країн. Так, 8 листопада 1994 р. Рада Безпеки Резолюцією 955 заснувала Міжнародний кримінальний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за геноцид та інші серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені на території Руанди. Відповідно до ст. 8 Статуту Міжнародного трибуналу щодо Руанди. Міжнародний трибунал і національні суди також «мають паралельну юрисдикцію щодо судового переслідування осіб за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені на території Руанди, і судового переслідування громадян Руанди за подібні порушення, вчинені на території сусідніх держав у період з 1 січня 1994 р. по 31 грудня 1994 р.». За аналогією і Статутом Югославського трибуналу, у другій частині статті відзначається, що «юрисдикція Міжнародного трибуналу щодо Руанди має пріоритет стосовно юрисдикції національних судів усіх держав. На будь-якому етапі судового розгляду Міжнародний трибунал щодо Руанди може офіційно просити національні суди передати йому провадження у справі»

Правові підвалини юрисдикції заснованих на початку 90-х рр. минулого століття міжнародних кримінальних трибуналів щодо колишньої

Югославії та Руанди істотно відрізняються від юрисдикційних засад Нюрнберзького і Токійського трибуналів. Створення трибуналів, що мають міжнародну кримінальну юрисдикцію, стало специфічним примусовим заходом, що відповідав потребам ситуації, яка характеризувалась існуванням загрози міжнародному миру і безпеці. Джерелом повноважень міжнародних кримінальних трибуналів щодо колишньої Югославії та Руанди була не угода держав, які безпосередньо мали юрисдикцію щодо цих злочинів, а рішення Ради Безпеки – органу Організації Об'єднаних Націй, що не має кримінальної юрисдикції взагалі. Такий порядок заснування трибуналів суперечив домінуючій концепції утворення міжнародного кримінального суду на основі багатостороннього договору. Для обґрунтування прийнятих рішень Рада Безпеки апелювала до глави VII Статуту ООН, відповідно до якої вона уповноважена вживати належних заходів для забезпечення чи відновлення міжнародного миру і безпеки. Створюючи трибунали, Рада Безпеки діяла від імені світового співтовариства, і юрисдикція, якою вона наділила трибунали, цілком може бути названа «юрисдикцією від імені світового співтовариства». Така юрисдикція є імперативною і пріоритетною.

Міжнародний кримінальний суд. Міжнародний кримінальний суд як перший реалізований проект постійно діючого кримінального суду значною мірою відрізняється від своїх попередників – трибуналів *ad hoc*, хоча й успадкував багато з їх напрацювань. Римський статут 1998 р. Міжнародного кримінального суду, на відміну від статутів всіх інших міжнародних кримінальних судів, не спирається при визначенні предметної юрисдикції Суду на загальне право як джерело міжнародно-правової заборони діянь. Це пояснюється тим, що Суд створювався для покарання за скоєння можливих майбутніх злочинів, а не як відповідь на кризи минулого. Так звана римська модифікація міжнародно-правового злочину включає в себе чотири види злочинів: злочин геноциду, злочини проти людяності, військові злочини, злочин агресії. Ці види злочинів за назвою й суттю відрізняються від тих, що були закріплені статутами інших міжнародних кримінальних судів. Так, статuti Нюрнберзького і Токійського трибуналів визначали предметну юрисдикцію трибуналів у вигляді трійки міжнародно-правових злочинів: військові злочини, злочини проти людяності та злочинів

проти миру (попередник злочину агресії). Воєнними злочинами називалися порушення законів і звичаїв війни, тобто Гаазьких конвенцій 1907 р. (єдиного універсального зводу норм, що регулювали засоби та методи ведення війни на момент створення Трибуналів), та міжнародного звичаєвого права. Міжнародний трибунал по Руанді мав юрисдикцію з переслідування злочину геноциду, злочинів проти людяності та порушення спільної для чотирьох Женевських конвенцій 1949 р. ст. 3 (так званої міні-конвенції, що гарантує мінімальний захист жертвам, навіть у ситуаціях, що не перетинають нижню межу збройного конфлікту) та Додаткового протоколу II 1977 р. Міжнародний кримінальний трибунал по колишній Югославії на додаток до геноциду та злочинів проти людяності поширював свою юрисдикцію на серйозні порушення Женевських конвенцій 1949 р. та законів і звичаїв війни (Гаазьких конвенцій та звичаєвого міжнародного гуманітарного права).

Так, ст. 8 Римського статуту містить найповніший на сьогодні чотирикомпонентний каталог воєнних злочинів: серйозні порушення Женевських конвенцій 1949 р.; інші серйозні порушення законів та звичаїв війни; серйозні порушення ст. 3, спільної для Женевських конвенцій; інші серйозні порушення законів та звичаїв війни, застосованих до збройних конфліктів неміжнародного характеру.

Юрисдикція *ratione personae*, *ratione loci (tertiis)*, *ratione temporis* Міжнародного кримінального суду, відрізняються від юрисдикції судів *ad hoc*, що зумовлено «постійністю» Суду. У Римському статуті вперше на рівні статутів міжнародних судів з'явилося положення про нижню вікову межу відповідальності фізичних осіб (ст. 26), хоча навряд можна назвати це новелою Статуту – на момент його ухвалення міжнародному праву вже був відомий 18-річний стандарт. У статутах та практиці інших міжнародних кримінальних трибуналів не було практичної потреби звертатися до визначення віку настання міжнародної кримінальної відповідальності, адже через селективність їх практики розглядувані справи не ставили викликів, пов'язаних із недосягненням обвинуваченими повноліття. Юрисдикція Суду поширюється лише на фізичних осіб; ідея, закладена Статутом та практикою Нюрнберзького трибуналу про відповідальність юридичних осіб, не знайшла свого продовження ні в трибунал по колишній Югославії, ні по Руанді, ні в Міжнародному кримінальному суді.

Юрисдикція *ratione loci (tertiis)* Суду поширюється на територію держав-учасниць Римського статуту. Цей вид юрисдикції дозволяє кримінально переслідувати осіб, які не є громадянами держав-учасниць Статуту або держав, що передавали справу на розгляд Суду в порядку ст. 12(3). Стаття 12(2) має розумітись як така, що наділяє Суд юрисдикцією у ситуації, коли виконується одна із нижче наведених умов: а) злочин вчиняється на території держави-учасниці; б) злочин вчиняється громадянином держави-учасниці (включно з державами, що передали справу на розгляд МКС в порядку ст. 12(3)). Тлумачення *ratione loci* юрисдикції Суду пов'язане із новою для міжнародної кримінальної юстиції проблемою, а саме – з розумінням того, що означає формулювання «держава, на території якої мали місце діяння». Суд поширює власну юрисдикцію *ratione loci* не лише на територію держави, що є місцем скоєння діяння, але й на територію держави, де настали наслідки діяння.

У Римському статуті передбачено можливість передачі справи Радою Безпеки ООН на розгляд Міжнародному кримінальному суду.

Ratione temporis юрисдикція Суду не направлена ретроспективно, як у випадку з іншими трибуналами, що, знов-таки, пояснюється не *ad hoc* природою Суду. Міжнародний суд здобуває юрисдикцію щодо міжнародних злочинів лише після вступу в силу Статуту для конкретної держави.

Юрисдикція Міжнародного кримінального суду сконструйована в Римському статуті на основі принципу комплементарності, що відрізняє його від інших міжнародних кримінальних судів як першої, так і третьої генерації. Юрисдикція ж міжнародних кримінальних судів *ad hoc* засновувалася на принципі виключної юрисдикції (Нюрнберг і Токіо) або конкуруючої юрисдикції з наданням переваги міжнародним судам (колишня Югославія і Руанда).

Частина третя Римського статуту визначає ті принципи, на основі яких має діяти Суд. Цими принципами Статутом названо: *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege*, відсутність зворотної сили *ratione personae*, принцип індивідуальної кримінальної відповідальності, принцип недопустимості посилення на посадове становище, принцип відповідальності командирів та інших начальників, принцип незастосування строку давності до міжнародних злочинів, принцип недопустимості

посилання на накази начальника і положення закону як на підстави звільнення від кримінальної відповідальності, *ne bis in idem*.

Римський статут вперше на рівні установчого акту міжнародного кримінального суду окремо визначає, що є суб'єктивною стороною злочину (ст. 30), вказуючи, що вона складається з двох елементів: когнітивного (знання) та вольового (умисел щодо діяння чи наслідку). Стаття 30 дає можливість стверджувати, що Римський статут вимагає наявності умислу першого (бажання викликати певні наслідки) або другого (розуміння того, що наслідки настануть за звичайного ходу подій) порядку для того, щоб певне діяння могло визнаватися скоєним умисно. В Елементах злочинів уведено й термін «контекстуальний елемент злочину», що раніше не вживався в строго визначеному сенсі. Контекстуальними елементами є обставини, за яких вчиняється злочинне діяння. Так, для злочину проти людяності обов'язковими є широкомасштабність чи систематичність нападів на цивільне населення (контекстуальний матеріальний елемент) та усвідомлення виконавцем того, що конкретне діяння є частиною цих нападів (контекстуальний ментальний елемент). Для воєнного злочину контекстуальний елемент полягатиме у наявності збройного конфлікту та усвідомлення його існування виконавцем. У разі злочину геноциду необхідним контекстуальним елементом є існування явної лінії аналогічної поведінки, що спрямована проти національної, етнічної, расової чи релігійної групи. Ця формула звузила розуміння геноциду порівняно з викладеною у ст. 6 Римського статуту.

Інтерпретація форм відповідальності в Римському статуті та у практиці Міжнародного кримінального суду також значно відрізняється від тієї, що існувала раніше. У ст. 25(3) (а) Статуту визначаються три форми скоєння міжнародного злочину: індивідуально, разом з іншими особами та через третіх осіб. Ні практиці Нюрнберзького та Токійського трибуналів, ні по колишній Югославії та по Руанді така класифікація форм відповідальності (форм скоєння злочину) була не відома. Міжнародний кримінальний суд розуміє ці три форми зі ст. 25(3) (а) як основні, відповідальність за які, у випадку їх встановлення, будуть нести головні винуватці міжнародного злочину. Стаття 25 Статуту дає змогу розділити форми скоєння злочину на скоєння головними

особами та допоміжними. Розведення форм відповідальності має проводитися на підставі власної концепції Міжнародного кримінального суду – контролю над злочином. Окрім основних форм відповідальності зі ст. 25(3) (а) Статут називає допоміжні (додаткові) у частинах b-d ст. 25(3): наказ, підбурювання та спонування (частина b); пособництво, підбурювання та сприяння (частина c); сприяння скоєнню чи замаху на скоєння злочину будь-яким іншим способом (частина d). Така форма скоєння злочину як «скоєння разом з іншими особами» зі ст. 25(3) (а) текстואльно нагадує тлумачення співучасті у практиці по колишній Югославії та Руанди. У ст. 28 Римського статуту окремо передбачається така форма відповідальності як відповідальність командирів і головних начальників. Сама собою вона не нова, але у викладі Статуту Суду має дві особливості: стаття ще своєю назвою наголошує, що в ній ідеться не лише про відповідальність командирів, але й будь-яких інших начальників, адже всі, а не лише військові міжнародні злочини, можливо скоїти у цій формі; положення Статуту про скоєння злочину через іншу особу не мають сприйматись як конкуруючі зі ст. 28 – ст. 25(3) (а) має пріоритет перед статтею про відповідальність командирів та інших начальників у тому разі, якщо Прокурору вдасться довести її застосування.

Протягом 2014–2015 року активізувалася співпраця і між Україною та Міжнародним кримінальним судом, що пов'язано з трагічними подіями на майдані Незалежності наприкінці 2013 – на початку 2014 року, окупацією Автономної Республіки Крим у березні 2014 року та збройним конфліктом та території Донецької та Луганської областей у 2014–2017 рр. У зв'язку з цими подіями постало питання про притягнення до індивідуальної кримінальної відповідальності винних у вчиненні міжнародних злочинів осіб.

Міжнародний суд ООН. Міжнародний суд ООН став правонаступником Постійної палати міжнародного правосуддя, отримавши її архіви та повноваження. Міжнародно-правовою основою діяльності Міжнародного Суду ООН є положення розділу XIV Статуту ООН 1945 р. (ст.ст. 92–96), Статут Міжнародного Суду ООН 1945 р., а також його Регламент, прийнятий 14 квітня 1972 р. Відповідно до ст. 93 Статуту ООН усі держави-члени ООН є *ipso facto* учасниками Статуту Міжнародного Суду ООН.

Міжнародний Суд ООН складається з колегії незалежних суддів, обраних, незалежно від їх громадянства, з числа осіб високих моральних якостей, що відповідають вимогам, які пред'являються в їхніх державах для призначення на вищі судові посади або є юристами з визнаним авторитетом у галузі міжнародного права (ст. 2 Статуту). Практика свідчить, що членами Суду, як правило, обираються особи, які працювали юрисконсультами в міністерствах закордонних справ своїх країн, були професорами міжнародного права, дипломатами або суддями Верховних судів у своїх країнах. Суд складається з 15 осіб, серед яких не може бути двох громадян однієї й тієї ж держави. Враховуючи той факт, що законодавство багатьох країн визнає можливість подвійного громадянства, в Статуті міститься наступне положення: особа, яку можна розглядати як громадянина більш ніж однієї держави, вважається громадянином тієї держави, в якій вона звичайно користується своїми громадянськими та політичними правами.

Члени Суду обираються Генеральною Асамблеєю ООН і Радою Безпеки ООН з числа осіб, внесених до списку за пропозицією національних груп Постійної Палати Третейського Суду (ст. 4 Статуту). Кандидати від Постійної Палати Третейського Суду висуваються національними групами, призначеними з цією метою їхніми урядами з дотриманням умов, встановлених для членів Постійної Палати Третейського Суду ст. 44 Гаазької конвенції про мирне вирішення міжнародних зіткнень 1907 року. У зв'язку з тим, що на сьогоднішній день всі учасники Статуту Міжнародного Суду є членами ООН, положення ст. 4 Статуту про те, що умови, на яких держава-учасник Статуту, яка не входить до складу ООН, може брати участь в обранні членів Суду, визначаються, за відсутності спеціальної угоди, Генеральною Асамблеєю ООН за рекомендацією Ради Безпеки ООН, фактично не застосовуються. Кожна національна група висуває не більше чотирьох кандидатів, з яких не більше двох кандидатів можуть бути громадянами цієї держави. Стаття 6 Статуту Суду містить рекомендацію національним групам запрошувати думку вищих судових установ та академій своєї країни, а також національних відділень міжнародних академій, що займаються вивченням права, до висунення таких кандидатур. Генеральний Секретар ООН складає в алфавітному порядку список усіх осіб, чії кандидатури були

висунуті, і представляє цей список Генеральній Асамблеї ООН та Раді Безпеки ООН. Заслуговує на увагу положення ст. 9 Статуту Суду, відповідно до якого весь склад Суду в цілому повинен забезпечити представництво найголовніших форм цивілізації та основних правових систем світу. На практиці цей принцип реалізується у відповідному розподілі місць в Суді за головними географічними регіонами світу.

Хоча це прямо не зафіксовано в жодному міжнародно-правовому документі, але до складу Суду завжди входять судді, які є громадянами держав-постійних членів Ради Безпеки ООН. Генеральна Асамблея ООН і Рада Безпеки ООН приступають до виборів членів Суду незалежно одна від одної. Обраними вважаються кандидати, які отримали абсолютну більшість голосів і в Генеральній Асамблеї ООН, і в Раді Безпеки ООН, причому голосування в Раді Безпеці проводиться без будь-яких відмінностей між постійними та непостійними членами.

Члени Міжнародного Суду ООН обираються терміном на дев'ять років з можливістю переобрання. Кожні три роки відбувається оновлення однієї третини складу Суду. Коли обиралися судді першого складу, було встановлено, що строк повноважень п'яти суддів спливає через три роки, а строк повноважень ще п'яти суддів – через шість років, а питання хто з суддів був обраний на який термін вирішувалося жеребкуванням. У випадку подачі членом Суду заяви про відставку вона адресується Голові Суду для передачі Генеральному Секретареві ООН і після отримання останнім цієї заяви місце вважається вакантним. Вакансії, що відкрилися, заповнюються за тим самим порядком, який застосовується при обранні суддів, а член Суду, обраний замість члена, термін повноважень якого ще не сплинув, залишається на посаді до закінчення терміну повноважень свого попередника.

Члени Суду не мають права виконувати будь-які політичні чи адміністративні обов'язки, не можуть бути представниками, повіреними чи адвокатами у будь-яких справах, а також не можуть брати участь у розв'язанні будь-якої справи, в якій вони раніше брали участь як представники, повірені або адвокати будь-якої зі сторін чи будь-яким іншим способом. Слід особливо наголосити на тому факті, що після свого обрання члени Суду не представляють ані уряди своєї країни, ані будь-яку іншу владу. На відміну від Генеральної Асамблеї ООН та

Ради Безпеки ООН, Міжнародний Суд ООН не складається з представників урядів держав. З метою забезпечення справжньої незалежності суддів існує особливий порядок усунення їх з посади. Стаття 18 Статуту передбачає, що член Суду не може бути усунутий з посади, крім того випадку, коли він, за одностайною думкою інших членів Суду, перестає відповідати вимогам, що пред'являються для зайняття цієї посади. Але таких випадків на практиці поки що не було. Стаття 19 Статуту закріплює положення про те, що під час виконання ними своїх обов'язків члени Суду користуються дипломатичними привілеями та імунітетами.

Згідно зі ст. 22 Статуту місцеперебуванням Суду є м. Гаага (Нідерланди).

Важливим процесуальним принципом міжнародного правосуддя є принцип, встановлений у ст. 59 Статуту Міжнародного суду ООН – рішення Суду обов'язкове лише для сторін, що беруть участь у справі і лише у даній справі. Рішення Міжнародного суду ООН є остаточним і не підлягає оскарженню. У випадку спору щодо змісту або обсягу рішення його тлумачення здійснюється Судом на вимогу будь-якої сторони (ст. 60). Прохання про перегляд рішення може бути заявлене лише на підставі нововиявлених обставин, які за своїм характером можуть вплинути на вирішення справи і які при винесенні рішення не були відомі ні Суду, ні стороні, що просить про перегляд за умови, якщо така необізнаність не була наслідком необережності. Відповідно до ст. 96 Статуту ООН, ст. 65 Статуту Міжнародного Суду ООН Генеральна Асамблея ООН або Рада Безпеки ООН можуть запитувати консультативні висновки з будь-якого юридичного питання. Інші органи ООН та спеціалізовані установи, яким Генеральна Асамблея може дати в будь-який час дозвіл, також можуть запитувати консультативні висновки Суду з юридичних питань, що виникають у межах кола їх діяльності. При здійсненні консультативних функцій на основі ст. 96 Статуту ООН Суд застосовує Статут Міжнародного суду ООН та Регламент Міжнародного Суду ООН 1946 року. Процедура надання консультативних висновків дещо відрізняється від процедури винесення рішення, що пояснюється особливим характером та об'єктом консультативних функцій, проте базується на тих же правилах, що застосовуються для розгляду спірних справ. На відміну від Рішень Міжнародного суду ООН Консультативні висновки не мають обов'язкової сили

Приведення рішень до виконання є завданням не Суду, а сторін спору. Останні зобов'язані відповідно до п. 1 ст. 94 Статуту ООН виконувати рішення МС ООН. Цей принцип діє як щодо рішень по суті, так і щодо тимчасових заходів. У випадку невиконання рішення держава, на користь якої винесено судове рішення, може застосувати передбачені міжнародним правом механізм санкцій. Крім того, вона вправі відповідно до п. 2 ст. 94 Статуту ООН звернутися до Ради Безпеки ООН, яка, якщо вважатиме за необхідне, може зробити рекомендації або вирішити питання про вжиття відповідних заходів для виконання рішення. Однак застосування процедури з підключенням Ради Безпеки ООН до виконання рішення Міжнародного Суду ООН є малоефективною процедурою, якщо стороною спору буде постійний член Ради Безпеки ООН, який може скористатися правом вето.

Розгляд конкретних справ у Міжнародному Суді ООН, як правило, займає декілька років.

Регіональні міжнародні суди з прав людини (Європейський суд з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини, Африканський суд з прав людини і народів). Головним судовим органом універсального рівня, створеним в рамках ООН, є *Міжнародний суд ООН*, до завдань якого входить здійснення міжнародного правосуддя. Його склад і компетенція визначені Статутом ООН та Статутом Міжнародного Суду ООН.

До міжнародних судових органів щодо захисту прав людини регіонального характеру відносяться: *Європейський суд з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини, Африканський суд з прав людини і народів.*

Європейський суд з прав людини є міжнародним органом, який за умов, визначених Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція), може розглядати заяви, подані особами, які скаржаться на порушення своїх прав. Конвенція є міжнародним договором, на підставі якого більшість європейських держав зобов'язалися дотримуватися прав та основоположних свобод людини. Ці права гарантуються як самою Конвенцією, так і протоколами до неї (Протоколи № 1, 4, 6, 7, 12 і 13), згода на обов'язковість яких надана державами-учасницями Конвенції.

Так, правовою основою діяльності Європейського суду з прав людини є Конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950 року і Регламент Європейського суду з прав людини. Відповідно до Конвенції Суд може розглядати, **по-перше**, заяви держав-учасниць Європейської конвенції з прав людини з питань порушення Конвенції в інших державах-членах (ст. 33). **По-друге**, заяви окремих осіб, груп і неурядових організацій про порушення прав людини, що мали місце в державах-членах (ст. 34).

Порядок розгляду таких заяв різний. У разі звернення до Суду із заявою держави-члена Ради Європи (таке звернення може бути зроблене з метою захисту прав людини в іншій державі-учасниці) Суд розглядає цю заяву, досліджує представлені факти, а в разі необхідності може провести розслідування. Держава, щодо якої було подано заяву, повинна створити всі необхідні умови для встановлення викладених у ній фактів.

Процедура розгляду Європейським судом з прав людини заяв окремих осіб, груп і неурядових організацій більш складна. **По-перше**, мають бути дотримані умови, що стосуються суб'єкта подачі заяви. Якщо це особа, то мають бути дотримані вимоги, встановлені ст. 1 Конвенції. Особою вважається як індивід, так і юридична особа. Якщо це група осіб, то справа має стосуватися ідентичного порушення прав усіх осіб, що складають групу. Групою можуть бути визнані, наприклад, подружжя, члени організації. Якщо це неурядова організація, то для її звернення до Європейського суду в порядку ст. 34 Конвенції мають бути дотримані умови, що належать до критеріїв «асоціацій» (ст. 11). **По-друге**, для звернення до Європейського суду з прав людини необхідно, щоб заявник вичерпав усі внутрішньодержавні способи правового захисту свого права. Практика Суду говорить про те, що в якості засобів правового захисту розглядаються лише засоби судового захисту, а також про те, що заявник повинен вичерпати не тільки всі доступні йому в державі засоби судового захисту, а й повноцінно використовувати існуюче законодавство. Заявник може звернутися до Європейського суду з прав людини, не використовуючи всіх внутрішньодержавних засобів правового захисту, в тому разі, коли вони безсумнівно неефективні. Звернення до органів несудового

захисту (Уповноваженого із прав людини, прокурора, органів виконавчої влади, Президента держави тощо) не розглядаються Судом як звернення до правових засобів захисту. **По-третє**, заява може бути прийнята, якщо з дня ухвалення останнього рішення у цій справі внутрішньодержавними судовими органами минуло не більше шести місяців. **По-четверте**, Європейський суд не розглядає: анонімні заяви (ст. 35), але заявник може просити не вказувати його ім'я в разі офіційного опублікування результатів розгляду скарги; заяви, які одного разу вже були розглянуті Європейським судом з прав людини (ст. 35); заяви, що є предметом розгляду в іншому міжнародному органі із захисту прав людини (ст. 35); заяви, несумісні з положеннями Конвенції, явно необґрунтовані або такі, що містять ознаки зловживання правом звернення до Суду (п. 3 ст. 35). Неприйнятними є заяви, за якими Європейський суд з прав людини некомпетентний приймати рішення, наприклад не пов'язані з порушенням прав, проголошених у Європейській конвенції з прав людини.

Судді обираються Парламентською асамблеєю Ради Європи по одному від кожного члена Ради Європи, що ратифікував Конвенцію 1950 р. більшістю поданих голосів із трьох кандидатів, висунутих відповідною державою. Для розгляду справ Суд засідає у складі одного судді, комітетами у складі трьох суддів, палатами у складі семи суддів і Великою палатою у складі сімнадцяти суддів. Палати Суду створюють комітети на встановлений строк.

Право на звернення до Європейськими суду зі скаргою про порушення прав людини, передбачених Конвенцією 1950 р. та протоколами до неї, мають держави-учасники конвенції, окремі фізичні особи або їх групи, а також неурядові організації. Колективна скарга від групи фізичних осіб може бути прийнята Судом до розгляду, якщо вона стосується одночасного порушення кількох однорідних прав двох чи більше осіб. Комерційні організації можуть звертатися зі скаргами про захист права власності та про захист права на добре ім'я. Рішення Суду по справі є обов'язковим для держав-учасниць Конвенції і після набрання ним чинності передається Комітету Міністрів Ради Європи, який здійснює нагляд за його виконанням. Європейський суд з прав людини не є органом по перегляду рішень національних органів та не є

додатковою інстанцією по відношенню до національних судів держав-учасниць Конвенції.

Конвенція передбачає наступні умови прийнятності скарг до Європейського суду з прав людини:

- вичерпання усіх національних засобів захисту порушеного права;
- подання скарги не пізніше шести місяців з дня остаточного вирішення справи органом національної юрисдикції;
- не анонімність скарги;
- подається лише на порушення прав, передбачених Конвенцією та протоколами до неї учасником Конвенції;
- не повинна порушувати питання, що вже були предметом розгляду Європейським судом з прав людини чи іншої процедури міжнародного розгляду;
- скарга повинна містити інформацію, необхідну для розгляду скарги.

Рішення по суті справи, винесене Великою палатою є остаточним, рішення по суті справи, винесене Палатою у складі семи суддів, може бути протягом трьох місяців оскаржене до Великої палати.

Порядок виконання в Україні рішень Європейського суду з прав людини визначається Законом України від 23 лютого 2006 р. «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини».

Офіційними мовами Суду є англійська та французька, але за бажанням можна звертатися до Секретаріату Суду офіційною мовою однієї з держав, що ратифікували Конвенцію.

Суд приймає лише ті заяви, які надіслані поштою. Зміст заяви має відповідати положенням правила 47 Регламенту Суду, в заяві необхідно: а) навести стислий виклад фактів, щодо яких скаржаться, та суть цих скарг; б) зазначити права, гарантовані Конвенцією або протоколами до неї, які, на Вашу думку, були порушені; в) назвати національні засоби юридичного захисту, якими скористалися; г) навести перелік рішень судів (або інших державних органів) у справі, із зазначенням дати кожного рішення та органу, який його виніс, а також коротку інформацію про зміст цього рішення. До листа необхідно додати копії самих рішень (Суд не повертає надіслані йому документи, тому необхідно надсилати виключно копії, а не оригінали). Правило 45 Регламенту

Суду вимагає, щоб заява була підписана як заявником, або його представником. Усю кореспонденцію стосовно скарги необхідно надсилати за адресою:

The Registrar
European Court of Human Rights
Council of Europe
F-67075 STRASBOURG CEDEX
FRANCE – ФРАНЦІЯ.

Згідно з правилом 33 Регламенту Суду, всі документи, що надійшли до Секретаріату Суду у зв'язку із заявою, за винятком поданих з приводу переговорів щодо дружнього врегулювання, як це передбачено правилом 62, мають бути доступними для громадськості, якщо з причин, викладених у пункті 2 цього правила, Голова Палати Суду не вирішить інакше – з власної ініціативи або за клопотанням сторони чи іншої заінтересованої особи.

Таким чином, за загальним правилом, доступ до всієї інформації, яка міститься в документах, наданих заявником Секретаріату Суду, зокрема до інформації про осіб, про яких йдеться в документах, є відкритим. Крім того, у разі якщо Суд викладе таку інформацію у рішенні щодо прийнятності або щодо суті справи, або ж у рішенні про вилучення справи з реєстру справ Суду, її може бути розміщено в інформаційній базі Суду HUDOC на офіційному Інтернет-сайті Суду.

Процедура розгляду справи безкоштовна. Процедура розгляду справ Судом є письмовою, що не потребує Вашої особистої присутності у Суді. Позивача обов'язково буде поінформовано про будь-яке рішення, винесене Судом у справі.

Правовий базис **міжамериканської системи захисту прав людини** одночасно утворюють Статут Організація американських держав, Американська декларація прав і обов'язків людини 1948 р. та Американська конвенція з прав людини 1969 р.

Статутом Організації американських держав 1948 р. встановлено, що американські країни проголошують фундаментальні права індивіда незалежно від раси, національності, віри та статі. Американська декларація 1948 року – перший міжнародний документ, в якому були проголошені основні політичні, громадянські, економічні, соціальні

і культурні права. У Американську декларацію 1948 року нарівні з правами включені обов'язки людини по відношенню до суспільства і держави, дітям і батькам.

Міжамериканський суд з прав людини має дві форми юрисдикції щодо спорів та консультативну юрисдикцію.

22 листопада 1969 року була прийнята Американська конвенція з прав людини (Пакт Сан-Хосе), орієнтована переважно на захист політичних і громадянських прав людини. Пакт Сан-Хосе передбачає дволанковий контрольний механізм, що складається з:

- Міжамериканської комісії з прав людини, заснованої ще до прийняття Конвенції 1969 р. – в 1959 р.;
- Міжамериканського суду з прав людини.

Міжнародна комісія готує рекомендації і доповіді, проводить розслідування, виїжджає до конкретних держав (візити *in loco*), розглядає індивідуальні петиції і міждержавні суперечки. За аналогією з Радою з прав людини ООН Міжамериканська комісія засновує спеціальні процедури. Компетенція Міжамериканської комісії з прав людини є обов'язковою та факультативною.

Міжамериканський суд з прав людини розглядає петиції, передані йому державами-учасниками Конвенції 1969 року і Міжамериканською комісією, готує консультативні висновки, тлумачить положення Конвенції 1969 року і інших договорів, що стосуються захисту прав людини, та ін. Міжамериканський суд з прав людини має 2 форми юрисдикції – щодо спорів та консультативну.

Конвенцію 1969 р. доповнюють Протокол в сфері економічних, соціальних і культурних прав 1988 р. (Сан-Сальвадорський Протокол) і Протокол про скасування смертної кари 1990 р. Нарівні з Пактом Сан-Хосе і Протоколами до неї в рамках Об'єднання американських держав прийнято низку документів, що стосуються прав людини:

- Міжамериканська конвенція про запобігання і покарання тортур 1985 р.;
- Міжамериканська конвенція про запобігання, покарання та викорінення насильства щодо жінок 1994 р.;
- Міжамериканська конвенція по боротьбі проти расизму, расової дискримінації та пов'язаної з ними нетерпимості 2013 р.;

– Міжамериканська конвенція проти всіх форм дискримінації і нетерпимості 2013 р.

В основі функціонування створеного відповідно до Конвенції контрольного механізму (Міжамериканська комісія з прав людини та Міжамериканський суд з прав людини) лежить положення, відповідно до якого будь-яка особа або група осіб, а також неурядова організація, законно визнана в одному або більше держав-членів Організації Американських Держав, наділяються правом представлення в Міжамериканську комісію петицій зі скаргами щодо порушення Конвенції державою-учасником. Якщо це положення юридично обов'язково для будь-якої держави-учасниці Конвенції, то положення, яка наділяє Комісію правом отримувати і розглядати повідомлення, представлені однією державою-учасницею щодо іншої у зв'язку з порушенням останньою своїх зобов'язань, які випливають з положень Конвенції, є факультативним і в силу цього накладає зобов'язання юридичної характеру і діє тільки щодо тих держав, які зробили спеціальні заяви про визнання компетенції Комісії з цього питання.

Африканська система захисту прав людини. Африканську систему захисту прав людини формують також Африканська комісія з прав людини та Африканський суд з прав людини і народів.

Основою регіональної системи захисту прав людини на Африканському континенті служить розроблена і прийнята в рамках Організації Африканської Єдності Африканська Хартія прав людини і прав народів від 27 червня 1981 р. Африканська Хартія утілює пріоритет історичних традицій і цінностей африканської цивілізації, які мають знайти своє відображення у змісті концепції прав людини і народів. Серед основних новел Хартії 1981 р.:

– визнання прав народів («третє покоління» прав людини, а взагалі всі три покоління прав людини закріплені в Африканській Хартії прав людини і народів 1981 р. (громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні та колективні права людини. До колективних прав людини, визнаних Африканською Хартією прав людини і народів 1981 р. належать право народів на рівність та рівні права.);

– доповнення прав людини його обов'язками по відношенню до сім'ї, громади, суспільства, держави;

– гарантії права на розвиток як окремого права людини.

Метою Хартії є сприяння розвитку поваги прав людини та їх захист на африканському континенті. Хартія відноситься до договорів «закритого» типу, так як її учасниками можуть бути тільки країни-члени Організація Африканської Єдності.

Текст Хартії був прийнятий і відкритий для підписання в 1981 р., а вступив в силу в 1986 р. Підписали, але не ратифікували Хартію Ефіопія та Еритрея, а Марокко не є членом Організації Африканської Єдності, що унеможлиблює його участь у Хартії. Таким чином, Африканська Хартія – найбільш універсальний регіональний договір, тобто в рамках свого регіону цей документ користується майже беззаперечним визнанням.

Особливість Африканської хартії полягає в тому, що вона відображає політичну реальність континенту. А також історичні традиції африканських народів і цінність африканських цивілізацій. Вона істотно відрізняється від аналогічних договорів регіонального характеру, прийнятих раніше в рамках Ради Європи та Організації Американських держав.

До числа найбільш яскравих відмінних рис Хартії, які одночасно представляють і концептуальні новації в галузі міжнародного права прав людини, відносяться визнання, поряд з правами людини, прав народів; визнання неподільності прав людини, під якими в Хартії маються на увазі права політичні, громадянські, економічні, соціальні і культурні; визнання права на розвиток в якості права людини; проголошення ряду основоположних обов'язків, що накладаються на людину в його відносинах з сім'єю, громадою, суспільством, державою, а також іншими законно визнаними утвореннями і міжнародним співтовариством; яскраво виражений колективістський підхід до прав людини. Приватна особа має, згідно з концепцією Хартії, віддавати пріоритет інтересам громади. Як крок у відповідь громада приймає на себе зобов'язання захищати права своїх членів.

Таким чином, Хартія 1981 р. заснована на ідеї пріоритету інтересів громади над інтересами приватної особи. Громада, в свою чергу, зобов'язується захищати права своїх членів. Хартією встановлений слабший механізм (у порівнянні з Європейською конвенцією 1950 р.) захисту проголошених в ній прав людини: єдиний контрольний орган по Хартії – африканська Комісія з прав людини і народів; установа

Суду з прав людини Хартією на передбачається. Комісія з прав людини і народів складається з 11 членів, що виконують свої функції в особистій якості, члени Комісії обираються на 6 років.

Комісія здійснює моніторинг ситуації з правами людини в регіоні, готує доповіді і рекомендації; тлумачить положення Хартії 1981 року і розглядає скарги за умови, що вони «свідчать про існування численних випадків масових і грубих порушень прав людини і прав народів». Мандати спеціальних процедур Комісії охоплюють питання прав жінок в Африці, корінних народів, людей похилого віку та інвалідів, проблему смертної кари та ін.

Відповідно до Хартії, Комісія здійснює такі функції: сприяє розвитку прав людини; забезпечує захист прав людини і народів; здійснює тлумачення всіх положень Хартії на прохання держави-учасниці договору, органу Організації Африканської Єдності або африканської організації, визнаної Організації Африканської Єдності виконує будь-які інші завдання, які можуть бути покладені на неї Асамблеєю глав держав і урядів.

Всі повідомлення розглядаються конфіденційно доти, поки Асамблея глав держав і урядів не прийме іншого рішення. Ще одна специфічна функція Африканської Комісії полягає в проведенні відвідувань території держав-учасників Хартії членами Комісії. Кожен член Комісії відповідає за певні країни. Мета таких відвідувань – формулювання рекомендацій, спрямованих на поліпшення гарантій прав держав-учасників, закріплених у Хартії. Діяльність Африканської комісії з прав людини і народів відповідно до положень Африканської Хартії прав людини і народів 1981 р. є квазісудовою, яка не має юридично обов'язкового характеру.

Таким чином, африканська регіональна система захисту прав людини має ряд істотних відмінностей від європейської системи як в частині закріплених в рамках прийнятих в ній документів прав і свобод, так і в частині функціонування контрольного механізму. У разі захисту цивільних і політичних прав видається, що краще використовувати механізм універсальної системи захисту по Міжнародному пакту.

Слід зазначити перш за все політичний характер контрольного механізму за Африканської хартії, що відрізняє африканську систему від

європейської. У 1998 р. в Аддіс-Абебі був прийнятий Протокол про створення Африканського суду з прав людини і народів. Суд працює в складі 11 суддів, готує консультативні висновки і розглядає міждержавні суперечки про порушення прав людини, гарантованих відповідно до Хартії 1981 р. 11 липня 2003 р. був прийнятий Протокол до Африканської хартії прав людини і народів, що стосується прав жінок в Африці.

У 2000 р. держави схвалили Установчий акт про створення Африканського союзу, який доповнений Протоколом 2003 р. про створення Суду Африканського союзу, компетентного вирішувати всі суперечки щодо тлумачення права Африканського союзу, і Протоколом 2008 р. про об'єднання африканського суду і суду Африканського союзу в Суд правосуддя і прав людини Африканського союзу.

Питання до семінарського заняття:

1. Формування концепції міжнародної кримінальної юстиції і міжнародно-правовій доктрині ХІХ століття.

2. Правові основи утворення і діяльності Нюрнберзького і Токійського військових трибуналів. Лондонська угода «Про судове переслідування і покарання головних воєнних злочинців європейських країн осі». Статут Міжнародного воєнного трибуналу 1945 р.

3. Реалізація концепції міжнародної кримінальної юстиції в діяльності та вироках Нюрнберзького і Токійського військових трибуналів. Загальні принципи діяльності Нюрнберзького трибуналу.

4. Історія та правові підстави заснування міжнародних кримінальних трибуналів *ad hoc* по колишній Югославії та Руанді.

5. Статут Міжнародного трибуналу по колишній Югославії: загальна характеристика. Статут Міжнародного кримінального трибуналу по Руанді: загальна характеристика.

6. Основна характеристика правових та політичних результатів діяльності міжнародних кримінальних трибуналів *ad hoc* по колишній Югославії та Руанді. Стратегія завершення діяльності трибуналів.

7. Міжнародний кримінальний суд як нова форма інтегрованого міжнародного правосуддя.

8. Римський Статут Міжнародного кримінального суду: загальна характеристика.

9. Правові основи і порядок заснування постійного Міжнародного кримінального суду відповідно до Римського Статуту.

10. Юрисдикція Міжнародного кримінального суду стосовно громадян держав, що не є учасниками Римського Статуту.

11. Міжнародний суд ООН як судовий орган універсальної системи правосуддя.

12. Регіональний Міжнародний воєнний трибунал у Нюрнберзі. Токійський трибунал.

13. Міжнародні кримінальні трибунали ad hoc по Югославії і Руанді.

14. Міжнародний кримінальний суд.

15. Міжнародний суд ООН.

16. Регіональні міжнародні суди з прав людини: функції та юрисдикція (Європейський Суд з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини, Африканський суд з прав людини і народів).

Теми для самостійної роботи:

1. Формування концепції міжнародної кримінальної юстиції у міжнародно-правовій доктрині XIX століття.

2. Міжнародний воєнний трибунал у Нюрнберзі. Токійський трибунал.

3. Міжнародні кримінальні трибунали ad hoc по Югославії і Руанді.

4. Міжнародний кримінальний суд.

5. Міжнародний суд ООН.

6. Регіональні міжнародні суди з прав людини: функції та юрисдикція (Європейський Суд з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини, Африканський суд з прав людини і народів).

Теми рефератів:

1. Проблема видачі державою власних громадян: міжнародна практика і законодавство України.

2. Європейська система захисту прав людини у сфері кримінального правосуддя. Європейська конвенція захисту прав людини і основних свобод як джерело формування європейських стандартів прав людини в сфері кримінального правосуддя.

3. Проблема участі України в Римському Статуті.

4. Європейський суд з прав людини та суверенітет України.

Список літератури:

1. Статут Міжнародного військового трибуналу для суду та покарання головних військових злочинців європейських країн осі 1945 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_201.
2. Статут Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії 1991 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ips.ligazakon.net/document/MU93375>.
3. Статут Міжнародного трибуналу по Руанді 1994 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d65.
4. Римський статут Міжнародного кримінального суду 1998 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588.
5. Статут Міжнародного суду ООН 1945 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010.
6. Анцупова Т.О. Процесуальне право Ради Європи : питання теорії і практики : монографія / Т.О. Анцупова. – Одеса : Фенікс, 2013. – 385 с.
7. Теорія та практика міжнародного кримінального права : підручник / [Зелінська Н.А., Андрейченко С.С., Дрьоміна-Волок Н.В., Коваль Д.О. ; за ред. проф. Зелінської Н.А.]. Одеса : Фенікс, 2017. – 582 с.
8. Буткевич В.Г. Міжнародне кримінальне право// Міжнародне право. Основні галузі/ За ред. В.Г. Буткевича. – Київ, 2004. – 618 с.
9. Від теорії міжнародного права до практики захисту прав людини: Lider Amicorum до 60-річчя проф. Всеволода Всеволодовича Мицика : монографія / за ред. О.В. Задорожнього, О.Р. Поєдинок. . Київ-Одеса : Фенікс, 2016. – 718 с.
10. Зелинская Н.А. Международные преступления и международная преступность : [монография] / Н.А. Зелинская. – О. : Юрид. лит., 2006. – 568 с.
11. Караман І. Рішення Міжнародного суду ООН у справі про делімітацію Чорного моря // Право України. – № 3–4. – 2012. – С. 242–250.
12. Савчук К.О., Мельничук О.І. Міжнародний суд ООН як засіб мирного розв'язання міжнародних спорів у сучасному міжнародному праві // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 4. – С. 341–347.

ТЕМА 18

Міжнародний правопорядок

1. Поняття та ознаки міжнародного правопорядку.
2. Співвідношення міжнародного права, міжнародного порядку та міжнародного правопорядку.
3. Міжнародний правопорядок та інтегративний правопорядок.
4. Структура міжнародного правопорядку.
5. Сучасні напрямки розвитку досліджень міжнародного правопорядку.
6. Розвиток сучасного міжнародного правопорядку.

Поняття та ознаки міжнародного правопорядку. Витоки вчення про міжнародний правопорядок дістали відображення в працях та концепціях Ж.-Ж. Руссо, І. Канта та ін. Універсалізацію державно-правового життя вони пов'язували з концепцією досягнення «вічного миру», що забезпечило б настання стабільного, довговічного, мирного правопорядку, який виключає ведення війни, шляхом повного її скорочення. Такий порядок міг бути встановлений в рамках формування «всесвітньої конфедерації республік». На думку І. Канта, ідеальний міжнародний порядок повинен ґрунтуватися не на силових санкціях, а на ідеях права, які передбачають принцип добровільності, свободи й законності. Цей порядок повинен базуватися на високій правовій свідомості членів громадянського суспільства, яке формує, у свою чергу, «сурогат громадянського суспільного союзу». Ідеї побудови справедливої та формально-інституціоналізованої системи global governance (світовий уряд) дістали розвиток у моделі «космополітичної демократії», розробленої американським вченим Девідом Хелдом, який запропонував «поширювати демократію на нових глобальних рівнях влади через поширення ролі глобального громадянського суспільства, а також реформи існуючих міжнародних організацій і права».

Правапорядок – одна з визначальних проблем сучасної юридичної науки. Правапорядок з точки зору загальної теорії права здебільшого розглядають як: 1) стан впорядкованості; урегульованості суспільних відносин; 2) як систему суспільних відносин, врегульованих

правом; 3) як реалізацію норм права, право в дії; 4) як сукупність правовідносин.

Міжнародно-правова доктрина щодо визначення поняття «міжнародний правопорядок» також характеризуються різноманіттям поглядів, серед яких:

– «міжнародний правопорядок – це такий стан міжнародної правової системи, яке характеризується досить високим ступенем відповідності фактичного стану міжнародних відносин вимогам принципів і норм міжнародного права»;

– «міжнародний правопорядок – це порядок суспільних відносин, який встановлений між взаємодіючими державами, між державами та створеними ними міжнародними міжурядовими організаціями, а також між самими міжнародними організаціями за допомогою міжнародно-правових норм, прийнятих вищеназваними суб'єктами міжнародного права»;

– «міжнародний правопорядок – це система міжнародно-правових відносин, покликана надати спільноті держав структурну стійкість на основі цілей і принципів міжнародного права»;

– «міжнародний правопорядок – складне соціально-політичне і правове явище, упорядкована система міжнародних правовідносин на основі принципів і норм міжнародного права, що є практичною реалізацією міжнародного права, що має своєю метою захист спільних інтересів світового співтовариства і, перш за все, загального миру і міжнародної безпеки»;

– «міжнародний правопорядок – це порядок міжнародних відносин, який встановлений і здійснюється на основі принципів і норм чинного міжнародного права і спрямований на забезпечення нормальних і миролюбивих відносин і співробітництва між усіма державами, незалежно від їх політичних, економічних, соціальних систем і рівня їх розвитку»;

– «міжнародний правопорядок – це стан упорядкованості системи міжнародних відносин на основі норм і принципів міжнародного права, фактична реалізація і застосування міжнародного права, реальний порядок правового життя міжнародного співтовариства, метою якого є, насамперед, захист з миру і міжнародної безпеки»;

– «міжнародний правопорядок – це сукупність відносин, заснованих на нормах права, ядром яких є обумовлені основними принципами міжнародного права загальні правовідносини між суб'єктами співтовариства держав, метою яких є захист спільних інтересів і збереження загальних цінностей»;

– «міжнародний правопорядок – це стан фактичної впорядкованості міжнародних відносин, який відображає реальне, практичне здійснення вимог міжнародної законності та міжнародного права».

Отже, у доктрині міжнародного права домінує розуміння міжнародного правопорядку як єдиної, логічно та ієрархічно побудованої системи правовідносин, врегульованої нормами і принципами міжнародного права.

Співвідношення міжнародного права, міжнародного порядку та міжнародного правопорядку. Міжнародне право є самостійною, специфічною системою норм, закріплених в міжнародних договорах і звичаях, а також загальновизнаних принципів, створених на підставі згоди і волевиявлення різних держав і інших суб'єктів міжнародного права, спрямованих на регулювання різноманітних відносин, що виникли між ними. Сучасне міжнародне право, як особлива правова система, що складається з міжнародно-правових норм, інститутів, регулює публічно-правові відносини між його суб'єктами. Воно, як об'єктивно визнана реальність, є основою сучасного міжнародного правопорядку. Міжнародний правопорядок є результатом дії міжнародного права.

У теоретично-правовій площині, а також і в її методологічній складовій, дослідження правопорядку на міжнародному рівні має кореспондуватися з аналізом взаємодії національних правових систем, тим більше, що у працях зарубіжних науковців категорії правового (юридичного) порядку і правової системи нерідко вживаються як синонімічні. Міжнародний правопорядок ґрунтується на міжнародній правовій системі. Але у цьому сенсі виникають деякі складнощі, наприклад, у сфері встановлення специфіки міжнародно-правових норм, виділення особливого суб'єктного складу і визначення впливу внутрішньодержавних норм на міжнародний правопорядок.

Утвердження міжнародного права як самодостатньої цілісної системи правового регулювання динамічно зростаючого масиву

суспільних відносин і ефективного забезпечення неухильного їх виконання, дотримання та застосування є необхідною передумовою формування глобального правопорядку, який би ґрунтувався на нормах міжнародного права і забезпечувався його засобами, є «Власне, саме виникнення й розвиток міжнародного права й відбиває невід’ємний потяг народів, держав, суспільних організацій до взаємодії та розвитку відносин зі своїми сусідами по земній кулі».

Міжнародний правопорядок та інтегративний правопорядок.

Інтегративний правопорядок у загальному сенсі являє собою систему правовідносин, що складаються відповідно до норм та приписів міжнародного права, в тому числі відповідно до приписів основних загальноприйнятих його принципів – норм, що мають імперативний характер загальнообов’язкових правил. Однак інтеграційний правопорядок включає в себе не тільки міжнародно-правові принципи і норми, але також і інститути, що представляють собою організаційні засоби і механізми, за допомогою яких ці норми і принципи реалізуються. Таким чином, міжнародний правопорядок та інтегративний правопорядок є взаємозалежними поняттями, але такими, що не збігаються, і це відображає єдність належного і фактичного.

Найяскравішим прикладом інтегративного правопорядку є європейський правопорядок. Європейський правопорядок характеризується тим, що він: 1) утворює самостійну (автономну) правову систему, відмінну від міжнародного правового порядку, і являє собою право *sui generis*; 2) являє собою підсистему міжнародного правового порядку; 3) являє собою правову систему наднаціонального союзу – самостійним суб’єктом міжнародного правового порядку.

Необхідно розрізняти європейський правопорядок *sensu stricto* та європейський правопорядок *sensu lato*. *Sensu stricto* – це правопорядок, сформований у рамках ЄС, *sensu lato* – це правопорядок, який сформовано у Європі під впливом та у рамках діяльності, передусім, Ради Європи та ОБСЄ. «Європейський правопорядок – це міжнародний регіональний правопорядок, що формується у міжнародних регіональних правовідносинах з огляду на певну однорідність відповідних інтересів та суб’єктів, в основі якого лежать спільні європейські цінності як його системоутворюючий елемент».

Структура міжнародного правопорядку. Розгляд міжнародного правопорядку передбачає його розуміння як юридичного явища, тобто системи суто правових відносин, та як реального стану відносин, закріпленого міжнародним правом. Отже у структурі міжнародного правопорядку виокремлюється: 1) юридичний правопорядок, який є правовою моделлю; 2) фактичний правопорядок, який є результатом втілення цієї моделі у життя. Поняття фактичного міжнародного правопорядку близьке до поняття світового порядку. Але між ними є і різниця. Правопорядок дійсно виражає і закріплює організаційну структуру світової спільноти, але при цьому він є результатом функціонування міжнародного права, його упорядковуючої дії.

У науці міжнародного права структура здебільшого представлена у якості його трьох елементів: 1) національні держави; 2) регіональні інтеграційні об'єднання; 3) універсальні структури.

У теорії права правопорядок розглядається у тісному зв'язку з реалізацією принципу законності. Однак єдиної думки щодо характеру взаємозв'язку цих соціально-правових категорій немає. При функціонуванні правопорядку вказується на пріоритеті законності, її первинності по відношенню до принципу верховенства права. У визначенні правопорядку принцип законності вказує на взаємозв'язок суспільних відносин з процесом дотримання правових норм. Правопорядок являє собою «порядок суспільних відносин, що складаються в результаті дотримання і виконання законів і заснованих на них інших юридичних актів. Правопорядок є результатом дії законності».

Сучасні напрямки розвитку досліджень міжнародного правопорядку. Виокремлюють два магістральні напрямки розвитку досліджень міжнародного правопорядку.

Перший напрямок відображає галузеву спрямованість досліджень, зокрема проблеми міжнародного економічного правопорядку, міжнародного екологічного правопорядку, міжнародного морського правопорядку, міжнародного енергетичного правопорядку, міжнародного інформаційного правопорядку, міжнародного спортивного правопорядку та ін. Також розглядаються проблеми співвідношення принципів міжнародного права і принципів міжнародного правопорядку; ролі міжнародного права та його суб'єктів у становленні міжнародного правопорядку

у певних галузях. Другий напрямок відображає регіональну спрямованість розвитку досліджень міжнародного правопорядку, зокрема, загальнотеоретичних засад становлення і розвитку регіональних правопорядків (європейський правопорядок, азійський правопорядок, африканський правопорядок, американський правопорядок та інші типи регіональних правопорядків), вплив регіонального правопорядку на трансформацію національних правопорядків окремих держав.

Розвиток сучасного міжнародного правопорядку. Сучасне міжнародне право і відповідний йому міжнародний правопорядок постійно змінюються та удосконалюються, відображаючи мінливий образ сучасного світу. При цьому визначальним продовжує залишатися той факт, що сучасне міжнародне право і сучасний міжнародний правопорядок мають демократичний характер і є важливими компонентами загальнолюдського соціального прогресу. Розвиток сучасного міжнародного правопорядку йде шляхом диверсифікації його матеріально-правової основи та ускладнення структури. Це виражається в появі та зміцненні окремих складових його правопорядків і договірних режимів, між якими переважають горизонтальні взаємозв'язки, а також у локалізації міжнародного права.

Міжнародний правопорядок розвиваються у напрямку формування змістовно нового міжнародного права, яке адекватно відповідає об'єктивним реаліям сучасних міжнародних відносин. Спостерігається поступовий перехід до інституційної форми міжнародного управління, зокрема, за допомогою прийняття наднаціональних рішень міжнародних організацій, при цьому міжнародне управління здійснюється за допомогою наднаціонального (обов'язкового) рішення міжнародних організацій. Неминучість трансформації світового порядку пояснюється в першу чергу тим, що в світі виникає все більше проблем і загроз, які не можуть бути вирішені або подолані будь-якою державою окремо. Одночасно з розпадом біполярного світового порядку відбувається процес трансформації вестфальського порядку, що характеризується порушенням його основних принципів: непорушності державних кордонів, невтручання однієї держави до внутрішніх справ іншої, так само як і визнання однієї держави іншою в якості самостійного, незалежного, повноправного суб'єкту міжнародних відносин. Чинниками, що обумовлюють виникнення глобальних проблем та загроз, є розповсюдження зброї

масового знищення, поширення міжнародного тероризму, інтернаціоналізація злочинності, інтенсифікація інформаційних та фінансових потоків, створення віртуального простору.

Отже, сьогодні стрімко йде процес становлення єдиного глобального простору, формується «новий світовий порядок» у зв'язку з чим виникає необхідність у виробленні особливих механізмів участі та взаємодії суб'єктів світової політики, в яких були б закладені ідеї транспарентності, відкритості, а також у структурній модернізації діяльності ООН, в рамках якої оперативно, професійно і відповідально вирішувалися б колізійні питання, що виникають, а з ними й нові загрози, виклики і протиріччя.

Питання до семінарського заняття:

1. Міжнародний правопорядок: поняття та особливості.
2. Поняття інтеграційного правопорядку. Міжнародний регіональний правопорядок. Наднаціональний правопорядок. Співвідношення міжнародного порядку, міжнародного правопорядку, інтегративного правопорядку.
3. Принципи міжнародного правопорядку.
4. Міжнародний правопорядок як система. Структура міжнародного правопорядку.
5. Функції міжнародного правопорядку.
6. Трансформація міжнародного правопорядку в умовах глобалізації. Україна у системі сучасного міжнародного правопорядку.

Теми для самостійної роботи:

1. Міжнародний економічний правопорядок.
2. Міжнародний екологічний правопорядок.
3. Міжнародний спортивний правопорядок.
4. Міжнародний енергетичний правопорядок.
5. Міжнародний інформаційний правопорядок.

Теми рефератів:

1. Філософські засади міжнародного правопорядку.
2. Міжнародний правопорядок і міжнародна законність.

3. Верховенство права і міжнародний правопорядок.
4. Сучасні напрямки розвитку досліджень міжнародного правопорядку.

Список літератури:

1. Аношина Н.-Т.Ю. Головний акт Віденського конгресу 1815 року як основа міжнародного правопорядку XIX – початку XX століття : монографія / Н.-Т.Ю. Аношина. – Одеса : Фенікс, 2011. – 192 с.
2. Буткевич В.Г. Міжнародне право. Основи теорії : підручник В.Г. Буткевич, В.В.Мицик, О.В.Задорожній. – Київ : Либідь, 2002. – 608 с.
3. Від теорії міжнародного права до практики захисту прав людини : Lider Amicorum до 60-річчя проф. Всеволода Всеволодовича Мицика : монографія / за ред. О.В. Задорожнього, О.Р. Поєдинок. – Київ-Одеса : Фенікс; 2016. – 718 с.
4. Волошин Ю.О. Феномен конституціоналізації міжнародного правопорядку на сучасному етапі міждержавної інтеграції / Ю.О. Волошин // Вісник Маріупольського державного університету. Сер. Право : зб. наук. пр. 2011. – Вип. 1. – С. 20–30.
5. Дрьоміна-Волок, Н.В. «Імперативізація» міжнародного права в контексті становлення сучасного міжнародного правопорядку / Н.В. Дрьоміна-Волок // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса, 2009. – Вип. 49. С. 269–275.
6. Енциклопедія міжнародного права: у 3 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко, В.Н. Денисов, В.І. Акуленко [та ін.]. – Київ : Академперіодика, 2014. – Т. 1: 2014. – 920 с.
7. Енциклопедія міжнародного права: у 3 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко, В.Н. Денисов, В.І. Акуленко [та ін.]. – Київ : Академперіодика, 2017. – Т. 2: Е–Л. – 928 с.
8. Забара І.М. Міжнародний правопорядок: до питання визначення правового явища (теоретичні аспекти) / І.М. Забара // Альманах міжнародного права. – 2017. – Вип. 15. – С. 4–11. [Електронний ресурс] Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/amp_2017_15_3.
9. Іващенко О.Р. Міжнародне право у національному правопорядку європейських держав та застосування міжнародного права національними судами : автореф. дис. ... канд. юрид наук за спец. : 12.00.11 / О.Р. Іващенко. - Київ, 2014. – 21 с.

10. Інтеграційне право в умовах глобалізаційних процесів: концептуальні та методологічні підходи / за ред. Ю.О. Волошина. – Одеса : Фенікс, 2015. – 590 с.
11. Ківалов С.В. Вплив міжнародного кримінального правосуддя на світовий правопорядок / С.В. Ківалов // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. – Одеса, 2011. – Вип. 57. – С. 7–17.
12. Матвеева О.В. Трансформація світового правопорядку в умовах глобальних загроз та викликів / О.В. Матвеева // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2017. – Вип. 24. – С. 13–16.
13. Оборотов Ю.Н. Ценностно-нормативные основания стабильного правопорядка / Ю.Н. Оборотов // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – Одеса, 2009. – Вип. 49. – С. 258–263.
14. Пісов М.П. До питання «інтегративний правовий порядок»: поняття, значення та співвідношення з міжнародним правопорядком / М.П. Пісов // Jurnalul juridic national: teorie și practică. – 2016. – № 1/2. – С. 14–20.
15. Пісов М.П. Інтеграційні правопорядки в регіональних організаціях на прикладі НАФТА та АСЕАН / М.П. Пісов // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – Одеса, 2015. – Вип. 54. – С. 160–169.
16. Подорожна Т.С. Правовий порядок: теоретико-методологічні засади конституціоналізації : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук за спец. : 12.00.01 та 12.00.02 / Т.С. Подорожна. – Київ, 2017. – 43 с.
17. Сучасні проблеми міжнародного права : Liber Amicorum до 60-річчя проф. М.В. Буроменського : монографія / за наук. ред. В. Репецького, В. Гутника. – Львів–Одеса : Фенікс, 2017. – 564 с.
18. Чайковський Ю.В. Перетворення міжнародного правопорядку шляхом обмеження суверенітету держав / Ю.В. Чайковський // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – Одеса, 2012. – Вип. 45. – С. 113–120.
19. Шпакович О. Розвиток доктрини права Ради Європи та взаємодії міжнародних та національних правопорядків / О. Шпакович // Право України. – 2019. – № 6. – С. 119–131.

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДО ІСПИТУ

1. Сучасне міжнародне право на зламі епох. Проблема кризи міжнародного права.
2. Проблематика визначення міжнародного права і теорії про його сутність в сучасній зарубіжній та вітчизняній доктрині міжнародного права.
3. Система сучасного міжнародного права.
4. Галузі і підгалузі міжнародного права.
5. Сучасна доктрина про систему міжнародного права.
6. Функції сучасного міжнародного права.
7. Співвідношення міжнародного і національного права.
8. Дуалістична та моністична теорії у міжнародному праві.
9. Проблема співвідношення міжнародного права та права ЄС.
10. Концепція «третього правопорядку» (транснаціональне право, нове *jus gentium*, нове *lex mercatoria*).
11. Поняття норми міжнародного права, їх класифікація.
12. Поняття і класифікація джерел міжнародного права. Критерії (ознаки) виокремлення джерел міжнародного права.
13. Класифікація принципів міжнародного права.
14. Принцип верховенства права та питання його забезпечення у сучасних міжнародних відносинах.
15. Відповідальність у міжнародному праві: поняття, ознаки, підстави.
16. Цілі і функції міжнародної відповідальності.
17. Суб'єкти міжнародно-правової відповідальності.
18. Держава як головний суб'єкт міжнародно-правової відповідальності.
19. Відповідальність держав за правомірну поведінку (теорія абсолютної відповідальності в міжнародному праві).
20. Особливості міжнародно-правової відповідальності міжнародних організацій.
21. Інститут відповідальності у міжнародному праві крізь призму військового конфлікту на Сході України.
22. Обставини, що виключають міжнародно-правову відповідальність.
23. Міжнародна кримінальна відповідальність. Нюрнберзький і Токійський міжнародні військові трибунали.

24. Розвиток міжнародного права та становлення і розвиток інституту міжнародної правосуб'єктності.
25. Зміст терміну «міжнародна правосуб'єктність» у нормах сучасного міжнародного права.
26. Сучасна доктрина міжнародного права щодо розуміння інституту міжнародної правосуб'єктності.
27. Класифікація суб'єктів міжнародного права.
28. Держава як основний суб'єкт міжнародного права.
29. Проблематика визнання фізичної особи як суб'єкта міжнародного права.
30. Правосуб'єктність міжнародних організацій.
31. Міжнародна правосуб'єктність інтеграційних утворень.
32. Правосуб'єктність транснаціональних компаній.
33. Правосуб'єктність державоподібних утворень.
34. Міжнародна правосуб'єктність міст-держав (на прикладі правосуб'єктності Ватикану (Святого престолу)).
35. Міжнародна правосуб'єктність міст-держав (на прикладі Мальтійського ордену).
36. Міжнародно-правове визнання держави: поняття, види.
37. Конститутивна концепція визнання у міжнародному праві.
38. Декларативна концепція визнання у міжнародному праві.
39. Американські доктрини визнання урядів і держав та їх вплив на становлення інституту визнання держав у міжнародному праві.
40. Проблематика неузгодженості критеріїв міжнародно-правового визнання держав.
41. Невизнані держави: сутність поняття та проблеми міжнародно-правового визнання.
42. Держави та території з обмеженим визнанням.
43. Сучасна дискусія щодо правового статусу Держави Палестина.
44. Поняття правонаступництва в міжнародному праві.
45. Співвідношення правонаступництва з іншими інститутами сучасного міжнародного права.
46. Підстави правонаступництва.
47. Правонаступництво держав щодо державної власності за Віденською конвенцією 1983 р.
48. Правонаступництво стосовно міжнародних договорів.

49. Види і форми правонаступництва держав.
50. Об'єкти правонаступництва.
51. правонаступництво України за міжнародними договорами СРСР.
52. Регулювання міжнародної відповідальності держав за вчинення акту агресії.
53. Міжнародний та внутрішньодержавний механізм імплементації норм міжнародного права.
54. Міжнародне право як самостійна правова система.
55. Сфера дії міжнародного права: поняття та особливості.
56. Об'єктна сфера дії норм міжнародного права.
57. Суб'єктна сфера дії міжнародного права.
58. Просторова сфера дії міжнародного права.
59. Екстериторіальна сфера дії міжнародного права.
60. Поняття міжнародних правовідносин.
61. Суб'єкти міжнародних правовідносин.
62. «Суб'єкт міжнародних правовідносин» та «суб'єкт міжнародного права».
63. Зміст міжнародних правовідносин.
64. Об'єкт міжнародних правовідносин.
65. Динаміка виникнення, зміни і припинення міжнародних правовідносин. Механізм приведення поведінки учасників міжнародних правовідносин відповідно до їх прав і обов'язків у процесі розвитку правовідносин.
66. Юридичні факти та міжнародні правовідносини.
67. Право міжнародної відповідальності в системі міжнародного права. Суб'єкти права міжнародної відповідальності. Співвідношення відповідальності індивіда і держави.
68. Поняття «міжнародної відповідальності». Ознаки міжнародної відповідальності. Принципи міжнародної відповідальності.
69. Класифікації міжнародної відповідальності за видами. Абсолютна відповідальність.
70. Політична відповідальність та її форми.
71. Матеріальна міжнародна відповідальність та її форми.
72. Кодифікація норм про відповідальність держав. Кодифікація норм про міжнародну відповідальність міжнародних організацій.
73. Класифікація підстав міжнародної відповідальності. Юридичні і фактичні підстави міжнародної відповідальності.

74. Склад міжнародно-протиправного діяння.
75. Види міжнародно-протиправних діянь.
76. Обставини, що виключають протиправність діянь держав.
77. Поняття права міжнародних договорів. Джерела права міжнародних договорів.
78. *Pacta sunt servanda* як базовий принцип права міжнародних договорів.
79. Поняття, структура, мова укладання міжнародних договорів.
80. Найменування міжнародних договорів.
81. Види міжнародних договорів.
82. Стадії укладання міжнародних договорів.
83. Вираження згоди на обов'язковість міжнародного договору.
84. Депозитарій. Функції депозитарію.
85. Застереження до міжнародного договору.
86. Дія і припинення дії договорів.
87. Недійсність міжнародних договорів.
88. Тлумачення міжнародних договорів.
89. Законодавство України про міжнародні договори.
90. Формування концепції міжнародної кримінальної юстиції у міжнародно-правовій доктрині XIX століття.
91. Правові основи утворення і діяльності Нюрнберзького і Токійського військових трибуналів. Лондонська угода «Про судове переслідування і покарання головних воєнних злочинців європейських країн осі». Статут Міжнародного воєнного трибуналу 1945 р.
92. Історія та правові підстави заснування міжнародних кримінальних трибуналів *ad hoc* по колишній Югославії та Руанді.
93. Міжнародний кримінальний суд як нова форма інтегрованого міжнародного правосуддя. Римський Статут Міжнародного кримінального суду: загальна характеристика.
94. Міжнародний суд ООН як судовий орган універсальної системи правосуддя.
95. Регіональні міжнародні суди з прав людини: функції та юрисдикція (Європейський Суд з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини, Африканський суд з прав людини і народів).
96. Поняття та ознаки міжнародного правопорядку.

97. Співвідношення міжнародного права, міжнародного порядку та міжнародного правопорядку.
98. Принципи міжнародного права як фундамент міжнародного правопорядку.
99. Структура міжнародного правопорядку.
100. Функції міжнародного правопорядку.
101. Розвиток сучасного міжнародного правопорядку. Україна у системі сучасного міжнародного правопорядку.
102. Моністична теорія співвідношення міжнародного та національного права.
103. Дуалістична теорія співвідношення міжнародного та національного права.
104. Взаємозв'язок та взаємовплив міжнародного і національного права.
105. Трансформація та імплементація норм міжнародного права.
106. Місце норм міжнародного права у правовій системі України.
107. Поняття норми міжнародного права.
108. Особливості норм міжнародного права.
109. Порядок утворення норм міжнародного права.
110. Класифікація норм міжнародного права.
111. Структура норм міжнародного права.
112. Поняття і види джерел міжнародного права.
113. Міжнародно-правовий звичай як джерело права.
114. Міжнародний договір як джерело права.
115. Акти органів міжнародних організацій як джерело права.
116. Форми реалізації норм міжнародного права.
117. Способи реалізації норм міжнародного права.
118. Засоби здійснення зобов'язань з припинення правопорушення та відшкодування шкоди.
119. Поняття і характерні особливості міжнародно-правових санкцій.
120. Типи і види міжнародно-правових санкцій.
121. Санкції міжнародних організацій:
122. Умови правомірності застосування міжнародно-правових санкцій.
123. Механізм застосування міжнародно-правових санкцій.

ОСНОВНІ ВІТЧИЗНЯНІ ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ З МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

1. Актуальні проблеми міжнародних відносин : зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. – Київ.
2. Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.», Південноукр. центр гендер. проблем. – Одеса.
3. Альманах міжнародного права / Міжнар. гуманіт. ун-т. – Одеса.
4. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка : Міжнародні відносини / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. – Київ.
5. Вісник Львівського університету. Серія : Міжнародні відносини = *Visnyk of the Lviv University Series International Relations* / Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. – Львів.
6. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія : Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм / Харків.
7. Зовнішні справи/ М-во закордон. справ України. – Київ. Журнал європейського і порівняльного права / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. – Київ.
8. Міжнародне право : наук.-практ. журн. – Київ.
9. Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти = *International relations: theory and practice aspects* : зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – Київ.
10. Порівняльне правознавство : наук.-практ. фах. журн. – Київ.
11. Порівняльно-правові дослідження / Маріуп. держ. гуманіт. ун-т, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – Маріуполь.
12. Український часопис міжнародного права / Київ. Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. – Київ.
13. Український щорічник міжнародного права/ Укр. асоц. міжнар. права. – Київ.
14. *Lex portus*/ Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.», ГО «Морс. асоц. «Святий Миколай». – Одеса.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

Асоціація міжнародного права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ila-hq.org>.

Верховна Рада України [Електронний ресурс] . – Режим доступу: <https://rada.gov.ua>.

Європейський Союз [Електронний ресурс] . – Режим доступу: <https://europa.eu>.

Європейський суд з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.echr.coe.int>.

Інститут Макса Планка порівняльного публічного права та міжнародного права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mpil.de.

Міжнародний кримінальний суд [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.icc-cri.int>.

Організація Об'єднаних Націй [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.org.ua>.

Представництво Європейського Союзу в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://eeas.europa.eu/delegations/ukraine_uk.

Представництво ООН в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org.ua/en>.

Рада Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.coe.int>.

Українська асоціація міжнародного права [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.uail.com.ua>.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
ТЕМА 1. Поняття, юридична природа міжнародного права	6
ТЕМА 2. Наука міжнародного права: історія та сучасність	15
ТЕМА 3. Сфера дії міжнародного права	23
ТЕМА 4. Співвідношення міжнародного та національного права	32
ТЕМА 5. Норми міжнародного права	44
ТЕМА 6. Джерела міжнародного права	55
ТЕМА 7. Принципи права та принципи міжнародного права	67
ТЕМА 8. Суб'єкти міжнародного права	75
ТЕМА 9. Інститут визнання в міжнародному праві	86
ТЕМА 10. Інститут правонаступництва	96
ТЕМА 11. Міжнародна правотворчість. Міжнародна правосвідомість	104
ТЕМА 12. Право міжнародних договорів	116
ТЕМА 13. Реалізація норм міжнародного права	134
ТЕМА 14. Міжнародні правовідносини	141
ТЕМА 15. Міжнародно-правова відповідальність	152
ТЕМА 16. Міжнародно-правові санкції	170

ТЕМА 17. Міжнародне правосуддя	181
ТЕМА 18. Міжнародний правопорядок	206
ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДО ІСПИТУ	215
ОСНОВНІ ВІТЧИЗНЯНІ ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ З МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН	220
ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ	221

Навчально-методичне видання

ТЕОРІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Навчально-методичний посібник

*За редакцією завідувача кафедри
міжнародного та європейського права
О.В. Бігняка*

Верстка – І.І. Стратій

Підписано до друку 06.03.2020 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 13,02. Наклад 300. Замовлення № 0520-95.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а
Телефон +38 (0552) 39 95 80, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.